НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Кобильнік Лілія Миколаївна

УДК 159.923.2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ І ПЕДАГОГІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія
Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Приходько Юлія Олексіївна
доктор психологічних наук, професор

Київ 2007

ЗМІСТ

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ 10

1.1. Дослідження проблеми самоактуалізації у психологічній науці..... 10

1.2. Психологічні особливості самоактуалізації особистості в юнацькому віці..... 40

1.3. Психологічні особливості самоактуалізації студентів у процесі професійної підготовки..... 50

Висновки до першого розділу..... 62

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ І ПЕДАГОГІВ..... 65

2.1. Організаційні та методичні засади дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів..... 65

2.2. Аналіз результатів вивчення специфіки самоактуалізації студентів різного фаху..... 76

2.3. Гендерні особливості самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів..... 103

2.4. Динаміка психологічних особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів 119

Висновки до другого розділу 131

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ І ПЕДАГОГІВ..... 134

3.1. Психологічне стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі 134
3.2. Результати впровадження психологічного стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів..... 145
Висновки до третього розділу ……... 174
ВИСНОВКИ 176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 180
ДОДАТКИ 199

ВСТУП

Актуальність теми. Швидкоплинність соціального прогресу, динамічні зміни суспільства викликають необхідність постійної роботи молодого покоління над собою, життєвого та професійного самовизначення, посилення відповідальності за своє майбутнє, за можливість досягнення успіху, за повнішу реалізацію свого внутрішнього потенціалу. За виразом К. Роджерса, "важливий мотив життя людини – це актуалізація, тобто збереження і розвиток себе, максимальне виявлення кращих якостей власної особистості, закладених у неї від природи". Потреба у самоактуалізації є природною потребою, що надає ідивідуальному життю людини яскравої спрямованості та глибокого сенсу, зміцнює віру в себе та допомагає встояти серед життєвих негараздів.

Дослідженню проблем саморозвитку, самоактуалізації і самореалізації особистості присвячено роботи представників гуманістичної психології - А. Маслоу, Р. Мея, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла та ін. У центрі наукової уваги гуманістичних психологів знаходиться здорова творча особистість, метою якої є самоактуалізація (самореалізація).

У радянській та українській психології проблему розвитку та формування особистості представлено концепціями Б. Ананьєва, К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, І. Беха, Л. Божович, О. Бондаренка, М. Боришевського, Б. Братуся, І. Булах, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименка, О. Орлова, В. Роменця, С. Рубінштейна, В. Татенка, Т. Титаренко та ін. Водночас, проблема самоактуалізації особистості є однією з тих, що залишається недостатньо дослідженою у психологічній науці, особливо у плані експериментального вивчення. Актуальним є дослідження проблеми самоактуалізації молоді, оскільки людина з високим рівнем самоактуалізації набагато легше робить свій життєвий вибір, вона більш активна і відповідальна за власні дії, більш оригінальна й ефективна у нестандартних життєвих ситуаціях, тобто вона більш творча. Саме у студентські роки процес самоактуалізації, на думку автора концепції

самоактуалізації А. Маслоу, набуває особливої інтенсивності. Юнацький вік характеризується усвідомленням власної індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. У цьому віці остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямів життєдіяльності, пошуків, самореалізації тощо. Професійні інтереси, політичні уподобання, стиль поведінки, характер спілкування – всі ці складові способу життя закладаються саме у період навчання у ВНЗ. Названі аспекти проблеми самоактуалізації особистості частково досліджувались у вітчизняній психологічній науці (М. Боднар, М. Гасюк, В. Гупаловська, Ю. Долінська, М. Ткалич). Водночас відсутні порівняльні дослідження процесу самоактуалізації майбутніх фахівців у різних сферах професійної діяльності, недостатньо з'ясовані гендерні особливості цього процесу, його динаміка. Актуальність дослідження цих аспектів проблеми самоактуалізації особистості на етапі її професійного становлення є незаперечною, що й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження: „Психологічні особливості самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки і психології НПУ імені М.П. Драгоманова та є складовою наукового напряму університету „Теорія і технологія навчання і виховання у системі освіти". Тему затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 26.02.2004 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 20.03.2007 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному дослідженні процесу самоактуалізації особистості студентів різного фаху, розробці та апробації програми стимулювання самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі ВНЗ.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі завдання:

1. Визначити наукові засади дослідження проблеми самоактуалізації особистості.

2. Розкрити психологічні особливості самоактуалізації особистості студентів різного фаху (майбутніх психологів і педагогів) та з'ясувати гендерні особливості процесу їх самоактуалізації.

3. Дослідити динаміку самоактуалізації особистості студентської молоді в процесі професійної підготовки.

4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму стимулювання самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі.

Об'єкт дослідження - самоактуалізація особистості студента.

Предмет дослідження - психологічні особливості процесу самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, класифікація, систематизація та узагальнення отриманої інформації; спостереження, бесіда, стандартизовані опитувальники, психодіагностичні методики вивчення особистості. Для вивчення емоційних компонентів ставлень студентів до значущих для них об'єктів використано методику "Кольоровий тест ставлень" А. Еткінда; особливостей усвідомлення значення, сутності та специфіки процесу самоактуалізації майбутніх фахівців - "Тест незакінчених речень"; прагнення до самоактуалізації - "Самоактуалізаційний тест" Л. Гозмана і М. Кроза; феномена самоствердження – "Стратегії самоствердження особистості" Є. Нікітіна і Н. Харламенкової; готовності до саморозвитку – "Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку"; особливостей соціальної креативності – "Визначення соціальної креативності особистості" та ін. Для перевірки достовірності отриманих результатів використано кореляційний аналіз за критерієм Крамера-Уелча.

Наукова новизна одержаних результатів:

- *вперше*, на основі результатів експериментального дослідження, здійснено порівняльний аналіз особливостей процесу самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів; встановлено, що у студентів-психологів якості самоактуалізації представлені у більшій мірі, ніж у студентів-педагогів; з'ясовані гендерні особливості даного процесу; зокрема виявлено більш високий рівень самоактуалізації у жіночої частини студентства;

- *експериментально* підтверджено теорію самоактуалізації як потреби людини прагнути до максимально повної реалізації свого внутрішнього потенціалу;

- *розширено та уточнено* зміст поняття „самоактуалізація особистості майбутнього психолога і педагога", виявлено особливості його усвідомлення студентами та рівні готовності до саморозвитку;

- *розкрито* взаємозв'язок процесу самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів із їх ціннісними орієнтаціями, самооцінкою, рівнем домагань;

- *поглиблено* знання про динаміку процесу самоактуалізації особистості студентської молоді у ході професійної підготовки, визначено систему значущих детермінант, значущі індивідуальні якості особистості та внутрішні і зовнішні чинники, а також методи та засоби стимулювання процесу самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі ВНЗ.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та апробації комплексу діагностичних та тренінгових методів дослідження процесу самоактуалізації студентської молоді та його стимулювання. Отримані у дослідженні експериментальні дані та їх узагальнення можуть бути використані для вдосконалення навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів при підготовці майбутніх психологів і педагогів.

Результати дослідження та низка психологічних завдань програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів

впроваджено у навчально-виховний процес та під час проведення кураторських годин для студентів 2 курсу спеціальності “Практична психологія та соціальна педагогіка”, “Географія та історія” Мелітопольського державного педагогічного університету (довідка № 06/1241 від 25.05.07р.), в процесі викладання дисципліни „Психосоматична корекція” для студентів 4 курсу стаціонару та 5 курсу заочної форми навчання спеціальності “Фізична реабілітація” Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (довідка № 534 від 01.06.07р.), під час викладання дисциплін “Самоорганізація особистості” для студентів 2 курсу та “Психологічна готовність до професійної діяльності” для студентів 4 курсу спеціальності “Соціальна робота” Мелітопольського інституту екології та соціальних технологій вищого навчального закладу “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна” (довідка № 418 від 23.05.07р.).

Особистий внесок здобувача полягає у теоретико-методологічному визначенні, експериментальній перевірці й порівняльному аналізі психологічних особливостей процесу самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів; з’ясуванні гендерного аспекту даної проблеми; у виявленні рівнів (високого, середнього, низького) готовності до саморозвитку та самоактуалізації; розробці та апробації програми стимулювання самоактуалізації студентів у навчально-виховному процесі.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертації обговорювалися та отримали схвалення на науково-практичних конференціях: 1. Міжнародних: „Проблеми становлення фахівця-психолога у процесі вузівського навчання” (Ніжин, 2006), „Ґенеза буття особистості” (Київ, 2006), „Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми” (Київ, 2006, 2007); 2. Всеукраїнських: „Актуальні проблеми практичної психології в системі освіти” (Херсон, 2003, 2005), „Терапія душі” (Одеса, 2004), „Ціннісні парадигми освіти в контексті євроінтеграції” (Харків, 2005), Демиденківські читання „Навчання, виховання та розвиток” (Бердянськ, 2006), „Психосоціальний розвиток особистості:

формування життєвих перспектив" (Рівне, 2007), „Теоретичні та методичні засади практичної психології: проблеми психічного вигорання" (Ялта, 2007), на засіданнях кафедри психології та педагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2004-2007) та на звітних наукових конференціях Мелітопольського державного педагогічного університету (Мелітополь, 2004-2007).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено у 12 публікаціях, шість з яких - у фахових виданнях, включених до списку ВАК України, шість – матеріали наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У розділі 1 представлено узагальнені результати дослідження проблеми самоактуалізації особистості у психологічній науці, зокрема, погляди зарубіжних, вітчизняних психологів, описано специфіку самоактуалізації особистості в юнацькому віці та психологічні особливості самоактуалізації студентів у процесі професійної підготовки.

1.1. Дослідження проблеми самоактуалізації у психологічній науці

Починаючи з середини XX століття серед досягнень людства, що збагачують світову науку і культуру, важливе місце посідає гуманістична психологія, що сформувалась у США та Західній Європі. Не відмовляючись від використання результатів, отриманих у рамках таких найвпливовіших у першій половині століття напрямів, як фрейдизм та біхевіоризм, гуманістична психологія „підкреслює значення власної творчої активності суб'єкта і досліджує умови, що сприяють її розгортанню" [107, с.3].

Аналізуючи звернення Ш. Бюллер до 1-ої Міжнародної конференції з проблем гуманістичної психології знаходимо, що „з психологічної точки зору гуманізм передбачає вивчення людини-індивіда як єдиного цілого, а не сукупності її якостей і вчинків. Це робиться для того, щоб допомогти людині бути більш щасливою"[110, с.6]. Основою розвитку людської особистості вона вважала інтенції, тобто наміри, які виявляються у життєвих виборах особистості, що відбувається як усвідомлено, так і неусвідомлено. Оцінка якості цих виборів здійснюється наприкінці життя людини [208].

У доповіді Асоціації гуманістичної психології йдеться про те, що з самого початку гуманістична психологія займалася вивченням тих здібностей і

можливостей людини, до яких не зверталися ані психоаналіз, ані біхевіоризм, а саме – любов, творчість, „Я”, реалізація можливостей, вищі цінності буття, становлення, спонтанність, смисл, досвід, психічне здоров’я тощо. Це психологія, метою вивчення якої є здоровий творчий індивід [145].

Основоположні теоретичні позиції гуманістичної психології спираються на такі основні принципи та етичні підходи:

1. Хоча людське буття має межу, людина завжди володіє свободою і необхідною для неї незалежністю. Вона несе відповідальність за свої вчинки і є творцем власного життя.

2. Для людини найважливішим джерелом інформації є її суб'єктивний психічний досвід, доступний їй через усвідомлення свого життя у найістотнішому для буття моменті „тут і зараз” (екзистенціальний стан).

3. Людська природа визначається не тим, що робить людина, а тим, як вона усвідомлює своє буття. Її природа ніколи не може бути визначена повністю, вона завжди прагне до безперервного розвитку, до пошуку, до реалізації можливостей.

4. Людина єдина і цілісна. Ця цілісність „Я” створює унікальний характер переживань кожної людини. У людині неможливо розділити органічне і психічне, усвідомлюване і неусвідомлюване, відчуття і думку.

5. Кожен визнає і цінує внутрішній суб'єктивний світ іншого і себе. Будь-які стани людини (біль, провина, конфлікт), складаючи її внутрішній досвід, повинні сприйматися доброзичливо [174].

Нагадаємо, що основоположні теоретичні позиції гуманістичної психології було закладено в екзистенціальній філософії, розробленій такими європейськими мислителями і письменниками як Ф. Брентано, М. Бубер, Е. Гуссерль, А. Камю, С. К’єркегор, Л. Шестов, М.Гайдеггер, Ж-П. Сартр, К. Ясперс та ін.

Відомо, що екзистенційний погляд на людину бере початок з конкретного специфічного усвідомлення унікальності буття окремої людини, яка існує у конкретний момент часу і простору. Екзистенціалісти вважають, що

кожен живе як ”сущий-у-світі”, усвідомлено і болісно осягаючи наше існування і кінцеве неіснування (смерть). Людина не існує поза світом, і світ не існує поза нею. Мислителі зосереджуються на тому, що кожен є відповідальним за те, хто він і ким стає. Ж-П. Сартр говорив про те, що людина є саме такою, якою вона сама себе робить [151].

Багатьма дослідниками гуманістичної психології доведено, що сама „сутність людини постійно скеровує її у напрямку особистісного зростання, творчості та самодостатності, якщо тільки дуже сильні обставини оточення не заважають цьому” [53, с.60]. Прихильники гуманістичної психології також стверджують, що люди – високою мірою свідомі та розумні створіння без домінуючих несвідомих потреб та конфліктів. Загалом, представники гуманістичної теорії розглядають людей як активних творців власного життя, які мають свободу обирати і розвивати стиль життя, що обмежується тільки фізичними або соціальними впливами.

Теоретичні погляди психологів-гуманістів вказують на те, що „справжні цінності Буття існують і прагнення до їх досягнення є необхідним чинником повноцінного розвитку людини” [46, с.22]. Вони говорять про необхідність вирішення проблеми виховання і розвитку гармонійної особистості, яка максимально реалізовує свій потенціал на користь особистісного і суспільного зростання, у будь-яких об’єктивних соціальних обставинах, із залученням знань, накопичених усією цивілізацією, про всі види і форми культури. Вони вважають за необхідне таку перебудову суспільства і його соціальних інститутів, яка дозволить кожній дитині, яка прийшла у світ, максимально розвинути і реалізувати свої задатки на користь собі і суспільству.

Великий вплив на розвиток гуманістичного підходу до особистості справили роботи таких відомих вчених: Еріх Фромм, Гордон Олпорт, Карл Роджерс, Віктор Франкл, Ролло Мей [94], [141], [172], [90]. Варто зауважити, що найбільшого визнання отримали роботи Абрахама Маслоу як видатного представника гуманістичної теорії особистості.

Проводячи теоретичну паралель з класичним фрейдизмом А. Маслоу критикує його „за тяжіння до патології” у всьому (виражене у крайній формі) і невміння побачити здорові можливості, закладені у людському бутті; за те, що він дивиться на все крізь темні окуляри [106, с.52].

Згідно з інноваційною позицією він створює концепцію людського здоров’я, яка полягає у тому, що потреби, базові емоції людини і її стрижневі психологічні якості є або нейтральними, позаморальними (що передують моральним цінностям), або характеризують зміст добра. Потяг до руйнування, садизму, жорстокості, злобливості тощо – це реакція на незадоволення природних потреб. Внутрішня природа людини слабка і подразлива, тому легко стати жертвою звички, тиску цивілізації і неадекватного ставлення [104]. Його теорія самоактуалізації особистості, що заснована на вивченні здорових і зрілих людей, чітко показує основні теми і положення, характерні для гуманістичного напрямку [74].

Спираючись на ідеї К. Гольдштейна, А. Маслоу запозичив у нього термін „самоактуалізація”. За К. Гольдштейном, „само-актуалізація” або „само-реалізація” – творча тенденція людської природи. Вона є основою розвитку та удосконалення організму. Хоча за своєю природою „само-актуалізація” – універсальний феномен, ті специфічні цілі, до яких прагнуть різні люди, також є різними. Оскільки „люди мають різні внутрішні потенції, що додають форми їх цілям і визначають лінії індивідуального розвитку і зростання, так само, як відрізняються їх оточення і культури, до яких вони мають пристосуватися і з яких вони мають узяти те, що необхідно для зростання” [173, с.55-58]. Автор наголошував, що люди постійно прагнуть реалізувати свої вроджені потенції усіма доступними способами. Головною думкою вченого є те, що організм – це єдине ціле, і те, що відбувається у будь-якій його частині, впливає на весь організм [145].

У свою чергу підхід А. Маслоу дає змогу розглядати самоактуалізацію, як здоровий розвиток здібностей людей, щоб вони могли стати тим, ким можуть стати, а значить – жити осмислено і довершено.

Ми згодні з думкою автора, що більшість людей, втому числі майбутні психологи і педагоги, прагнуть до внутрішнього самовдосконалення, але не бачать свого потенціалу, не знають про його існування і не розуміють користі самовдосконалення.

Аналізуючи роботи А. Маслоу, знаходимо перелік умов успішної самоактуалізації особистості майбутнього фахівця: „усвідомлення власного потенціалу, сильних і слабких сторін, здібностей, бажань та прагнень; сприятливі зовнішні обставини, які не подавляють тенденцію особистості до актуалізації, а сприяють їй; відкритість особистості новим ідеям, новому досвіду, готовність ризикувати, помилятись, відмовлятись від старих звичок" [41, с.72].

Досягненням вченого є також ідентифікація восьми особливостей поведінки, що ведуть до самоактуалізації: зібраність, здатність обрати свій шлях особистісного зростання, самосвідомість, чесність, здоровість думок, саморозвиток, вершинні переживання і відсутність „его-захистів". Він описує такі особисті характеристики самоактуалізованих людей: прийняття себе, інших та природи; безпосередність, простота та природність; центрованість на проблемі; незалежність: потреба у збереженні меж своєї особистості; автономія: незалежність від культури та оточення; свіжість сприйняття; вершинні, або містичні, переживання; суспільний інтерес, почуття єдності з іншими; більш глибокі міжособистісні відносини; демократична структура характеру; розрізнення засобів і цілей, добра і зла; філософське почуття гумору; креативність; протистояння окультурюванню [63; 73; 174; 180].

Важливо, що А. Маслоу „уявляв собі самоактуалізовану людину не як звичайну людину, якій щось додали, а як звичайну людину, у якої нічого не відняли. У пересічної людини пригнічені і заблоковані здібності і таланти, які у сукупності могли б складати її цілісність" [183, с.310]. Руйнівними силами творчого потенціалу є незадоволеність базових потреб, які, за своєю природою, вроджені або інстинктивні.

Спираючись на ідею А. Маслоу, ієрархія потреб студентів-психологів і студентів-педагогів має таку послідовність: 1) фізіологічні (голод, спрага, сексуальний потяг, сон тощо); 2) потреба у безпеці (впевненість, захищеність, надійність, порядок тощо); 3) потреба у контактах і любові; 4) потреба у визнанні, оцінці, повазі (у тому числі самоповазі); 5) потреба у самоактуалізації (свободі, необхідній для повнішого розвитку всіх задатків і талантів, для реалізації самості) [216].

В той же час потреби більш високого рівня (Б-мотиви) можуть мотивувати поведінку студентів лише за умови задоволення потреб більш низьких рівней (Д-мотиви) [23]. Мотиви зростання, які ще називаються *метапотребами*, мають віддалені цілі, пов'язані з тяжінням особистості актуалізувати власний потенціал. Вони „збагачують життєвий досвід, розширюють кругозір, не зменшуючи, як у випадку з Д-мотивами, а збільшуючи напругу" [139, с.207].

З позиції А. Маслоу у майбутніх психологів і педагогів можна виділити 14 Б-мотивів: „істина; добро; краса; цілісність, єдність протилежностей; життєвість (процес, рух); унікальність; довершеність, необхідність; завершеність; справедливість, порядок; простота; багатство; легкість; гра; самодостатність" [89, с.150-158].

Підсумовуючи основоположні теоретичні позиції концепції А. Маслоу, термін „самоактуалізація" можна визначити як „прагнення до самоздійснення, а точніше, тенденція актуалізувати те, що міститься в якості потенцій. Цю тенденцію можна назвати прагненням людини стати все більше й більше тим, що вона є, стати усім, чим вона здатна стати. Самоактуалізація є зростанням зсередини того, що складає сутність організму" [41, с.72]. „Людина, яка перебуває на цьому рівні, досягає повного застосування своїх талантів, здібностей і потенціалу особистості. Тобто самоактуалізуватися – означає стати тією людиною, якою вона може стати, досягти вершини свого потенціалу" [47, с.7].

З метою висвітлити окремі теоретичні та методологічні положення самоактуалізації, звернемося до концепції К. Роджерса. Поняття “самоактуалізація особистості” розкрито у постулатах його теорії: віра у конструктивну і творчу мудрість людини; переконання у соціально-особистісній природі засобів, що актуалізують конструктивний особистісний потенціал людини у процесах міжособистісного спілкування та ін.

Ми згодні з думкою автора, що основний мотив поведінки людини – це „прагнення до актуалізації, тобто властиве організму тяжіння реалізувати свої здібності з метою зберегти життя і зробити людину сильнішою, а її життя більш різнобічним та задовільняючим її” [145, с.9-13]. Людина спроможна сама визначити власну долю, вона вільна у рішенні, яким повинно бути її життя. У своїй основі людина добра і прагне досконалості.

Частиною базового прагнення до актуалізації є прагнення до актуалізації свого „Я”, що полягає у прагненні індивіда розвиватися у напрямку повноцінного функціонування - все більшої складності, самодостатності, зрілості та компетентності.

Теоретичну модель самоактуалізації майбутнього фахівця можна порівняти з ідеальною моделлю „повноцінно функціонуючої людини” К. Роджерса, яка передбачає такі основні характеристики: 1) відкритість досвіду, тобто, відсутність захистів, що запобігають повноті переживань, ускладнюють їх усвідомлення та прояв; 2) екзистенційний спосіб буття, при якому особистість ніби відновлюється з кожним разом неповторного життєвого досвіду; 3) організмічна довіра – це здатність приймати до уваги свої внутрішні відчуття, довіра цілісному „Я”, усій сукупності досвіду як інстанції, що приймає рішення, робить вибір та здійснює вчинки; 4) емпірична свобода, що є внутрішнім почуттям: „Єдиний, хто відповідає за мої власні дії та їх наслідки – це я сам”. Людина може вільно жити так, як хоче, без обмежень чи заперечень; 5) креативність – творчий образ життя, який виникає у людини, яка живе гарним життям [119]. Тобто ідея вільної, цілісно функціонуючої людини

передбачає „свободу та відповідальність, цілісність і гармонійність, актуалізацію і реалізацію всіх потенційних можливостей людини” [120, с.70].

Автор людиноцентрованого підходу у психотерапії звертає увагу на те, що людина у самій собі може знайти величезні ресурси для саморозуміння, змінення Я-концепції, цілеспрямованої поведінки, якщо буде дотримуватися трьох умов. Перша умова – це конгруентність, яка означає, що терапевт відкрито проживає почуття та настанови. Друга умова – прийняття, турбота або визнання – безумовне позитивне ставлення. Третя фасилітуюча умова – наявність емпатійного розуміння. Це означає, що терапевт точно сприймає почуття, особистісні смисли клієнта і повертає це сприйняте розуміння клієнтові [118].

Аналізуючи роботи К. Роджерса, знаходимо: „Я дуже добре знаю, що захисти і страхи вимушують людину бути неймовірно жорстокою, незрілою, деградуючою, антисоціальною, здатною заподіяти біль і збиток. Один з найбільш благородних і надихаючих боків моєї практики – робота з такими людьми, відкриття у них сильних, позитивних тенденцій, які у них, так само як і у нас, існують на найглибшому рівні” [215, с.27].

Як відомо, людиноцентрований підхід спирається на актуалізуючу „тенденцію кожного живого організму – тенденцію зростати, розвиватися, реалізовувати весь свій потенціал” [144, с.48-49]. Цей спосіб існування довіряє конструктивному спрямованому руху майбутніх психологів і педагогів до більш складного і повного розвитку. Саме цей спрямований рух і є те, що ми намагаємося вивільнити.

У своїх працях К. Роджерс приділяє увагу проблемам навчання, викладання, учіння. На наш погляд, цікавою є його думка про навчання, яке являє собою сукупність цінностей, особливу педагогічну філософію, невідривно пов’язану з особистісним способом буття людини. Систему цінностей складають переконання в особистісній гідності кожної людини, у значущості для кожної особистості здібності до вільного вибору і відповідальності за його наслідки, у радості навчання як творчості. Справжню

реформу освіти К. Роджерс бачить у перенесенні акценту з викладання на навчання, на фасилітацію осмисленого навчання (прояв нового мислення). У монографії „Свобода вчитися" автор пише: „Нелегко стати глибоколюдяним, довіряти людям, поєднувати свободу з відповідальністю. Шлях, представлений нами, - це виклик. Він припускає зміну нашого мислення, нашого способу буття, наших взаємин з учнями. Він припускає непросте прийняття на себе зобов'язань демократичного ідеалу" [214, с.307].

Синонімом "самоактуалізуючої особистості" є термін Г. Олпорта "зріла особистість". Учений відстоював різнобічний підхід до вивчення особистості. Він вважав, що майже усі теорії містять знахідки, принципи та підходи, що є важливими для нашого розуміння людського досвіду і поведінки. Він розглядав особистісне зростання як активний процес становлення, в якому майбутній фахівець бере на себе певну відповідальність за планування свого життя [117].

Спираючись на погляди Г. Олпорта, особистісну структуру майбутніх психологів і педагогів відображають риси або диспозиції. Особистість – це єдність та інтеграція всіх диспозицій, деякий принцип, що організує настанови, мотиви, почуття, схильності в одне ціле („це пропріум, який охоплює усі аспекти особистості, сприяє формуванню почуття внутрішньої єдності") [167, с.287-288]. Автор виділяє три типи диспозицій: 1) кардинальні – настільки пронизують людину, що майже всі її вчинки можна звести до їх впливу; 2) центральні – це яскраві характеристики індивідуальності людини, це такі тенденції у поведінці людини, які можуть легко помітити оточуючі; 3) вторинні – це менш стійкі, менш узагальнені, менш помітні риси.

Враховуючи, що дозрівання людини – це безперервний процес становлення, що триває все життя, Г. Олпорт сформулював критерії особистісної зрілості майбутнього фахівця: широкі межі „Я"; здатність до близьких міжособистісних стосунків (дружня інтимність та співчуття); відсутність емоційних бар'єрів і проблем, самоприйняття; реалістичне сприйняття та домагання; здібність до самопізнання і філософського почуття гумору, спрямованого на себе; цільна життєва філософія [87; 73].

Природа самоактуалізації дає змогу вибрати різноманітні дослідницькі позиції. У термінології гештальт-психології, „процес зростання - це процес розширення самосвідомості, а основний фактор призупинення психологічного зростання – це відхід від усвідомлення” [90, с.73].

Виходячи з теоретичних позицій Ф. Перлза, самоактуалізацію майбутнього фахівця слід розглядати через досягнення особистістю психологічного здоров’я і зрілості як здатності замінити зовнішню підтримку і регуляцію самопідтримкою і саморегуляцією. „Кожен організм має здатність досягти оптимального балансу всередині себе та щодо свого оточення. Регулюючи та підтримуючи себе, індивіди усвідомлюють власну здатність обирати засоби задоволення потреб, коли ці потреби дають про себе знати” [90, с.75].

Слідом за Ф. Перлзом треба визнати, що особливе місце в самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів належить усвідомленню як процесу зростання, розширенню зон самоусвідомлення, здатності до саморегуляції. Для досягнення стану оптимального психологічного здоров’я майбутній фахівець повинен подолати прагнення отримати підтримку з довкілля й знайти нові можливості підтримки у самому собі. У разі недосягнення зрілості, студент швидше схильний маніпулювати своїм оточенням для задоволення бажань, ніж брати на себе відповідальність за свої розчарування і намагатись задовольнити свої справжні потреби. Зрілість наступає за умови мобілізації індивідом своїх ресурсів для подолання фрустрації і страху, які виникають у ситуації відсутності підтримки від інших та неможливості покластися на себе. Таким чином, зрілість полягає у здатності йти на ризик, аби вийти з тупикової ситуації. Якщо студент не ризикує, то у нього актуалізуються рольові поведінкові стереотипи, якими він маніпулює іншими [124; 149].

В епігенетичній теорії Е. Еріксона розглядається близьке за змістом до самоактуалізації питання особистісного зростання. Цікавою є думка вченого, що на кожному віковому етапі наступає криза, як наслідок досягнення певної

психічної зрілості. За умови позитивного розв'язання конфлікту, який виник на певному віковому етапі, можливе подальше особистісне зростання. В іншому випадку такий розвиток є проблематичним і може суттєво гальмуватись [197].

Нагадаємо, що ідейним фундаментом, на якому виникла гуманістична психологія, був екзистенціальний підхід. Його основна ідея – це свобода і відповідальність як основні принципи людського існування. Позицію екзистенційного напряму представляють концепції В. Франкла, Р. Мея, Дж. Б'юдженталя.

Зауважимо, що В. Франкл розглядає прагнення до пошуку та реалізації сенсу життя як основну мотиваційну тенденцію, внутрішньо властиву людині. Життя майбутніх психологів і педагогів не може лишитися без сенсу ні за яких обставин, сенс життя завжди може і повинен бути знайдений. У пошуках сенсу життя студента спрямовує його совість, яку можна визначити як „здатність знаходити той єдиний та унікальний сенс у будь-якій ситуації" [158, с.95]. Совість, для В. Франкла, дорівнюється „внутрішньому голосу", що спрямовує майбутнього фахівця на шляху досягнення здоров'я. Він зазначає, що „людина повертається і займається собою, лише якщо у неї немає сенсу життя. Ідеалізація самовираження, якщо вона є самоціллю, робить неможливим існування значущих стосунків. Основним у стосунках любові є не вільне самовираження, а вихід за межі себе і любов буття іншого" [188, с.186-187].

На погляд Р. Мея, аутентичною або самоактуалізованою є людина, яка досягла здорового самовираження, автономності, що знаходиться у злагоді зі своїми інтинктами та вміє мужньо говорити, діяти і жити із глибин цілісної особистості [112].

Ми згодні з Р. Меєм, що особистість живе справжнім, для неї актуальним у першу чергу є те, що відбувається "тут і зараз". У цій єдиній справжній реальності людина формує себе саму і відповідальна за те, ким вона стане. Порівнюючи психічно здорову повноцінну людину з хворою, вчений дійшов висновку, що багатьом людям бракує хоробрості зустрітися віч-на-віч зі своєю долею. "Спроби уникнути подібного зіткнення призводять до того, що вони

жертвують переважно своєю свободою і намагаються піти від відповідальності, заявляючи про початкову несвободу своїх дій. Не бажаючи робити вибір, вони втрачають здатність бачити себе такими, якими вони є насправді і переймаються почуттям власної незначущості і відчуженості від світу. Здорові ж люди, навпаки, кидають виклик своїй долі, цінують та оберігають свою свободу і живуть справжнім життям, чесним по відношенню до себе та інших. Вони усвідомлюють неминучість смерті, але їм вистачає сміливості жити по-справжньому" [90, с.593].

В наукових працях Дж. Б'юдженталя аутентичність означає автономну самотворчість того, ким і чим ми повинні стати. Щоб стати аутентичним (самоактуалізованим), майбутній фахівець повинен подолати культуризацію і дослідити себе зсередини. Жити справжнім, аутентичним життям, згідно з Дж. Б'юдженталем, означає повністю усвідомлювати справжній момент життя; обрати, як прожити цей момент; і прийняти відповідальність за свій вибір [207].

Питання, близькі до самоактуалізації чи самореалізації, досліджувались у психоаналітично-орієнтованих теоріях.

Основоположні теоретичні позиції ідеї самоактуалізації, що розвиваються в її сучасному варіанті, є ідеї Альфреда Адлера, який в останніх своїх роботах поряд з терміном „прагнення до переваги" використовував термін „прагнення до самовдосконалення" як взаємозамінні [110, с.6-7]. Порівнюючи себе з недосяжним ідеалом досконалості, студент постійно сповнюється почуттям, що він нижче за нього, і мотивується цим почуттям.

Згідно з підходом А. Адлера, кожна людина стикається з трьома основними життєвими завданнями: робота, дружба і кохання. На його думку, „ці три основні зв'язки визначені тим фактором, що ми живемо у певному місці і повинні розвиватися у тих межах і можливостях, які дає нам оточення; ми живемо серед інших істот нашого народу, до яких ми повинні пристосовуватися; ми живемо двостатево і майбутнє нашої раси залежить від стосунків між цими двома статями" [185, с.15]. Автор звертає увагу на взаємозв'язок роботи, дружби і кохання: „вирішення однієї допомагає у

вирішенні інших, ми могли б навіть сказати, що всі вони - аспекти тієї ж самої проблеми – необхідності для людей підтримувати й розвивати життя у тому середовищі, в якому вони знаходяться" [185, с.16].

Важливим досягненням А. Адлера, як теоретика особистості, було відкриття „креативного Я" [173, с.56]. Коли він винайшов креативну силу „Я", інші поняття стали залежити від цього уявлення, у ньому він, нарешті, виявив першоджерело, філософський камінь, еліксир життя, першопричину всього людського. Єдине „креативне Я" відіграє роль правителя.

У свою чергу підхід А. Адлера дає змогу розглядати креативну силу „Я" як першопричину, яка важко піддається опису. Ми можемо бачити її прояви, але не її саму. Це щось між стимульним впливом на людину і реакцією людини на цей стимул. По суті, відповідно до ідеї „креативного Я", майбутній фахівець сам творить власну особистість, він створює її із сирого матеріалу спадковості та досвіду. „Креативне Я" додає життю змісту: воно створює ціль і засоби його досягнення. „Креативне Я" – активний початок людського життя, і поняття це є відмінним від старого поняття „душа". Наділивши людину альтруїзмом, людяністю, прагненням до співробітництва, автор повернув людям почуття власної гідності. Проаналізований матеріал дав нам змогу усвідомити, що людина може бути не жертвою власної долі, а її господаркою [8].

Поза тим, згідно з підходом А. Адлера, прагнення особистості до досконалості, дає оригінальну і плідну інтерпретацію „вродженого" характеру потреб. Досконалість вроджена, пише він, „але не так, як врождені вабления ... а як щось, що належить до самого життя... щось, без чого неможливо взагалі уявити собі життя" [205, с.22].

Аналізуючи роботи К. Юнга, знаходимо три взаємодіючі структури особистості: „Его", „Особисте несвідоме" і „Колективне несвідоме" [184]. В Его представлено усе, що людина усвідомлює. Особисте несвідоме – це збереження витісненого зі свідомості матеріалу, а також по'язаних між собою думок та почуттів, що називаються комплексами. Колективне несвідоме складається з архаїчних, початкових елементів – архетипів, які містять досвід

усього людства. К. Юнг говорить про те, що архетип „самість” є нашою життєвою метою, тому що це найбільш повне вираження того доленосного поєднання, яке ми називаємо індивідуальністю” [184, с.70-71].

Розглядаючи питання про розвиток особистості майбутнього фахівця з точки зору автора, особливу увагу слід приділити руху у напрямку самореалізації (самоактуалізації) завдяки рівновазі та інтегруванню різних елементів особистості. Для описання процесу об’єднання всіх аспектів особистості навколо самості він використовує термін „індивідуація” [139, с.154].

„Індивідуація, на його думку, означає становлення єдиної, однорідної істоти, й, оскільки індивідуальність – це наша найбільш внутрішня, постійна, ні з чим не порівняна унікальність, то індивідуація також означає становлення себе” [184, с.70].

Процес індивідуації дозволяє самості стати центром особистості майбутніх психологів і педагогів, що у свою чергу, допомагає їм досягти самореалізації. Але, на думку К. Юнга, лише невелика кількість людей досягає цього найвищого рівня розвитку особистості [162], [200].

Автор гуманістичного психоаналізу Еріх Фромм розглядає самоактуалізацію як проблему існування здорової особистості у сучасному суспільстві. Дилема між свободою і відповідальністю, між автономією і почуттям безпеки, між вибором і відчуженням від природи і суспільства, на думку мислителя, є основною причиною проблем людського існування [141], [189].

Заслуговує уваги думка автора про те, що існує досвід позитивної свободи, завдяки якому можна врятуватися від почуття самотності і відчуженості. Досягнення позитивної свободи (студент відчуває себе частиною світу і не залежить від нього) потребує від майбутніх фахівців задоволення основних екзистенціальних потреб, що є основою біофільного спрямування особистості. Погоджуючись з Е. Фроммом, основними екзистенціальними потребами особистості майбутніх фахівців виступають:

1) Потреба у встановленні зв'язків – студентам необхідно про когось піклуватися, брати участь у чиємусь житті, нести за когось відповідальність.

2) Потреба у подоланні – подолання пасивної природи задля активності і творчості, творення власного життя; здійснюється шляхом творіння (ідеї, мистецтво, матеріальні цінності, народження дітей тощо).

3) Потреба у корінні – заснована на почутті стабільності і надійності; прагненні відчувати себе невід'ємною частиною світу, бачити біологічний зв'язок зі світом.

4) Потреба в особистісній ідентичності – внутрішня потреба в усвідомленні власної унікальності і неповторності; здатність сказати „Я – це Я"; прагнення сприймати себе господарем життя.

5) Потреба у системі поглядів і вірності – стійкий та узгоджений спосіб сприйняття й осмислення світу [53, с.63-64].

На цьому тлі особливої уваги заслуговує наступна думка Е. Фромма, „людина прагне до ідеального осмислення досконалого життя, а не просто до виразу своїх природжених потенційних можливостей, що відбувається свідомо, але без участі самості... У людських силах удосконалювати себе саму, але шлях до такої досконалості не зводиться до простого прояву природжених сильних якостей. Людина повинна тренуватися бути людиною, щоб навчитися робити це добре" [94, с.124].

У свою чергу Р. Ассаджолі розглядає самоактуалізацію особистості через „створення гармонії між окремими розрізненими частинами особистості та відкриття своєї істинної сутності" [115, с.38]. У психосинтезі ця сутність називається істинне „Я", яке є стрижнем особистості. Учений пропонує чотири стадії досягнення гармонійної внутрішньої інтеграції: 1) глибоке пізнання своєї особистості; 2) контроль над різними елементами особистості; 3) відкриття свого істинного „Я", виявлення/створення об'єднуючого центру; 4) психосинтез – формування особистості навколо нового центру. Перші дві стадії можна тлумачити як усвідомлення, контроль своїх ролей (розуміння того, що твоя особистість не обмежується цими ролями, а за ними ще щось є), а останні

дві – як виявлення нового провідного сенсу та побудова нової ієрархії цінностей та сенсів [20].

Цікавий погляд на самоактуалізацію майбутніх фахівців, тобто можливість особистості змінювати своє становище і поведінку, висловлює У. Джеймс. На його думку, існує резервуар латентного чи нереалізованого досвіду, що прихований за прагненням зростання: „переживання досвіду ... не є інтелектуально вирішальними самі по собі, вони належать до більш глибокої сфери, більш життєвої й практичної, ніж та, де знаходиться інтелект. Тому їх також не можна зруйнувати за допомогою інтелектуальних аргументів і критики... Таким чином, ми усвідомлюємо присутність сфери життя, більш широкої і міцної, ніж наша звичайна свідомість... Враження, імпульси, емоції і збудження, які ми таким чином отримуємо, допомагають нам жити, … вони пом'якшують наші серця і надають значення й цінності усьому, роблять нас щасливими" [186, с.11].

Спираючись на ідею трансактного аналізу Е. Берна, самоактуалізацію майбутнього психолога і педагога ми можемо розглядати як особистісне становлення студента, основною метою якого є формування щирої, чесної, доброзичливої людини. Особистісне становлення відбувається у результаті того, що студент навчається менше "грати", бути самим собою, вільним і розкутим [27].

З метою висвітлити окремі теоретичні та методологічні положення самоактуалізації майбутніх фахівців, звернемося до вітчизняної психології, яка розглядає самоактуалізацію як проблему становлення особистості. Основними у вивченні процесу розвитку та формування особистості є принципи єдності свідомості і діяльності, розвитку свідомості й особистості у діяльності, детермінізму, розкриті у працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, В. Мясищева, С. Рубінштейна [12], [52], [84], [86], [135], [148].

Нагадаємо, що розвиток детермінується не тільки власне особистісними якостями і станами, сформованими соціумом, а й природними, індивідуальними характеристиками, потенційними можливостями людини у

цілому. Внутрішні умови, заломлюючи зовнішні впливи у процесах життєтворчості, постійно змінюються, формуються, еволюціонують та інволюціонують [14], [19], [187].

Спираючись на погляди В. Мясищева, ми згодні, що "людина є складна, розвиваюча єдність фізіологічного і психічного, біогенного і перетворюючого його соціогенного" [135, с.39].

Поза тим, згідно з підходом Б. Ананьєва, самоактуалізуюча особистість – це людина цілісна, така, що розвивається і діє. Розвиток людини через діяльність обумовлює побудову її цілісної особистості: "Цілісність особистості – не природний дар, історично утворювана соціальна якість психологічного розвитку особистості, а цілісність розвитку людини складає її специфічну якість" [47, с.4]. Слідом за Б. Ананьєвим, особистість майбутнього фахівця можна розглядати як складну ієрархізовану структуру, причому становлення цієї ієрархії, поряд зі становленням цілісності особистості, відбувається поступово, у процесі її розвитку і діяльності (у тому числі освітньої) [4].

Так само як і К. Роджерс, автор пов'язує оригінальність з цілісністю: "Самобутність людини прямо пов'язана з її цільністю", але зв'язуючим компонентом є характер – специфічні особливості особистості, що відбивають її основні характеристики як суб'єкта діяльності [83, с.6]. Діяльність Б. Ананьєв розглядає через дії і вчинки особистості, що базуються на її внутрішньому змісті, основним втіленням якого є світогляд. Аналізуючи дослідження особливостей динаміки психофізіологічного розвитку на різних фазах онтогенезу, учений виявив такі базові закономірності розвитку, як його нерівномірність та гетерохронність [12-14].

Базуючись на його роботах, можна вважати, що фізичний стан майбутніх фахівців постійно перебудовується. Як правило, не відбувається фронтального, одночасного досягнення ступеня зрілості всіма блоками утворень, в яких студент виступає як індивід і як особистість; уже на ступені зрілості у нього спостерігаються різні темпи змін у вказаних утвореннях. Час виходу на рівень

вершинної зрілості (акме) студента як індивіда, як особистості і як суб'єкта творчої діяльності часто не співпадає, або співпадає відносно [31], [32], [142].

Порівнюючи стан акме зі станом самоактуалізації, Б. Ананьєв говорить, що „стан вершинної самоактуалізації, як і стан акме, не проявляється у людини несподівано й одразу, на неї "працює" все попереднє життя людини. Самоактуалізація залежить не тільки від вроджених потенцій, а від уже прожитого життя, від того, які ціннісні орієнтації і ставлення складуть ядро особистості" [53, с.49].

Природа самоактуалізації дає змогу вибрати різноманітні дослідницькі позиції. У концепції С. Рубінштейна також закладено поняття самоактуалізації, яке він визначає через категорію „спрямованості" [47]. Він розглядає даний феномен як інтегральну характеристику особистості майбутнього фахівця, в якій сполучені динамічний, змістовний, відображальний (предметний) та емоційний (відносини) аспекти. Учений на новому рівні розкриває вольові якості особистості у тому значенні, „наскільки і в якому напрямі зуміла особистість надати єдність власним спонукам, бажанням і застосувати власну волю для їх реалізації в особистісно цінних і суспільно значущих формах". „Спрямованість - це активність особистості, що здійснює опредмечування, об'єктивування не тільки окремих мотивів, прагнень, але і самої особистості. Тому спрямованість - це самовираження особистості у житті, її тенденція самореалізації" [187, с.68].

Враховуючи принцип детермінізму автор запропонував новий підхід до вивчення особистості через „виявлення закономірних зв'язків зовнішнього і внутрішнього, специфічну активність особистості, її вибірковість, рушійні сили і механізми, що перетворюють зовнішні дії" [3, с.35].

Погоджуючись з думкою С. Рубінштейна, особистість майбутнього фахівця визначається своїм ставленням до довкілля, а її зростання – це і є визначення ставлень. Ступінь їх сформованості, визначеності є ступенем зрілості особистості студента. Ставлення визначає коло занять людини, професію, сім'ю, впливає на все її життя, на її самоздійснення, рівень

самоактуалізації та стосунки зі світом і втілюється у духовних (душевних, психічних, особистісних) утвореннях [148].

Базовим мотиваційним утворенням майбутніх психологів і педагогів, згідно з С. Рубінштейном, є потреби, у співвідношенні з якими визначаються мотиваційне значення і специфічна роль у регуляції поведінки і діяльності [64]. Він розглядає потребу самовираження, самоактуалізації як вищу життєву спрямованість особистості.

Заслуговує уваги погляд О. Леонтьєва, який зазначає, що „мотивом діяльності виступає предмет потреби. Актуалізація потреби визначає лише пошукову фазу діяльності, у результаті якої потреба знаходить свій предмет. Власне активна, спрямована фаза діяльності визначається вже предметом потреби, мотивом. Потреба може бути реалізована через різні мотиви, що відповідають її предмету, і через виконання різних видів діяльності" [86, с.70].

Сучасні науковці (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, Г. Балл, І. Бех, О. Бондаренко, М. Боришевський, Б. Братусь, І. Булах, Є. Головаха, Л. Коган, О. Кроник, Д. Леонтьєв, П. Лушин, С. Максименко, І. Маноха, В. Муляр, О. Орлов, О. Скрипченко, Л. Сохань, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) розглядають особистість, що самоактуалізується, як індивіда із розвиненою суб'єктністю, здатністю до самовияву, активного суб'єкта власної життєдіяльності, життєтворчості, будівника свого неповторного життєвого світу [6], [18], [24], [29], [36], [39], [41], [42], [57], [58], [78], [88], [93], [96], [98], [111], [119], [154], [160], [169], [176].

Спираючись на думку І. Булах, вирішення проблеми самоактуалізації у сучасній психології відображає три основні тенденції: "З позицій першої тенденції генезис особистості зумовлюється переважно соціальною ситуацією розвитку, з позицій другої – акцентується увага на соціальній активності особистості та її свідомості, з позицій третьої – актуалізується суб'єктність людини, точніше, особистість як суб'єкт власної психічної активності, що первісно наділений свободою і відповідальністю" [43, с.32].

Оцінка проблеми розвитку особистості майбутнього фахівця в роботах І. Булах показала тісний взаємозв'зок понять "розвиток особистості" та "особистісне зростання". Під розвитком особистості автор розуміє "постійні зміни, переходи, перетворення родових, соціально-типологічних властивостей в індивідуальні, особистісно-смислові її якості, що виникають у ході онтогенезу. Базисним модусом існування особистості є розвиток, що сприяє набуттю нею все більш якісної визначеності.

Автор звертає увагу на те, що особистісне зростання корелює з розвитком у напрямі самореалізації та самоактуалізації майбутнього фахівця. Передумовою особистісного зростання є первісно існуюча, спадково детермінована внутрішня природа і "серцевина" особистості – самість, яка являє собою нерозвинену форму "Я". Саме вона "диктує" пошук шляхів особистісного зростання, як активного процесу становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за свій майбутній життєвий шлях" [43, с.32].

Науковий принцип саморозвитку особистості у межах суб'єктно-генетичної парадигми сформульовано у працях В. Татенка: внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і, тим самим, змінює себе та зовнішнє [170]. Також автором окреслюються технології актуалізації суб'єктивного потенціалу особистості [168-170].

У працях К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової самоактуалізація розглядається як реалізація діяльності особистості, спрямована на реалізацію життєвих цілей. "Вміння ставити й утримувати цілі (починаючи від сенсожиттєвих до ситуативно-тактичних) забезпечує вищу форму зміни особистості – її розвиток і творчість" [17, с.10].

Згідно з позицією Л. Анциферової, "воля" до майбутнього створює енергетичний потенціал особистості майбутніх фахівців і підпорядковує собі розвиток усіх психічних процесів. На її думку, людині властива споконвічна спрямованість, "телеономічність", що лежить в основі її психічного життя, властиве бажання вийти за досягнуті межі, "втілити у собі універсальну родову сутність" [17, с.9].

Підхід К. Абульханової-Славської дає змогу розглядати самоактуалізації особистості студента, як спосіб „виявлення її основних життєвих ставлень” [4, с.27], через які відбувається рух і розвиток особистості. Ставлення особистості майбутніх фахівців проявляються у суб’єктивних мотивах, цілях, прагненнях, установках, вчинках, поведінці. Вони „характеризують її спосіб включення себе до загального ходу життя з урахуванням і об’єктивної логіки цього життя, і власних, уже виміряних, об’єктивованих, застосованих здібностей, що отримали об’єктивну оцінку [4, с.27]. Через об’єктивування особистістю своїх основних ставлень, через їх відтворення у діяльності та у стосунках з іншими здійснюється самоактуалізація особистості. „Якщо суспільний „рух” людини не супроводжується її внутрішнім рухом і розвитком, то це призводить до деградації особистості, як той випадок, коли весь рух зосереджується у внутрішньому житті, супроводжується абстракцією, відходом від життя реального” [4, с.31].

Здатність майбутніх психологів і педагогів організовувати свій життєвий шлях К. Абульханова-Славська розглядає як ціле, підпорядковане меті та цінностям життя [2], [4], [5]. Сутність життєвого шляху особистості автор розкриває через поняття “стратегія життя”, яка є цілісним уявленням людини про основні шляхи здійснення стратегічних життєвих цілей, про послідовність здійснення життєвих планів, яка може бути стихійною, не рефлексивною чи організованою, рефлексивною, суб’єктивною. Життєва стратегія – це “здібність до самостійної побудови свого життя, до принципової, осмисленої його регуляції відповідно до кардинального напряму” [5, с.290]. Стратегія життя є універсальним законом, способом самоактуалізації людини у різних сферах життя.

Аналізуючи Н. Акуліну, знаходимо, що самоактуалізація – це „тривалий процес, який нагадує буддійський шлях просвітлення” [11, с.10].

Сутнісне наповнення даного терміну дає С. Максименко, який розглядає самоактуалізацію особистості майбутнього фахівця через творчу активність людини, що виступає атрибутом психічного взагалі [95-97]. Автор вважає, що

поряд із традиційно визнаними механізмами відображення і саморегуляція, психіка людини має механізми проектування і опредметнення. За визначенням С. Максименка, „шлях проектування – це сукупність і послідовність розумових або психомоторних дій, внаслідок чого створюються образи, схеми або знакові системи – теорії побудови матеріальних предметів чи дій... Перед людиною відкривається можливість конструювати і створювати, будувати і розглядати предмети і явища з елементів відомого й усвідомленого – у межах потенційної здійсненності" [95, с.19]. Опредметнення - це „процес перетворення і втілення людських душевних сил і здатностей із форм живої активності в образ застиглої предметності" [95, с.19].

Проаналізований матеріал з проблеми дослідження показав, що деякі вчені вважають поняття "самоактуалізація" і "самореалізація" дуже близькими за змістом [78], [81], [82], [111].

Так, В. Муляр вважає самореалізацію єдиним можливим способом буття індивідуальності і визначає її як "процес усвідомленого, найбільш повного та вільного опредметнення сутнісних сил особистості у ході її різноманітної діяльності" [111, с.107].

Самореалізація, за Л. Коганом, є процесом здійснення "самомоделі" (сконцентрованого та узагальненого уявлення студента про своє "Я"), проявом внутрішньої активності суб'єкта, його активної життєвої позиції. Необхідною передумовою цього процесу він вважає самопізнання, причому від глибини пізнання студентом самого себе залежить повнота реалізованості його потенціалу.

Погоджуючись з Л. Коганом, самореалізація виступає "причиною самої себе", тобто як закономірний результат внутрішньої активності майбутнього фахівця. Серед інших детермінант процесу самореалізації вчений виділяє "внутрішні прагнення, мотиви особистості, її постійну внутрішню потребу, а також зовнішні спонукання, але такі, що діють, переломлюючись через внутрішні причини. Людину можна примусити до тієї чи іншої діяльності, але

не можна примусити реалізувати себе" [78, с.135-136]. Отже, внутрішня активність є важливою умовою самореалізації.

Близьким до поняття самоактуалізації, на наш погляд, є запропоноване Л. Коростильовою поняття актуальної самореалізації, завдяки якій можуть бути здійснені потенційні можливості та задуми студентів. Вона виділяє чотири рівні самореалізації особистості майбутніх фахівців: 1) примітивно-виконавчий; 2) індивідуально-виконавчий; 3) реалізації ролей та норм у соціумі (з елементами духовного та особистісного зростання); 4) сенсожиттєвої та ціннісної реалізації (реалізації сутнісної аутентичності) [82].

Ми згодні з думкою автора, щодо наявності адекватної і неадекватної стратегії самореалізації особистості майбутніх психологів і педагогів, підкреслюючи переважно свідомий характер даного процесу, але враховуючи його несвідому складову та аутентичність взагалі. Неадекватна стратегія може бути дифузною, недиференційованою, хаотичною, стихійною, стереотипною тощо. Адекватна стратегія включає таке управління студентами процесом самореалізації, що базується на адекватних здібностях і можливостях, далекоперспективних планах та прогнозах, осягненні особистістю власних сенсожиттєвих та ціннісних орієнтацій. Вона "…є унікальною, оптимізуючою і такою, що розвиває ресурси особистості" [81, с.59].

Дещо по іншому розглядає функції самореалізації Н. Борисова, а саме як універсальну здатність особистості студентів до виявлення, розкриття і опредметнення власних сутнісних сил. Базуючись на дослідженнях автора, в структуру професійної самореалізації особистості майбутніх психологів і педагогів входять такі якісні характеристики:

1) самостійність як здатність до планування, регулювання цілеспрямованості власної діяльності, до рефлексії та саморефлексії;

2) свобода як здатність до автономної поведінки (свобода вибору, дій, рішень), саморегуляції, міжсуб'єктної взаємодії;

3) творчість як здатність до концентрації творчих зусиль, креативність в діяльності, незалежності в судженнях і відповідальності за власні дії і вчинки [38].

Аналіз актуального стану дослідження проблеми самоактуалізації свідчить про зближення різних напрямів, що зумовлюється вивченням тих самих суб'єктивних психічних явищ різними методами. Це, безумовно, призводить до їх взаємозбагачення і може сприяти створенню нової цілісної теорії психології людини та її особистісного зростання.

Оригінальним синтезом трьох напрямів сучасної психології особистості є концепція О. Бондаренка [36], [37]. У поведінковому напрямі особистісні трансформації майбутніх фахівців проявляються у типологічних реакціях та патернах поведінки, емоційній лабільності; у когнітивному – це зміни структури особистісної свідомості студентів; в екзістенціально-гуманістичному – смислоутворення та персоналізація.

Самоактуалізацію особистості О. Бондаренко розглядає через розвиток і корекцію особистісної самосвідомості. При цьому основним предметом діяльності виступає „Я" людини у її самопереживанні, тобто переживанні її данності, представленості собі та іншим, та у співвіднесенні з її психодинамічними тенденціями від Я-невідрефлексованого до Я-відрефлексованого та Я-проекту" [37, с.96].

Найбільш раннім об'єктом усвідомлення студентів О. Бондаренко вважає переживання, що згодом стає основою свідомості на етапі самопізнання. Під переживаннями автор розуміє „вихідний момент психічного буття людини, що є передумовою і водночас умовою розгортання психічного буття як такого – від психофізичного стану організму до все більш високих і значущих відображень особистісного буття людини" [37, с. 97-98].

Визначальну роль у самоактуалізації майбутніх фахівців О. Бондаренко відводить самосвідомості, як складовій частині особистісного буття студентів, що визначається смислами. Джерелом смислів є персоналізовані у процесі особистісних переживань стосунки, які визначають особистісно неповторний,

унікальний спосіб буття „Я” в усіх його проявах. Центральним моментом існування особистості є смислогенез, умовами якого є персоналізація, тобто процес появи й розростання суб’єктності „Я”, а також зростання особистісної самосвідомості та відповідних їй засобів вираження. Особистісне зростання майбутніх фахівців відбувається через розвиток суб’єктності „Я”, прийняття „Я-концепції”, здійснення рефлексії „Я” та катарсичного переживання [37]. Розвиток суб’єктності „Я”, на думку автора, включає рівні інтернальності, довільності, власних переживань, незалежності у соціальних та міжособистісних стосунках та здатності до самовизначення. Результатом нового символічного досвіду, який особистість могла знайти раціонально, але який не входив у її особистісне буття, постають особистісні зміни, що „переживаються, рефлексуються, осмислюються і закріплюються у свідомості як структури досвіду” [37, с.142].

Цей екзістенціальний досвід персоналізується, засвоюється, переживається особистістю на рівнях нормативного смислу, мотиваційно-соціокультурних смислів і стосунків, а також глибинно-екзістенціальних смислів, які визначаються безпосереднім особистісним ставленням до вищих для даного „Я” цінностей його буття у світі. Для автора це є найвищим рівнем персоналізації „Я”, процесу становлення самою собою, переживання й усвідомлення свого „Я” як цінності [37].

Екзістенціальний, глибинний рівень трансформації особистості має, як правило, непередбачуваний характер і прямо пов’язаний, у працях В. Братуся, з духовною, „морально-ціннісною площиною розвитку особистості” [40, с.251]. Як перешкоду на шляху самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів він виділяє інфантильну установку, яку визначає як „уснановку на швидке задоволення потреб, установку на пасивні способи захисту при зустрічах з труднощами, установку на уникнення відповідальності, установку на низьку опосередкованість діяльності, установку задовільнятися тимчасовим, не цілком адекватним потребі результатом діяльності” [40, с.252].

Досліджуючи креативну акмеологію, Н. Вишнякова, ознаками креативності, як особистісної категорії, вважає інтелектуально-творчу ініціативу, творчий потенціал, творчу активність, творчу індивідуальність і здібність до саморозвитку і самоактуалізації [48]. Вона описала трифазну модель розвитку творчої активності, виходячи з основних положень культурно-історичної теорії Л. Виготського.

Перша основа теорії – творча активність є функцією вищого характеру. Згідно з Л. Виготським, спочатку вона існує як інтерпсихічна функція у міжособистісному просторі, а потім інтеріоризується і стає інтрапсихічною функцією індивіда [52].

Друга основа теорії – розвиток відбувається, за О. Леонтьєвим, таким чином: внутрішнє діє через зовнішнє і тим самим себе змінює [86].

Третя основа теорії – думка Л. Виготського про те, що „особистість стає для себе тим, чим вона є в собі, через те, чого вона потребує від інших” [52].

Ознайомлення з роботами Т. Артемьєвої показало, що самоактуалізація особистості майбутніх фахівців пов’язана з постійним розгортанням потенційних характеристик особистості: безкінченним зростанням потреб людини, її здібностей, інтересів та інших властивостей, що формуються у процесі розгортання умов життєдіяльності. Коли актуальні потреби повністю задовільняються, то виникає потреба подальшого руху, пошуку сенсу життя, прагнень, мрій, ідеалів.

Погоджуючись з нею, необхідними умовами успішної самоактуалізації студентів виступають: відповідність соціальних умов індивідуальним особливостям особистості; активність самої особистості, що спрямована на розкриття її власних потенцій, усвідомлення та прийняття нею суспільних вимог та завдань; реалізація особистістю тих своїх можливостей, яким властива найвища міра ймовірності та які є для неї суттєвими [19, с.81].

На основі діяльнісно-особистісного підходу Н. Бітянової структурними компонентами самоактуалізації особистості студентів-психологів і студентів-педагогів є: самопізнання, самоспонукання, програмування професійного й

особистісного зростання та самореалізація. Під самопізнанням вона розуміє самоспостереження, самоусвідомлення, самоставлення, самоаналіз та самооцінку особистості студентів. Безперервність зміни знання про себе визначається динамізмом реальної дійсності та взаємодією з іншими людьми.

Самостимулювання Н. Бітянова розуміє, як уміння використовувати прийоми, що сприяють внутрішній потребі професійного та особистісного саморозвитку. У психолого-педагогічній практиці використовується самокритика, самостимулювання, вольові прийоми (самонаказ, самопримус). На думку автора, ефективність самостимулювання, так само як і форми програмування особистісного та професійного зростання, залежить від рівня розвитку особистості. Це може бути індивідуальна програма професійного розвитку, корекція особистісних якостей, розвиток нових умінь і навичок. Втілити ці програми у життя допомогають техніки самореалізації, які умовно поділяються на три групи: прийоми організаційно-управлінського характеру; прийоми інтелектуального розвитку; прийоми саморегуляції психічних станів [30].

Спираючись на роботи І. Чеснокової, констатуємо, що самосприйняття та самоспостереження виступають внутрішнім прийомом самопізнання на першому рівні розвитку самосвідомості, у межах співставленя „Я” та іншої людини. Тоді як на другому, вищому рівні формування самосвідомості внутрішніми прийомами самопізнання виступають самоаналіз та самоосмислення [192].

Для оптимального саморозкриття людини як індивіда, особистості та індивідуальності необхідна така організація її життя, яка б дозволила їй успішно досягти самоактуалізації. Досліджуючи ціннісно-смислову свідомість особистості в роботах З. Карпенко, знаходимо, що існування людини стимулює різні плани її буття і духовно-ціннісного самовизначення.

З точки зору Н. Непомнящої самоактуалізація розглядається через вивчення залежності особливостей і механізмів творчої активності від рівня розвитку базових основ особистості, здатності подолання звичних уявлень про

світ і про себе. „У психологічних дослідженнях, - пише вона, - подолання звичних знань, способів, вихід за їхні межі, в основному, пов’язані з вивченням творчої діяльності” [113, с.53]. Це подолання, на думку автора, є базовою основою творчості, яка є суто особистісною характеристикою, оскільки „саме значущість, можна навіть сказати, цінність обмеженості, нескінченості уявлення про себе, ставлення до себе, до власного ...Я, потреба у зміні себе є головними умовами розвитку здібності, виходу за межі звичних, обмежених, тобто кінцевих уявлень і знань про зовнішній світ, основою особистісного прийняття нового, творчого ставлення до будь-якої справи, саморозвитку” [113, с.53].

Ми згодні з думкою Т. Титаренко, що рушійними силами особистісного зростання, особистісної світобудови є життєві кризи, які розділяють етапи життєвого шляху й змінюють спосіб детермінації процесів розвитку. Закономірності світобудови особистості вона розглядає через складний взаємовплив вікових, історико-культурних та індивідуальних факторів.

На її думку, „життєвий шлях – це усвідомлений, пережитий, структурований час життя, що постійно переосмилюється. Це динамічна модель власного онтогенезу, яка час від часу рефлексується і коригується” [176, с.93]. Рефлексуючи своє життя, людина не тільки озирається у минуле, але і намагається зазирнути у майбутнє, а також побачити у сьогоденні можливості майбутніх успіхів та невдач. „Уявлення про власне минуле і майбутнє нерідко є помилковими, ілюзорними, викривленими, далекими від істини, але саме вони лежать в основі постійної регуляції особистістю своїх світоперебудов” [176, с.94].

У кожну людину, вважає Т. Титаренко, закладено потенціал особистісного саморозвитку, який не можуть стримати навіть найнесприятливіші умови життя. Саме у критичній життєвій ситуації людина „постає перед необхідністю реставрації, модифікації не окремих планів, цінностей, стосунків, діяльностей, а цілого світу як такого”, а тому „життєву кризу можна розглядати як нормальне, закономірне і доцільне явище, механізм

безперервності у процесі особистісного розвитку, що забезпечує якісно новий рівень світобудови, можливість появи нової життєвої стратегії, конструктивнішого життєвого задуму" [175, с.83]. Кризова ситуація допомагає людині усвідомити свій життєвий задум, дає можливість побачити власне минуле, теперішнє і майбутнє водночас, пережити їхній нерозривний зв'язок, обумовленість одне одним [175, с.85].

Привертає увагу погляд П. Лушина на особистісне зростання майбутніх фахівців. Конструктивною умовою самоактуалізації автор вважає неконгруентність, яку розуміє як "призупинення актуальних переживань, коли їх суб'єкт постає перед необхідністю переоцінити основи власних дій і, відповідно, доповнити чи змінити уявлення про самого себе ("Я"-образ), що і є особистісне зростання" [92, с.90]. Автор наголошує, що на шляху особистісного зростання, який ніколи не буває рівномірно поступальним, виникають об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, подолання яких саме по собі обумовлює просування вперед.

У свою чергу підхід О. Васильєва дає змогу виділити основні принципи розвитку психічного здоров'я студентів: комплексність, креативність, принцип „внутрішнього спостерігача", зміцнення позитивних установок. Він називає фактори, що впливають на психічне здоров'я особистості – це прийняття відповідальності за своє життя, самопізнання як аналіз себе, саморозуміння і прийняття себе як процес внутрішньої інтеграції, уміння жити у теперішньому часі, осмисленість буття, здатність до емпатійного розуміння, довіра до процесу життя [44].

Спираючись на ідею Ю. Долінської, відзначаємо, що передумови самоактуалізації закладено у природі людини у вигляді задатків, які у процесі формування особистісних якостей стають основою здатності до самоактуалізації. Важливою умовою самоактуалізації особистості є "усвідомлення нею власних індивідуальних особливостей, задатків, здібностей, визначення свого місця у житті, самоідентифікація та професійна ідентифікація" [67, с.73-74].

На думку автора, можливість досягнення необхідного рівня кваліфікації майбутнього психолога і педагога відбувається лише за умови певного рівня самоактуалізації його особистості, тобто достатнього рівня когнітивних, емоційних та вольових компонентів. Засобами формування професійно-значущих якостей особистості вона вважає: “Інтенсивне професійне тренування, діяльнісна аперцепція, зміна точки зору, дзеркальне відображення, адекватне оцінювання та самооцінювання, побудова оптимальної стратегії поведінки у професійних контактах, гармонізація структури особистості” [67, с.28].

Останніми роками колективом українських учених під керівництвом Л. Сохань розробляється концепція життєтворчості [108]. Життєтворчість розглядають як „особливу, вищу форму виявлення творчої природи людини. Вона сприяє самостійному творчому вибору особистістю стратегії її життя, розробці життєвих планів і програм, вибору та використанню засобів, необхідних для реалізації її індивідуального життєвого проекту” [69, с.6].

Ми погоджуємось, що студент як суб’єкт життя, в основі існування якого лежить життєтворчість – духовно-практична діяльність особистості, спрямований на творче проектування і здійснення власного життєвого проекту. Розробляючи, коригуючи і здійснюючи свій життєвий сценарій, особистість опановує мистецтво жити – особливе уміння, що базується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості і володінні системою засобів, методів і технологій життєтворчості. Життєтворчість виступає способом рішення поточних, середньострокових і перспективних життєвих задач. Це процес впорядковування особистісної подієвої картини життя, процес її самовдосконалення [138], [139].

Згідно з Л. Сохань, „людина, впливаючи на подієвий бік свого буття, може прискорювати чи уповільнювати процес життєздійснення та самовтілення. Прискорюючи настання бажаних подій, людина реалізує свої життєві домагання, втілює очікування і мрії, насичуючи, таким чином, життя, надаючи йому повноти і динамізму. Запізнюючись з підготовкою та

завершенням тих чи інших життєво важливих подій (у сфері професійної, сімейної, громадської життєдіяльності), людина збіднює своє життя, позбавляє себе повноти самореалізації", самоактуалізації тощо [160, с.8].

Виходячи з вищеописаних теоретичних позицій, самоактуалізація майбутніх психологів і педагогів – це процес постійної роботи над собою, це рух уперед, до досконалості, до ідеалу самих себе. Самоактуалізація виступає показником повноти самореалізації особистості студентів. Вона свідчить про ступінь розвитку самосвідомості, рівень орієнтованості у життєвих і соціальних ситуаціях, наявність потенційних та реальних можливостей особистості для її самоздійснення, рівень організаційно-вольової зрілості в управлінні життєвими обставинами та подоланні життєвих труднощів. На наш погляд, самоактуалізація майбутнього фахівця складається з самоусвідомлення (самопізнання), власної активності, використання адекватної стратегії самореалізації та готовності до професійного саморозвитку.

1.2. Психологічні особливості самоактуалізації особистості в юнацькому віці

Питання професійного та особистісного самовизначення, самореалізації внутрішнього потенціалу особистості, її самоактуалізації набувають найбільшої актуальності в юнацькому віці, особливістю якого є усвідомлення власної індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. Саме в юнацтві людина робить найважливіші життєві вибори, які започатковують її індивідуальну долю, життєвий шлях.

Як відомо, юнацький вік – етап формування самосвідомості та власного світогляду, етап прийняття відповідальних рішень, етап людської близькості, коли цінності дружби, любові, інтимної близькості можуть бути першочерговими.

Даючи собі відповіді на запитання „Хто я? Який я? Чого хочу досягти?", молода людина формує: 1) самосвідомість – цілісне уявлення про саму себе,

емоційне ставлення до самої себе, самооцінка своєї зовнішності, розумових, моральних, вольових якостей, усвідомлення своїх переваг та недоліків, на основі чого виникають можливості цілеспрямованого самовдосконалення, самовиховання; 2) власний світогляд як цілісну систему поглядів, знань, переконань; 3) тяжіння критично осмислити все навколишнє, довести свою самостійність та оригінальність, створити власні теорії смислу життя, любові, щастя, політики та інше.

В роботах Л. Столяренко „юність виступає як період прийняття відповідальних рішень, що визначають усе подальше життя людини: вибір професії та свого місця у житті, вибір смислу життя, розробки світогляду та життєвої позиції, вибір супутника життя, створення своєї сім'ї" [167, с.634], і вершиною цього шляху буде досягнення самоактуалізації.

Згідно з епігенетичною теорією Е. Еріксона, юність характеризується посиленням почуття власної неповторності, індивідуальності, несхожості на інших людей, або, при аномальному розвитку, виникає почуття дифузного «Я», рольової й особистісної невизначеності [196], [197].

Юність – це пора розвитку часової перспективи, планів на майбутнє, формування світосприймання, особистісного і професійного самовизначення. У цей період відбувається формування нової часової перспективи, що характеризується визначенням власних життєвих цілей та перспектив. Однак, загострене почуття незворотності часу нерідко поєднується у юнацькій свідомості з небажанням помічати його течію, з уявленням про те, що час зупинився. Як справедливо зазначає Е. Еріксон, „почуття зупинки часу психологічно означає ніби повернення до дитячого стану, коли час ще не існував у переживаннях та не сприймався усвідомлено" [132, с.386]. Проте І. Кон зазначає, що Е. Еріксон "надавав мало уваги інтелекту, який істотно впливає на зміст усіх психічних процесів" [79, с.40]. Це підтверджується і думкою Г. Костюка про те, що важливим аспектом психічного розвитку людини в юнацькому періоді є інтенсивне інтелектуальне дозрівання [84].

Інтелектуалістичний підхід до специфіки юнацького віку реалізовано у концепції Ж. Піаже [125]. Для розумового розвитку в юнацькому віці характерне ускладнення розумових операцій (перехід до формальних операцій), що викликає схильність до теоретизування і рефлексії, які дають можливість усвідомити життя у цілому, створити картину або концепцію власного життя. Але юнацьке мислення є своєрідним егоцентричним та спрямовується здебільшого категорією можливого, а не дійсного.

Виходячи з ідеї, що розвиток моральної свідомості відбувається паралельно з розумовим, американський психолог Л. Колберг [211] обґрунтував думку про те, що для юнацького віку характерним є конвенціональний і постконвенціональний рівень розвитку моральної свідомості. Конвенціональний рівень – це рівень, при якому вчинки оцінюються як моральні чи аморальні залежно від того, як людина сприймається оточенням. Постконвенціональний рівень припускає здатність до чіткого формулювання моральних норм, усвідомлення їх відносності та умовності, незалежності від оцінок безпосереднього оточення. Юність – це перехід від гетерономної моралі до автономної, до творчої моральної самореалізації.

Цей період також характеризується змінами у мотивації, зокрема, у потребах та інтересах. Спираючись на концепцію А. Маслоу, можна описати сферу потреб молоді таким чином:

1. Фізіологічні потреби, серед яких особливо виділяються потяги до фізичної та сексуальної активності, до високої оцінки свого фізичного розвитку.

2. Потреба у безпеці посилюється і реалізується не тільки у групі однолітків і в родині, але і з дорослими за межами родини.

3. Спілкування з однолітками найповніше реалізує потребу у коханні, тому що спілкування з друзями стає інтимно-особистим (дружба, кохання).

4. Потреба у повазі, досягненні – це прагнення до успіху у діяльності.

5. Потреба у самоактуалізації, самореалізації та розвитку власного „Я” означає прояв своїх здібностей та їх подальше удосконалення. Вона пов’язана з мотивацією досягнення та пересікається з потребою у визнанні та прийнятті як члена суспільства [49, с.245-249].

Заслуговує уваги підхід німецького психолога Г. Томе, який вважає, що характерною межею юності є суперництво між гомеостатичною, творчою й активуючою тенденціями розвитку. Автор підкреслює соціально-культурну детермінацію цих тенденцій. Творча тенденція більш характерна для тієї молоді, яка живе у промислово розвинених країнах, гомеостатична – для молоді, яка живе у країнах, орієнтованих на сільське господарство. Г. Томе виділяє такі форми розвитку в юнацькому віці: класична форма – „буря і натиск”; прагматична форма – орієнтація на доцільність та економічність; проблематизація – пошук нових відповідей на життєві питання; імпровізація життя – спонтанна життєва самореалізація; функціоналізація й активізація розвитку – пошук і підтримка сильних почуттів; стереотипізація – репродуктивний розвиток [171].

В роботах Х. Ремшмідта відмічається, що розвиток особистості у період дорослішання йде переважно поступово, зберігаючи свої відносно постійні важливі особливості та ознаки. Однак, зустрічається симптоматика втрати ідентичності, яку автор пов’язує з почуттям деперсоналізації та з іпохондричними побоюваннями. Такі стани звичайно не зустрічаються у межах афективних розладів або шизофренічного процесу і не бувають настільки глибокими і затяжними, щоб відповідати діагнозу межованого особистісного порушення. Вчений розглядає їх як невдачу у вирішенні вікових завдань розвитку [143].

Вивчення ціннісних орієнтацій юнацтва, за Х. Ремшмідтом, дозволило виділити особливості їх формування: перегляд ціннісних уявлень (поступова їх деперсоналізація); лібералізація ціннісних уявлень (набуття абстрактного значення та ієрархізація структури); асиміляція ціннісних уявлень відповідно до культурної традиції (культурного оточення) [143, с.118-119].

Якщо для західної психології юнацького віку більш характерні натуроцентричні і культуроцентричні моделі юності як етапу самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів, то для вітчизняної психології більш характерним є соціоцентричний підхід.

Юнацький вік – це період найбільш активного розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадських, професійно-трудових та інших.

Період навчання у ВНЗ співпадає з другим періодом юнацтва, який відрізняється складністю становлення особистісних рис – проблему проаналізовано у роботах таких вчених як Б. Ананьєв, А. Дмитрієв, В. Колюцький, І. Кон, І. Кулагіна, В. Лісовський та ін. [14], [80], [51], [167]. Характерною рисою морального розвитку у цьому віці є зміцнення свідомих мотивів поведінки. Помітного розвитку набувають вольові мотиви: цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння володіти собою. Підвищується інтерес до моральних проблем (цілі, образу життя, обов'язку, любові, вірності тощо).

У цьому віці ще не достатньо розвинена свідома регуляція поведінки: зустрічається немотивований ризик, невміння передбачити наслідки своїх учинків. В. Лісовський зазначає, що у 19-20 років юнаки здатні на безкорисливі жертви та повну самовіддачу, а також на негативні прояви [167].

Розглядаючи концепцію Б. Ананьєва, юність – це стартовий час, коли людина входить до суспільного життя як самостійний діяч. Це період „пошуку себе" у різних життєвих сферах: професійне самовизначення, пошук „супутника життя", розробка власного стилю поведінки, незалежної від батьків.

Автор „вчинкової моделі" життєвого шляху В. Роменець, характеризує юність як пошук принципових основ несуперечливої поведінки, як час створення „філософії життя", як прагнення до абсолютних цінностей, несумісних з цінностями реального світу [146; 147]. Розглядаючи зв'язок механізмів центрації і децентрації, як рушійну силу самоактуалізації, учений

підкреслює, що в юності спостерігається підсвідоме тяжіння до децентрації, „злиття” з усім світом, прагнення до перетворення реального світу так, щоб він наблизився до ідеального.

Принципово важливу характеристику юнацького віку відзначаємо в роботах Д. Ельконіна - автора відомої періодизації психічного розвитку, що базується на поняттях соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності і психологічних новоутворень. Він відстоює положення про те, що історичний період, що переживається нами, у розвитку дитинства може бути охарактеризований як кризовий. Суть цієї кризи Д. Ельконін бачить у розриві, розбіжності освітньої системи і системи дорослішання. Найвиразніше цей розрив проявляється у юності. Виходячи з потреби професійного самовизначення, одним з провідних видів діяльності у юнацькому віці стає навчально-професійна, у якій формуються такі особистісні новоутворення, як світогляд, самосвідомість, професійні інтереси [195].

На навчально-професійну діяльність, як провідну в юнацькому віці, вказує також В. Давидов: „Завдяки їй ... розвивається потреба у праці, професійні інтереси, формуються елементи дослідницьких умінь, здатність будувати свої життєві плани, ідейно-моральні і цивільні якості особистості і стійкий світогляд” [62, с.62].

Центральним моментом, що характеризує юнацький вік, є зверненість у майбутнє, побудова життєвих планів і перспектив. Л. Божович вважає, що „завдання вибору майбутньої професії, професійного самовизначення принципово не може бути успішно вирішена без і поза рішенням ширшої задачі особистісного самовизначення, що включає побудову цілісного задуму життя, самопроектування себе у майбутнє” [34, с.34].

Аналіз праць Є. Головахи, О. Кроніка показав, що в юнацькому віці усвідомлення необхідності планування життєвого шляху спричиняє виникнення особливого утворення – життєвої перспективи, що включає минуле, теперішнє та майбутнє особистості, де події минулого, теперішнього та майбутнього займають певне місце та наділені відповідним статусом у

визначенні подальших етапів життєвого шляху. На їх думку, становлення системи глобальних життєвих цілей виникає на основі усвідомлення ціннісно-смислових аспектів власної самореалізації, самоактуалізації [57], [58]. Згідно з положеннями М. Гінзбурга, в юнацькому віці ціннісно-смисловий аспект самовизначення переважає над часовим [55].

Таким чином, самовизначення – центральний феномен юнацького віку. Поняття "самовизначення", що використовується у вітчизняній психології, подібне до поняття "ідентичність", розробленого Е. Еріксоном [210].

З позиції Е. Еріксона, ідентичність – психосоціальна тотожність – дозволяє особистості усвідомлювати себе у всьому багатстві своїх ставлень до навколишнього світу та визначає її систему цінностей, ідеалів, життєвих планів, соціальних ролей з відповідними формами поведінки. Ідентичність виступає умовою психічного здоров'я, і, якщо вона не сформується, то людина не знаходить себе, свого місця у суспільстві, почувається "втраченою". Тобто, ідентичність – це відчуття отримання, адекватності і володіння особистістю власним „Я" незалежно від зміни ситуації [49].

Юність Е. Еріксон пов'язує з кризою ідентичності, яка "відбувається у той період життєвого циклу, коли кожна молода людина повинна виробити з дієвих елементів дитинства і надій, пов'язаних з повноліттям, що передбачається, свої головні перспективи і шлях, тобто певну працюючу цілісність; вона повинна визначити значущу схожість тим часом, яким вона припускає бачити себе саму, і тим, чого за свідченням її загостреного почуття, чекають від неї інші" [197, с.33-34].

Виділяють чотири рівні сформованості особистісної ідентичності [56]. Перший – найвищий рівень – описується як такий, на якому молоді люди вже пройшли період прийняття рішень та реалізують самостійно поставлені професійні та ідеологічні цілі. Другий – менш високий рівень - це такий, на якому молоді люди переслідують певні професійні та ідеологічні цілі, визначені їх батьками. Третій - „дифузний" рівень – це такий, на якому професійна та ідеологічна спрямованість ще не визначені. І останній, четвертий

рівень – це рівень, на якому молода людина „бореться” з професійними та особистісними проблемами, тобто знаходиться у кризі ідентичності.

Тільки реалізована, сформована ідентичність особистості (довіра до світу, самостійність, ініціативність, компетентність) дозволяє майбутньому фахівцеві вирішити головне завдання, яке ставить перед нею суспільство, - завдання самовизначення, вміння розробити свій життєвий план.

Життєвий план – явище одночасно соціального та етичного характеру, що відповідає на запитання, ким бути (професійне самовизначення) та яким бути (моральне самовизначення). Життєвий план виникає, на думку І. Кона [80], тільки тоді, коли предметом роздумів стає не лише кінцевий результат, але і способи його досягнення, шлях, яким збирається йти людина, ті об’єктивні та суб’єктивні ресурси, які їй для цього знадобляться.

З огляду на теоретичний аналіз проблеми дослідження, юність — це вік вирішального професійного самовизначення, шляху самореалізації, і тому особистих проблем, пов’язаних із цією сферою, досить багато [121]. Професійне самовизначення – багатомірний та багатоступеневий процес, який можна розглядати під різними кутами зору. По-перше, як серію завдань, які суспільство ставить перед несформованою особистістю, та які ця особистість повинна послідовно вирішити протягом певного періоду. По-друге, як процес прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує та оптимізує баланс своїх уподобань та схильностей, з одного боку, та потреб дійсної системи суспільного розподілу праці, з іншого. По-третє, як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність. Ці три підходи підкреслюють різні сторони справи (перший -витікає із запитів суспільства, третій – із властивостей особистості, другий передбачає засоби узгодження першого та третього), хоча усі вони є взаємодоповнюючими (перший переважно соціологічний, другий – соціально-психологічний, третій – диференціально-психологічний) [79].

Теоретичний огляд показав, що В. Слободчиков дотримується антропологічного принципу у погляді на розвиток особистості, створивши

концепцію періодизації розвитку людини в онтогенезі [156]. На його думку, юність – це „період індивідуалізації, пов'язаний з пошуком особистістю свого місця у світі, з виробленням власного світогляду, становленням справжнього авторства у визначенні і реалізації свого способу життя (криза юності: "У чому значення мого життя?")" [155, с.48].

Важливий психологічний процес юнацького віку – становлення самосвідомості та відносно стійкого образу "Я", тобто цілісного уявлення про самого себе. На думку Г. Абрамової, це вік зростання сили „Я", його здатності не втратити, зберегти своє „Я" та проявити свою індивідуальність в умовах групової діяльності та інтимної близькості, дружби [1].

Образ "Я" (або "Я-концепція") – не просто відображення (у формі уявлення або поняття) якихось об'єктивних даних і незалежних від ступеня свого усвідомлення властивостей, а соціальна настанова, ставлення особистості до самої себе, що складається з трьох компонентів: пізнавального – знання себе, уявлення про свої якості та властивості; емоційного – оцінка цих якостей і пов'язана з нею самоповага, самознищення та інше; поведінкового – тобто практичне ставлення до себе, прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо [80].

Формування адекватної "Я-концепції" і, насамперед, самосвідомості - одна з важливих умов виховання свідомого члена суспільства. "Я-концепція" має у собі цілу систему якостей, які характеризують „самість" у людині: самосвідомість, самооцінку, самоповагу, самовпевненість, самостійність, самолюбство. Вона пов'язана з процесом рефлексії, самоорганізації, саморегуляції, самовизначення, самореалізації, самоактуалізації тощо. Вона також визначає здатність молодої людини нести особливу відповідальність за власне благополуччя та благополуччя суспільства, визначає найважливішу характеристику процесу саморегуляції особистості – її рівень домагань, тобто уявлення про те, яке місце серед людей вона заслуговує [136], [163].

У центрі уваги особистості постають її чисельні рольові функції. Між „Я" реальним і „Я" ідеальним вибір припадає на перше, на те, що сьогодні, „тут і

зараз” проявляє свою активність. Хоча слід зауважити, що ідеальні побудови, мрії, ситуації також залишаються вельми значущими.

Серед головних проблем на цьому віковому етапі можна виділити пошук смислу власного існування, своєї необхідності у житті; страх самотності; бажання особистого щастя, кохання, створення сім’ї; професійне самовизначення; можливості самореалізації своїх здібностей тощо.

Молода людина свідомо шукає смисл життя, бажає „ясно відчути все, що існує”. Вона хоче самостійно, незалежно вирішити для самої себе, навіщо жити, яким є взаємозв’язок між життям і смертю, буттям і небуттям .

Факт вступу до ВНЗ зміцнює віру молодої людини у власні сили та здібності, породжує надію на цікаве життя. Однак, на 2-му та 3-му курсах нерідко виникає питання про правильність вибору ВНЗ, спеціальності, професії. Наприкінці 3-го курсу остаточно вирішується питання професійного самовизначення.

У концепції біосоціального розвитку Б. Ананьєва говориться про свідому роль людини як творця власної особистості, що проявляється у прийнятті того чи іншого світогляду, у конкретному втіленні останнього у вчинках, діяльності та у саморозвитку цілісності особистості. Автор підкреслює необхідність особистої відповідальності людини за кожен окремий день свого життя, говорить про провідну роль власних вчинків особистості у формуванні та зміні образу життя [83].

За висловом Б. Ананьєва, студентський вік є сензитивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини: ”Виховання спеціаліста, суспільного діяча і громадянина, засвоєння і консолідація багатьох соціальних функцій, формування професійної майстерності – все складає особливий і найважливий для суспільного розвитку і становлення особистості період життя, що визначається як студентський вік” [22, с.10].

Вища освіта справляє величезний вплив на психіку людини, розвиток її особистості. Студент має характеризуватись широкими пізнавальними інтересами, бути ерудованим, добре володіти мовою, мати багатий

словниковий запас, вміти правильно його використовувати, точно співвідносити конкретні та абстрактні поняття та мати загалом високорозвинене абстрактне мислення.

Необхідною умовою успішної діяльності студента є засвоєння нових для нього особливостей навчання у ВНЗ, що ліквідує відчуття внутрішнього дискомфорту. Протягом начальних курсів складається студентський колектив, формуються навички та вміння раціональної організації розумової діяльності, усвідомлюється покликання до обраної професії, виробляється оптимальний режим праці, відпочинку та побуту, встановлюється система роботи з самоосвіти та самовиховання професійно значущих якостей особистості [167].

Короткий огляд різноманітних підходів до визначення психологічної специфіки юнацького віку дозволяє стверджувати, що, не зважаючи на відмінності у теоретичних і методологічних позиціях, більшість дослідників вважає юнацький вік періодом життєвого, соціально-рольового, професійного, особистісного, морального самовизначення й індивідуалізації (усвідомлення власної неповторності). Як завершальна стадія переходу від “культури дитинства” до “культури дорослості”, юність стимулює усвідомлення особистістю власних можливостей і перспектив. Ця потреба задовольняється у процесі вироблення власного світогляду, смисложиттєвого і ціннісного вибору, формування життєвих планів і програм, у процесі професійної підготовки майбутніх спеціалістів.

1.3. Психологічні особливості самоактуалізації студентів у процесі професійної підготовки

Розвиток системи освіти (диференційоване навчання, гуманізація процесу освіти, підвищення інтенсивності навчання на основі використання сучасних педагогічних технологій, активізація інноваційних технологій тощо) підвищує вимоги до якості професійної підготовки психологів і педагогів. Однак, орієнтація вищої освіти на підвищення науковості, збільшення кількості нових

дисциплін є недостатнім у підготовці кадрів. Актуальною стає проблема професійної підготовки майбутнього фахівця як цілісної гармонійної особистості, яка прагне до самоактуалізації через особистісне та професійне зростання.

Під професійним зростанням ми розуміємо набуття нових знань, умінь, навичок завдяки розширенню кількості ситуацій, в яких вони стають необхідними; ця сторона має раціональний вираз. Під особистісним зростанням ми маємо на увазі наближення до розуміння і здійснення значення власного життя через набуття особистісного досвіду, що включає самопізнання і привласнення здебільшого загальнолюдських цінностей, таких як відвертість, довіра, прийняття, свобода, природність, демократичність, причетність, незалежність тощо; ця категорія має іншу якість, в основному засновану на чуттєвому сприйнятті.

Професійна діяльність є основною формою активності суб'єкта, їй присвячено значну частину життя людини. Для більшості людей саме професійна діяльність надає можливість задовольнити всю гамму їхніх потреб, розкрити свої здібності, ствердити себе як особистість, досягти певного соціального статусу.

Як зазначає О. Байтінгер, важливою невід'ємною частиною самоактуалізації особистості є її професійний розвиток, що триває усе життя. Автор підкреслює, що професійну самоактуалізацію активно вивчають на етапі професійного самовизначення, від якого залежить подальша реалізація потенціалу особистості студентів [21]. Однак, правильний вибір професії (такий, що відповідає можливостям, здібностям і бажанням особистості) – це лише початок шляху. Включившись у сфери життєдіяльності, для яких людина володіє необхідними задатками, вона виявляється найбільш здатною до научіння. Саме у цих сферах стає можливим досягти успіху, що перевершує середній рівень. Якщо ж вибір майбутньої професії був неправильним, то виникають: постійні невдачі (почуття "все складається проти..."); неприємна втома як постійне переживання; відсутність повноцінного задоволення при

досягненні успіху; безрадісність довгоочікуваних подій. О. Байтінгер зазначає, що помилки у виборі правильного шляху є нормальним явищем. Пошук повного, точного розуміння “свого” шляху призводить до переживання осмисленості життя, задоволення ним, самоактуалізації тощо [21].

У розумінні А. Сейтешева, професійна діяльність, заповнюючи більше 2/3 свідомого життя людини, тим самим визначає основи розвитку самої особистості. Багатство внутрішньої структури людини багато в чому залежить від її діяльності, а професія складає її основну, найістотнішу, цілеспрямовану частину [152].

Заслуговує уваги думка О. Лазурського про те, що „коли відповідна професія знайдена, то вона дуже скоро додає всьому вигляду людини значну визначеність і закінченість. Завдяки багаторазовому повторенню зміцнюються і, так би мовити, кристалізуються у певних професійних проявах ті риси, які найбільш характерні для даного індивідуума і які примусили його зупинитися саме на цій професії, тоді як все інше відходить на задній план, стає малопомітним” [9, с.30].

Професійну підготовку психологів і педагогів у вищому навчальному закладі Г. Андреєва розглядає як процес цілеспрямованої професійної соціалізації майбутніх фахівців, як „розвиток і самореалізацію людини у процесі засвоєння і відтворення професійної культури, яка разом з професійними знаннями, уміннями, досвідом творчої діяльності у професійній сфері включає сукупність норм поведінки і взаємостосунків, певну систему цінностей відповідно до призначення і значення професії” [16, с.38].

Аналізуючи студентський вік, Е. Степанова зазначає, що провідним видом діяльності є навчально-професійна. Навчання, як вид діяльності, є засобом або чинником, що прискорює розвиток людини. Під час навчання відбувається не тільки тренування певних функцій людського організму, але і формування життєвих позицій і орієнтацій, визначення планів на майбутнє, соціалізація особистості [166].

Зміст професійної соціалізації майбутніх психологів і педагогів полягає у їхньому розвитку як членів професійного співтовариства, у забезпеченні їхнього професійно-особистісного становлення як суб'єктів професійної діяльності.

Рушійною силою розвитку особистості виступають суперечності і їх подолання. Власне розвиток ініціюється вимогами діяльності, кількісно і якісно регулюється нею. Діяльність є однією з провідних способів існування суб'єкта. Особистість проявляє себе, свою активність, розвивається в діяльності як суб'єкт.

Професійно-особистісний розвиток детермінується суперечністю між якостями особистості, що склалися у неї, та об'єктивними вимогами, нормами, стандартами, цінностями професійної діяльності. Метою і результатом професійно-особистісного розвитку є такі новоутворення, як професійна готовність, готовність до діяльності і готовність до саморозвитку, професійна свідомість і самосвідомість, що формує мотивацію фахівця.

Згідно з Л. Івановою, етапами професійного розвитку особистості майбутнього фахівця є: професійна підготовка; формування професійних намірів; професіоналізація (входження у професію (пристосовування), її освоєння і професійне самовизначення); повна або часткова реалізація особистості у професійній діяльності [72].

У професійній діяльності виділяють зовнішні мотиви (наприклад, мотив досягнення, престижу роботи у відповідних навчальних закладах) та внутрішні мотиви (орієнтація на процес і результат своєї діяльності, особистісно-професійного зростання, самоактуалізацію) [49].

Професійна свідомість – це усвідомлення своєї приналежності до професійної спільноти, ступеня своєї відповідності професійним еталонам і визнання у професійній групі, розуміння своїх сильних та слабких сторін, шляхів вдосконалення, вірогідних зон успіху і невдач. Професійна самосвідомість акумулює не тільки усвідомлення професійних вимог і задач, але і власних інтересів і прагнень. Осмислення себе у професії виступає

внутрішнім мотивом професійної діяльності, саморозвитку у ній, мотивом вдосконалення готовності до неї. Критеріями розвитку професійної свідомості і самосвідомості студентів є принципи, норми, цінності професії.

В роботах І. Акіндінової зазначається, що члени „професійних співтовариств займають однорідні соціальні позиції (професійні категорії), ідентичність засвоєння цінностей забезпечується ідентичністю вимог, що висуваються професійним статусом. Механізм цього процесу - професійна роль, шляхом засвоєння якої пізнаються і засвоюються цінності професійної діяльності" [9, с.31].

Становлення студента як суб'єкта професійної діяльності відбувається у процесі інтеріоризації зовнішніх регуляторів (професійних норм, принципів) у внутрішньоособистісний план, внаслідок чого формується система професійних ціннісних орієнтацій і суб'єктна позиція майбутнього фахівця, як система його поглядів і установок відносно власного особистісного і професійного саморозвитку.

Навчальна практика студентів ВНЗ, як цілеспрямований процес професійної соціалізації, є зовнішньою по відношенню до студентів дією і, з одного боку, впливає на розвиток особистості майбутнього фахівця, а, з іншого, створює нове, „освітнє середовище", формує професійну рефлексію для стимулювання самоорганізації, самореалізації, самоудосконалення, саморозвитку, самоактуалізації особистості, у професіоналізації якої співвідношення між зовнішньою дією і самоорганізацією у професійно-особистісному розвитку змінюється у бік активності особистості.

Погоджуючись з думкою Л. Долинської, вважаємо, що самоактуалізації майбутніх фахівців може сприяти особистісно-орієнтоване навчання у ВНЗ внаслідок створення "кожному студентові умов для саморозвитку та самореалізації". Серед них першочерговими вона вважає: "забезпечення усвідомлення студентами завдань та вимог майбутньої професії; формування у майбутніх психологів і педагогів професійно-психологічної спрямованості особистості; організація активності кожного студента; врахування у процесі

навчальної взаємодії зі студентами індивідуальних особливостей кожного з них; організація керованої самостійної роботи студентів; максимальне використання у навчально-виховному процесі активних методів навчання та нетрадиційних форм професійної підготовки" [65, с.66].

Доцільність та ефективність застосування активних методів навчання у вищій школі наведено у роботах С. Васьківської, П. Горностая, Ю. Долінської, Л. Долинської, В. Карікаша, В. Татенко, О. Тихомирова, Н. Чепелєвої, Ю. Швалба, Т. Яценко та ін. [45], [59], [60], [67], [65], [75], [168], [177], [191], [193], [194], [10].

Одним із головних чинників, що визначають психологічну підготовку студентів педагогічного ВНЗ до майбутньої професійної діяльності, Ю. Приходько вважає оволодіння ними професійними знаннями та розумінням психологічних особливостей особистості учня. Дослідниця переконана у доцільності включення до навчальних планів спецкурсу з питань організації та методів психолого-педагогічного дослідження, який сприятиме покращенню підготовки майбутніх психологів і педагогів як у теоретичному плані, так і у плані практичного вивчення особистості школяра [134].

Аналізуючи монографію С. Болтівця, знаходимо, що базовим компонентом професійного психолого-педагогічного підготовлення вчителів, вихователів, психологів, керівників освітніх закладів так само, як і набуття ними відповідних умінь, яких потребує практична педагогічна і психологічна діяльність в умовах різних мікросоціальних угруповань, навчально-виховних закладів різних типів мають стати теоретично-методичні основи педагогічної психогігієни [35].

Якості, необхідні для певної професії, отримують у процесі навчання і професійної підготовки своє становлення і розвиток. Майбутні психологи і педагоги беруть на себе відповідальність за тих, кого вони будуть учити, виховувати, допомагати.

Згідно з позицією Н. Чепелєвої, майбутньому фахівцеві, який "прагне досягти високої професійної культури, необхідні постійний самоаналіз,

усвідомлення власних дій та вчинків, самоспостереження, здатність вести безперервний внутрішній діалог. Таке самоспрямування є основою професійного самовдосконалення (самоактуалізації), оскільки дає можливість коригувати власні недоліки, розвивати необхідні для професії здібності та якості" [121, с.244].

На думку І. Зимньої, гідне виконання професійно-педагогічного обов'язку вимагає від людини ухвалення таких зобов'язань:

- об'єктивної оцінки своїх можливостей як майбутнього педагога, знання своїх сильних, значущих для даної професії якостей (особливостей саморегуляції, самооцінки, емоційного вияву, комунікативних здібностей);
- оволодіння загальною культурою інтелектуальної діяльності (мислення, пам'яті, сприйняття тощо), культурою поведінки, спілкуванням взагалі і педагогічним спілкуванням зокрема;
- повага, знання і розуміння свого учня як „іншого";
- педагог-організатор навчальної діяльності учнів у співпраці повинен виступати як партнер і фасилітатор (за К. Роджерсом) педагогічного спілкування.

Майбутня професія зобов'язує студента розвивати свої організаторські, комунікативні здібності для того, щоб уміти управляти процессом засвоєння учнем знань [71].

У своїй теорії професійного потенціалу І. Маноха [99] розглядає професійну сферу життя, змістовний і якісний рівні якої виражають ступінь біологічної зрілості індивіда, якість соціальної зрілості особистості, перспективу становлення культурно-історичної індивідуальності. Професійний потенціал, на думку автора, - це перспективи розвитку професійного ставлення особистості до світу, що визначається надбанням нових, обумовлених професією засобів пізнання, розуміння, оволодіння, перетворення світу речей, світу інших людей, світу власного „Я".

Індивідуально-неповторний зміст професійного потенціалу виявляється у професійних засобах виявлення свого індивідуального „Я" для цілісного

здійснення людської сутності, зокрема: 1) у способах та прийомах цілісної творчості; 2) у прийомах і формах рефлексії; 3) у засобах забезпечення продуктивності свого індивідуального буття; 4) у засобах розширення „простору індивідуального і соціального життя"; 5) у виборі життєвих критеріїв саморозвитку як процесу, що постійно здійснюється. Через розвиток професійних стосунків одержують стимул до розвитку інші життєві сфери людського буття [98].

І. Маноха виділяє такі рівні оволодіння студентами процесом професійної діяльності:

1. Організуючий рівень - суб'єкт діяльності повною мірою володіє етапами „зародження", „виникнення" і „становлення" процесу перетворення предмету професійної діяльності.

2. Реалізуючий рівень - суб'єкт діяльності досягає найбільшої продуктивності на етапі „власного здійснення" перетворюючих дій щодо предмету професійної діяльності.

3. Експериментальний рівень (експертний) - суб'єкт діяльності може виступати експертом у забезпеченні „розвитку" професійної діяльності на всіх рівнях її здійснення [98, с.94-95].

В той же час В. Панок зазначає, що оволодіння професією не може бути зведено до засвоєння інформації та вироблення навичок (академічної підготовки), воно має змінювати внутрішні психічні структури суб'єкта навчання. Для цього психологічні знання повинні мати суб'єктивну значущість для того, хто навчається [123]. Зміст підготовки психологів має накладатися на індивідуальні особливості, формувати і розвивати їхні окремі риси, якості, серед яких, на думку вченого, мають бути: здатність легко встановлювати контакти з іншими людьми, легкість у спілкуванні, комунікабельність, уміння слухати та підтримувати розмову, емоційна сталість, емпатія [122].

На думку Ж. Вірної, "набуття професійного досвіду здійснюється у межах життєдіяльності людини, де суб'єкт напрацьовує низку професійно важливих властивостей, які відображають рівень пристосування до вимог

діяльності, а також виражають перспективні можливості професійної реалізації у стильових характеристиках мотиваційно-смислової регуляції" [50, с.29].

Згідно з Н. Пов'якель, ефективне вирішення різноманітних професійних завдань пов'язано з наявністю та рівнем сформованості професійно важливих особистісних рис і якостей практичного психолога (адекватність і сталість самооцінки, сензитивність, емпатійність, фрустраційна толерантність, відсутність хронічних внутрішніх особистісних конфліктів, що обумовлюють проекції, неадекватні психологічні захисти тощо), що дають змогу займатися, насамперед, запитами і станом клієнта, а не стверджуватися за рахунок нього, не відволікатися під час роботи з клієнтом на свої психічні стани і переживання [126].

Слідом за П. Каптерєвим треба визнати, що майбутній фахівець повинен володіти об'єктивними та суб'єктивними властивостями. До об'єктивних властивостей він відніс „ступінь знання предмету, що викладається; ступінь наукової підготовки за даною спеціальністю, орієнтація в інших предметах; знання методології предмету, загальних дидактичних принципів, властивостей дитячої натури, з якими вчитель має справу". Суб'єктивними властивостями майбутнього педагога автор вважає „викладацьке мистецтво, особистісний педагогічний талант і творчість". Також він виділяє необхідні особистісні якості: „уважність, чуйність, сумлінність, самокритичність. Обов'язковими для вчителя повинні бути цілеспрямованість, наполегливість, працьовитість, скромність, спостережливість, дотепність, ораторські здібності, готовність до емпатії" [71, с.180].

Поза тим, згідно з підходом Є. Климова важливими якостями психолога і педагога виступають: стійке задовільне самопочуття під час роботи з людьми, потреба у спілкуванні, здатність ставити себе на місце іншої людини, швидко розумітися у взаєминах людей, добре пам'ятати особистісні якості людей тощо [77]. Вчений вважає, що людині педагогічної сфери властиві уміння керувати, навчати, виховувати, здійснювати корисні дії щодо обслуговування та задоволення різних потреб людей; уміння слухати і вислуховувати; властивий

широкий кругозір, мовна культура, спостережливість, здатність співчувати та ін. [76].

У свою чергу, Н. Амінов провідною серед педагогічних здібностей вважає успішність, яку розглядає з двох боків:

1) індивідуальна (ресурсна) успішність – це способи досягнення успіху по відношенню до самої себе у часі, інструментальні здібності, до яких входять загальні (перцептивні) і спеціальні здібності;

2) соціальна успішність (конкурентоздатність) – це досягнення однієї людини по відношенню до інших.

На думку автора, термінальні здібності, що включають емоційні, вольові, мнемічні, атенціональні, мажинітивні забезпечують та підвищують конкурентоздатність майбутніх педагогів, сприяють самоактуалізації їх особистості [49].

У найбільш узагальненому вигляді педагогічні здібності були представлені В. Крутецьким. Він виділив дев’ять груп здібностей:

1. Дидактичні – здібності передавати учням навчальний матеріал, робити доступним його для дітей, підносити матеріал ясно і зрозуміло, здатність викликати інтерес до предмету, навчати активно висловлювати самостійну думку.

2. Академічні – здібності до відповідних галузей науки.

3. Перцептивні – здібності проникати у внутрішній світ учня; психологічна спостережливість, пов’язана з тонким розумінням особистості учня та його тимчасових психологічних станів.

4. Мовленнєві – здібності чітко і ясно виражати свої думки, почуття за допомогою мови, міміки, пантоміміки.

5. Організаторські – здібності організувати учнівський колектив, згуртувати його; здатність правильно організувати свою роботу.

6. Авторитарні – здібності безпосереднього емоційно-вольового впливу на тих, хто навчається, й уміння на цій основі досягати авторитету.

7. Комунікативні – здібності до спілкування з дітьми, уміння знайти правильний підхід до кожного, встановити з ними доцільні взаємостосунки, наявність педагогічного такту.

8. Прогностичні – здібності передбачати наслідки своїх дій, виховного впливу на особистість учня, уміння прогнозувати розвиток тих чи інших якостей вихованця.

9. Здібність до розподілу уваги, тобто зосередженість одночасно на декількох видах діяльності [85, с.193-195].

Спираючись на дослідження О. Маркової, професійно-важливими якостями працівника освіти слід вважати „педагогічну ерудицію, педагогічне цілепокладання, педагогічне мислення (діагностичність і практичність), педагогічну інтуіцію, педагогічну імпровізацію, педагогічну спостережливість, педагогічний оптимізм, педагогічну винахідливість, педагогічне передбачення і педагогічну рефлексію” [101, с.24]. Вона визначає структуру професійної педагогічної самосвідомості, під якою розуміє усвідомлення вчителем норм, правил, моделей педагогічної професії, формування професійного кредо, концепції вчительської праці, співвіднесення себе з деяким професійним еталоном і самооцінку, в якій виділяє когнітивний (усвідомлення себе, своєї діяльності) та емоційний аспекти [101].

Вивчення професійно-важливих якостей особистості педагога в роботах Л. Мітіної показало їх велику кількість, як професійного, так і особистісного характеру. Серед них: ввічливість, вимогливість, вразливість, вихованість, уважність, витримка, гнучкість поведінки, гуманність, працьовитість, діловитість, дисциплінованість, доброта, сумлінність, доброзичливість, ідейна переконаність, ініціативність, щирість, почуття колективізму, політична свідомість, наполегливість, критичність, логічність, любов до дітей, відповідальність, чуйність, організованість, товариськість, порядність, правдивість, педагогічна ерудиція, передбачливість, принциповість, самостійність, самокритичність, скромність, справедливість, кмітливість, сміливість, прагнення до самовдосконалення, тактовність, відчуття нового,

відчуття власної гідності, чуйність, емоційність. Власно-особистісними якостями є спрямованість, рівень домагань, самооцінка, образ „Я” [109].

Досліджуючи професійну підготовку майбутніх фахівців в аспекті відповідального ставлення студентів до неї, А. Подстрєлова виявила, що підвищення особистої відповідальності майбутніх психологів і педагогів за якість своєї діяльності щодо професійної підготовки безпосередньо пов’язане з кількома чинниками. Перший чинник - це формування у студентів потреби у професійно-моральному зростанні, у соціально-відповідальній поведінці. Другий чинник - виховання мотивів, які надають діяльності з реалізації цієї потреби відповідну спрямованість [128].

На думку С. Яремчук, спонукальною силою самоактуалізації є формування професійно-психологічної спрямованості майбутнього психолога і педагога, як динамічного психічного утворення, що характеризується ієрархією усвідомлюваних мотивів та установок, які визначають стійке, тривале, активно-дійове ставлення особистості до оволодіння психологічними знаннями, уміннями, навичками [203].

А. Маслоу стверджує, що головною метою освіти є допомога людині у тому, щоб вона стала настільки гарною, наскільки вона здатна [212]. Тому одним із засобів досягнення цієї мети стає відкриття цих здібностей, тобто відкриття себе для себе, формування позитивної Я – концепції.

Ми погоджуємось з думкою Я. Зелінської у тому, що “формування світогляду студента означає розвиток його рефлексії, усвідомлення себе суб’єктом діяльності, носієм певних суспільних цінностей, соціально корисною особистістю”. Автор вважає, що “важливим завданням навчального процесу є формування й закріплення позитивної професійної Я-концепції” [70, с.107]

Базуючись на дослідженнях Р. Бернса, В. Карікаша, Н. Пов’якель, В. Семиченко, В. Юрченка, ми вважаємо, що майбутні психологи і педагоги мають володіти гармонійною, цілісною, позитивною Я-концепцією, яка буде суттєво впливати на процес їх професійного становлення [28], [75], [127], [137], [201], [203].

На думку Р. Бернса, “успішність професійної діяльності визначається загальною гармонією психологічного складу учителя і, в першу чергу, позитивністю його Я-концепції. Тому характер і спрямованість особистісного розвитку майбутніх учителів має не менше значення, ніж їх академічні успіхи”, підкреслює вчений [28, с.335].

У працях В. Юрченка наголошується на тому, що позитивна Я-концепція студента є умовою і результатом успішного професійного становлення майбутнього вчителя [201]. Він також зауважує, що “позитивна Я-концепція вчителя означає можливість формування позитивної Я-концепції дитини, а це означає, що буде зростати впевнена, здатна до самореалізації, талановита, щаслива людина – громадянин України” [202, с.169].

Отже, майбутні психологи і педагоги мають володіти позитивною Я-концепцією, сукупністю індивідуальних, особистісних, власне суб’єктивних якостей, які спрямовані на пізнання себе і суб’єкта своєї праці, а також на процес професійної діяльності за допомогою педагогічного спілкування.

Аналіз літературних джерел дозволяє нам сформулювати визначення процесу самоактуалізації особистості. Ми погоджуємось з думкою Т. Титаренко, що самоактуалізація - це як найбільш повна і вільна реалізація особистістю своїх можливостей; тенденція максимізувати таланти і дарування у найрізноманітніших сферах життєдіяльності [139]; у вузькому розумінні - вроджена тенденція до безперервного розгортання свого необмеженого творчого потенціалу у навчально-професійній діяльності, становлення майстра-професіонала, творчого образу фахівця нового покоління. Ми припускаємо, що самоактуалізація особистості майбутнього фахівця, як складного соціально-психологічного утворення, зумовлюється дією внутрішніх і зовнішніх чинників, вплив яких на цей процес опосередковується рівнем соціальної активності суб’єкта.

Висновки до першого розділу

1. Здійснений теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми самоактуалізації особистості дозволяє стверджувати, що дана проблема

залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній психологічній науці, особливо в експериментальному плані. Існують дещо відмінні погляди вчених на визначення власне поняття „самоактуалізація”, хоча більшість з них дотримується думки, що самоактуалізація – це позитивні зміни особистості, реалізація її природного потенціалу. Близькими до поняття „самоактуалізація” є поняття „саморозвиток”, „особистісне зростання”, „самореалізація”.

У своєму дослідженні ми розглядаємо процес самоактуалізації особистості у формулюванні Т. Титаренко - як найбільш повну і вільну реалізацію особистістю своїх можливостей; вроджену тенденцію до безперервного розгортання свого необмеженого творчого потенціалу у найрізноманітніших сферах життєдіяльності; тенденцію максимізувати таланти і дарування.

2. На основі узагальнення представлених у літературі поглядів вироблено теоретичні підходи до дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості в юнацькому віці. Більшість дослідників вважає юнацький вік періодом життєвого, соціально-рольового, професійного, особистісного, морального самовизначення й індивідуалізації (усвідомлення власної неповторності). У студентські роки поступово приходить більша самостійність і відповідальність за свої вчинки, більш серйозне ставлення до життя, з’являється прагнення до встановлення стійких стосунків з людьми, змістовного спілкування, до ініціативного й творчого вирішення професійних завдань.

Як завершальна стадія переходу від “культури дитинства” до “культури дорослості” юнацький вік стимулює усвідомлення особистістю власних можливостей і перспектив. Ця вимога задовольняється у процесі вироблення власного світогляду, смисложиттєвого і ціннісного вибору, формування життєвих планів і програм, у процесі професійної підготовки майбутніх спеціалістів.

Зміст першого розділу дисертаційного дослідження представлено в таких публікаціях автора:

1. Кобильнік Л.М. Проблема професійної та особистісної підготовки практичних психологів // Актуальні проблеми практичної психології в системі освіти: Зб. наук. пр. – Херсон: Персей, 2003. - С. 66-68.

2. Кобильнік Л.М. Проблема особистісного росту в юнацькому віці // Матеріали І Міжнар. Інтернет-конф. „Нові виміри сучасного світу”. Том 1. Ч. 2. – Мелітополь, 2005. – С. 7-10.

РОЗДІЛ 2
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ І ПЕДАГОГІВ

У розділі 2 представлено методичні засади дослідження, надано аналіз результатів емпірично-діагностичного дослідження особливостей самоактуалізації майбутніх фахівців психологічних та педагогічних спеціальностей, динаміки процесу самоактуалізації протягом навчання студентів у вищому навчальному закладі та гендерні особливості самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів.

2.1. Організаційні та методичні засади дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів

На сучасному етапі розвитку суспільства теорія самоактуалізації завойовує статус провідного орієнтиру при вивченні особистісного зростання майбутніх фахівців. У гуманістичній теорії приваблює відкритість для експериментального дослідження та евристична цінність – можливість проведення подальших розробок у даному напрямку. Більшість спроб емпірично підтвердити гуманістичну теорію сконцентрувалися на дослідженні процесу самоактуалізації.

Слід відзначити, що теорія самоактуалізації посідає вагоме місце у світовій психології. Вона є перспективним та ефективним інструментом розуміння психологічних особливостей становлення особистості майбутніх фахівців, у тому числі психологів та педагогів.

Найважливіший мотив життя у студентські роки – це актуалізація, збереження і розвиток себе, максимальне виявлення кращих якостей своєї

особистості, закладених від природи. Складовими частинами тенденції актуалізації є свобода у формуванні себе та свого життя, відкритість для зовнішніх та внутрішніх переживань, рух до духовного світу та соціальної гармонії.

Можливість досягнення необхідного рівня кваліфікації майбутнього психолога і педагога відбувається лише за умови певного рівня самоактуалізації його особистості, тобто достатнього рівня когнітивних, емоційних та вольових компонентів.

Виходячи з теоретичного аналізу, ми передбачали, що процес самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів зумовлюється дією внутрішніх та зовнішніх чинників, він залежить від індивідуальних якостей особистості, від впливу соціального оточення. Об'єктивне ставлення до себе сприяє саморозкриттю та самовираженню студентів. З підвищенням рівня соціальної активності особистості майбутніх психологів і педагогів у навчальній і професійній діяльності, буде зростати і рівень самоактуалізації їх особистості.

На констатувальному етапі нашого дослідження рівень самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів визначався за такими критеріями, як особливості ставлень студентів до значущих об'єктів; усвідомлення студентами значення, сутності та специфіки процесу самоактуалізації їх особистості; визначення показників структурних компонентів самоактуалізації особистості студентів; виявлення стратегій самоствердження особистості, яким надають перевагу опитувані; визначення соціальної креативності особистості студентів; дослідження готовності майбутніх фахівців до професійно-педагогічного саморозвитку.

До усіх методик, використаних у дослідженні, висувались такі вимоги: валідність; відповідність віковим особливостям; комплексна оцінка розвитку самоактуалізації особистості студентів майбутніх психологів і педагогів за одними і тими же критеріями.

Відповідно до вищезазначених вимог, було використано такі методики.

1. *Методика "Кольоровий тест ставлень" (КТС)*. Оригінал даного тесту був розроблений А. Еткіндом як діагностичний метод, призначений для вивчення емоційних компонентів ставлень людини до значущих для неї об'єктів - людей, предметів, цінностей тощо [198]. Як стимульний матеріал нами було використано таблиці кольорових виборів Люшера.

До теоретичних основ КТС було покладено концепції ставлень В. Мясищева, положення Б. Ананьєва та ідеї О. Леонтьєва щодо почуттєвих еквівалентів смислових утворень особистості. Відповідно до цих поглядів, ті ставлення особистості, що регулюють її основні процеси спілкування і діяльності, мають образну наочну чуттєву природу. На думку автора методики КТС, існує достатньо чіткий, статистично значущий зв'язок між невербальними компонентами ставлень особистості і їх кольоровими аналогами, їх образними відповідностями з кольоровим алфавітом тесту Люшера. При цьому справжній варіант КТС дозволяє виявляти і досить глибокі ставлення особистості, частково нею не усвідомлювані, не стикаючись при цьому з цензурою у вигляді „бар'єрів критичності", що існують на рівні вербальних систем свідомості.

За результатами теоретичного аналізу літератури з проблеми дослідження, нами було виділено 20 основних понять, що мали безпосереднє відношення до умов і факторів процесу самоактуалізації особистості. За допомогою методики КТС ми вивчали емоційні компоненти ставлень майбутніх психологів і педагогів до значущих для них об'єктів. Тестування за даною методикою мало на меті пошук кожним респондентом варіантів відповідності, що дозволило б провести аналогізацію подібності двох рядів значень – вербального та невербального. Невербальний ряд складали 8 стандартних кольорів короткого тесту Люшера.

Вербальний ряд значень склали такі поняття, як „адаптивність", „прийняття себе", „прийняття інших", „внутрішній контроль", „емоційний комфорт", „домінування", „підпорядкування", „відхід від проблем", „мати", „батько", „друзі", „особистість", „навчання", „професія", „моє майбутнє", „самореалізація", „творчість", „відповідальність", „самостійність",

„цілеспрямованість”. Одночасно пропонувались стимульні кольори тесту – сірий, синій, зелений, червоний, жовтий, фіолетовий, коричневий, чорний. Досліджувані повинні були визначити, якому з понять вербального ряду відповідає певний колір із невербального ряду, а потім провести ранжирування усіх 8 кольорів за ступенем їх привабливості для себе особисто.

У нашому дослідженні ми не зверталися до основ інтерпретації, дослідження валідності і оцінки діагностичних можливостей КТС. Це пов’язано з тим, що використовувався стандартний варіант тесту, в якому автором були представлені: „1) доказ того, що кожний з використовуваних кольорів має визначене і стійке емоційне значення; 2) вивчення закономірностей перенесення емоційних значень кольорів на стимули, з якими вони асоціюються; 3) досвід застосувань КТС у різних ситуаціях” [199, с.221]. За свідченням А. Еткінда „вся сукупність одержаних даних свідчить про валідність КТС як методу дослідження емоційних компонентів ставлень особистості у нормі і при нервово-психічних захворюваннях” [199, с.226].

Інтерпретація результатів здійснювалася на двох підставах: зіставлення кольорів, асоційованих з певними поняттями, з їх місцем, рангом у порядку переваги. Якщо з якоюсь особою чи поняттям асоціюються кольори, що посідають перші місця у розкладці за перевагою, то до даної особи чи поняття досліджуваний ставиться позитивно, емоційно приймає його, задоволений відповідним ставленням. І, навпаки, якщо з ним асоціюються кольори, що посідають останні місця у розкладці за перевагою, то досліджуваний ставиться до нього негативно, емоційно його відкидає [198]. Виходячи з цього, нами було складено таблицю семантичних характеристик стимульних кольорів КТС.

А. Еткінд доводить, що “кольорові розкладки відрізняються від випадкових, рівноімовірних значень. Отже, синтетичний код, що пов’язує кольорові і вербальні стимули, є до певної міри інтерсуб’єктивним, загальним для різних людей” [199, с.222].

При складанні таблиці було використано матеріали, приведені у роботах О. Дубровської, Г. Марковець, Л. Собчик, А. Еткінда та інших науковців [150], [102], [157], [199] (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Семантичні характеристики стимульних кольорів КТС

Номер кольору	Назва кольору	Характеристика найбільш привабливого кольору	Характеристика найменш привабливого кольору
0	Сірий	Несамостійний, пасивний, самолюбивий, нерішучий, невпевнений, розслаблений, відгороджений, потайливий, млявий, інтровертований.	Настирливий, причетний, включений у діяльність, цікавий, відповідальний.
1	Синій	Добросовісний, задоволений, спокійний, чесний, справедливий, незворушний, добрий, споглядальний.	Емоційно незадоволений, тривожний, неспокійний.
2	Зелений	Наполегливий, цілеспрямований, чинить опір змінам, домінантний, реалістичний, точний, авторитарний, вольовий,чесний.	Невпевнений, знервований, стурбований, напружений.
3	Червоний	Дратівливий, наступальний, креативний, чуйний, рішучий, енергійний, веселий, доброзичливий, упевнений, сильний, цілеспрямований, екстравертований, оптимістичний.	Надто збуджений, прагнучий до заспокоєння, гарячий, виснажений.
4	Жовтий	Орієнтований на майбутнє, поривчастий, експансивний, розкутий, оптимістичний, веселий.	Дратівливий, ізольований, захисний, розчарований.
5	Фіолетовий	Мрійливий, нереалістичний, егоїстичний, самоізольований, суб’єктивний, емоційно незрілий, індивідуалістичний, нещирий, імажинальний.	Логічний, раціональний, критичний, стриманий.
6	Коричневий	Хворобливий, плотський, поступливий, залежний, добросовісний, тривожний, слабкий.	Самоактуалізований, індивідуалістичний, напружений.
7	Чорний	Замкнутий, егоїстичний, незалежний, непривабливий, мовчазний, упертий, протестуючий, ворожий, відлюдний, антидогматичний, негативістичний, необачний, безрозсудний.	Самоконтролюючий, стримуючий.

2. *Методика „Тест незавершених речень”*. Нами було використано оригінальний варіант з 10 фраз, безпосередньо пов’язаний з різними видами діяльності студентів педагогічного вузу. При формуванні блоку фраз, що увійшли до остаточного варіанту тесту, ми спиралися на ті оригінальні розробки, процедури проведення і інтерпретації, що наведено у А. Анастазі, В. Блейхера [15], [131].

Підготовлений нами варіант методики містив такі фрази:

1. Для того, щоб досягти успіху в житті, необхідно…

2. Я знаю, що для того, щоб відбутися як особистості, мені необхідно…

3. Невдаха - це той, хто…

4. Для того, щоб людина могла повністю реалізувати себе як особистість, у дитинстві її батьки повинні…

5. Головним у житті для людини є…

6. Я думаю, що перешкодити реалізувати людині її творчий потенціал може тільки…

7. Самоактуалізованою я можу назвати таку людину, яка…

8. Самоактуалізуюча особистість при взаємодії з оточуючими…

9. У юності головним є…

10. Для того, щоб мати нагоду постійно розвиватися, необхідно…

Зараз відомо декілька модифікацій цього тесту, що передбачають як стандартно-статистичну обробку (Дж. Сакс і С. Леві, Дж. Левингер і Р. Векслер), так і вільну якісну інтерпретацію його результатів (С. Владичко, Н. Левітов, Г. Румянцев). Нами було обрано модифікації з нестандартизованою процедурою обробки. При оцінці валідності і надійності даної методики ми спиралися на думку В. Блейхера і І. Крука, згідно з якою цей варіант тесту незавершених речень “має середній показник валідності і надійності” та характеризується ними як „вельми простий і нескладний в інтерпретації” [131, с. 139].

3. *Методика “Самоактуалізаційний тест” (CAT)* розроблена Л. Гозманом і М. Крозом [133, с.234-251], [165, с.91-114], [159, с.57-74] на основі створеного Е. Шострем опитувальника особистісних орієнтацій (POI), який здобув широку популярність за кордоном.

CAT складається з 126 пунктів, кожний з яких включає дві думки ціннісного або поведінкового характеру. Думки не обов’язково є чітко полярними. Проте студенту пропонується обрати ту з них, котра більшою мірою відповідає його уявленням або звичному способу поведінки.

CAT, так само як і POI, вимірює самоактуалізацію за 2 базовими і 12 додатковими шкалами. Базовими є шкала компетентності у часі і шкала підтримки. Вони незалежні одна від одної і, на відміну від додаткових, не мають спільних пунктів. 12 додаткових шкал складають 6 блоків – по дві у кожному. Кожен пункт тесту входить в одну або більше додаткових шкал і, як правило, в одну базову. Подібна структура тесту дозволяє діагностувати велику кількість показників, не збільшуючи при цьому істотно об'єм тесту.

Базові шкали представлено шкалою компетентності у часі і шкалою підтримки.

1. Шкала компетентності у часі включає 17 пунктів. Високий бал за цією шкалою свідчить про здатність суб'єкта, по-перше, жити „теперішнім", тобто переживати теперішній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний результат минулого чи підготовку майбутнього „справжнього життя", по-друге, відчувати нерозривність минулого, теперішнього і майбутнього, тобто бачити своє життя цілісним. Саме таке світовідчуття говорить про високу самоактуалізацію особистості. Низький бал за шкалою означає орієнтацію людини лише на один з відрізків тимчасової шкали (минуле, теперішнє або майбутнє), дискретне сприйняття свого життєвого шляху. Причина для включення цієї шкали до тесту як базової міститься, зокрема, в роботах Ф. Перлза. Ряд емпіричних досліджень також свідчить про безпосередній зв'язок компетентності у часі з рівнем особистісного розвитку.

2. Шкала підтримки включає 91 пункт і вимірює ступінь незалежності цінностей і поведінки суб'єкта від дії ззовні. Людина, яка має високий бал за цією шкалою, відносно незалежна у своїх вчинках, що, однак, не означає ворожості до оточуючих або конфронтації з груповими нормами. Низький бал свідчить про високий ступінь залежності, конформності, зовнішній локус контролю.

На відміну від базових шкал, що вимірюють глобальні характеристики самоактуалізації, *додаткові шкали* орієнтовані на реєстрацію окремих її аспектів.

1. Шкала ціннісних орієнтацій складається з 20 пунктів. Вона вимірює, яким чином людина поділяє цінності, характерні для самоактуалізованої особистості. Тут і далі високий бал за шкалою характеризує високий рівень самоактуалізації.

2. Шкала гнучкості поведінки складається з 24 пунктів. Вона вимірює ступінь гнучкості у реалізації своїх цінностей, здатність швидко реагувати на аспекти ситуації, що змінюється.

Шкали ціннісних орієнтацій і гнучкості поведінки, доповнюючи одна одну, утворюють *блок цінностей*. Перша шкала характеризує власне цінності, друга – лабільність поведінки.

3. Шкала сензитивності до себе складається з 13 пунктів. Вона вимірює, наскільки людина усвідомлює свої потреби і відчуття.

4. Шкала спонтанності складається з 14 пунктів. Вона вимірює здатність спонтанно виражати свої відчуття. Високий бал за цією шкалою не означає відсутності здатності до продуманих, цілеспрямованих дій, він лише свідчить про можливість іншого, не розрахованого наперед способу поведінки.

Шкали 3 і 4 складають *блок почуттів*. Перша визначає те, наскільки суб'єкт усвідомлює власні почуття, друга – якою мірою вони проявляються у поведінці.

5. Шкала самоповаги включає 15 пунктів. Вона вимірює здатність суб'єкта цінувати свої достоїнства.

6. Шкала самоприйняття складається з 21 пункту і реєструє ступінь прийняття себе незалежно від оцінки власних позитивних і негативних якостей.

Шкали 5 і 6 складають *блок самосприймання*.

7. Шкала погляду на природу людини складається з 10 пунктів. Високий бал за шкалою свідчить про схильність суб'єкта сприймати природу людини

загалом як позитивну („люди у більшості своїй добрі”), невважаючи дихотомію мужності-жіночності, раціональності-емоційності та інші антагоністичними.

8. Шкала синергії включає 7 пунктів. Вона характеризує здатність до цілісного сприйняття світу і людей, до розуміння взаємозв’язку протилежностей, таких як гра і робота, тілесне і духовне тощо.

Шкали 7 і 8 дуже близькі за змістом і можуть аналізуватися спільно. Вони складають *блок концепції людини*.

9. Шкала прийняття агресії складається з 16 пунктів. Високий бал за шкалою свідчить про здатність приймати своє роздратування, гнів і агресивність як природний прояв людської натури. Проте, не йдеться про виправдання своєї антисоціальної поведінки.

10. Шкала контактності складається з 20 пунктів. Вона характеризує здатність суб’єкта до швидкого встановлення глибоких контактів з людьми, тобто до суб’єкт-суб’єктного спілкування.

Шкали 9 і 10 складають *блок міжособистісної чутливості*.

11. Шкала пізнавальних потреб складається з 11 пунктів. Вона вимірює ступінь вираженості у людини прагнення до набуття знань про навколишній світ.

12. *Шкала креативності* включає 14 пунктів. Вона характеризує вираженість творчої спрямованості особистості.

Шкали 11 і 12 складають *блок ставлення до пізнання*.

4. *Методика “Стратегії самоствердження особистості”* розроблена Є. Нікітіним і Н. Харламенковою [164, с. 414-420]. Методика використана для дослідження критерія самоствердження, що ідентифікується з особливостями фіксації особистістю унікального способу свого життя у соціумі. Самоствердження особистості розглядається у контексті чинника природи, що включає такі три стратегії: самопригнічення, конструктивність та агресивність.

1. Стратегія самопригнічення виявляється у конформній установці по відношенню до групи, у пошуку сильного лідера, полізалежності, у прояві гіпервідповідальності тощо. У студентів даної групи домінує механізм

заперечення. Прагнення до саморозкриття і самовираження має низькі значення.

2. Стратегія конструктивного самоствердження виявляється в умінні студентів вирішувати проблеми, у схильності до обґрунтованого ризику, у спонтанному прояві своїх здібностей, у творчості. Особи з вираженим конструктивним самоствердженням використовують різні механізми психологічного захисту, але найчастіше вдаються до зрілих способів захисту, наприклад ідентифікації. Для них характерне прагнення до саморозкриття і самовираження.

3. Стратегія домінування як стратегія компенсації гіперпотреби у самоствердженні виявляється у студентів у формі вербальної агресії, у створенні штучних перешкод і пов'язаних з ними станів фрустрації в іншої людини, у вигляді приховування від неї важливої інформації й емоційної ізоляції. Деяка деструктивність даної стратегії, що включає гіперсамоствердження і примушення у формі безлічі агресивних дій, не припускає спричинення збитку іншій особистості. Дана стратегія виражається у великому прагненні до домінування у міжособистісних стосунках. Студенти з даною стратегією вважають за краще зберігати стійкість самооцінки за допомогою механізму проекції. Для них характерні середні значення за чинником саморозкриття і високі показники з самовираження.

Методика включає опитувальник, що складається з 36 тверджень із запропонованими варіантами відповідей (1, 2, 3, 4 і 5), бланка відповідей, ключа (дод. А).

Для обробки отриманих даних нами використовувалися два критерії:

Оцінка приналежності до групи зроблено шляхом підрахунку загальної суми балів за опитувальником за формулою 1: S=1Ya + 2Yb + 3Yc + 4Yd + 5Yk, де

Ya – відповіді, оцінювані 1 балом,

Yb – відповіді, оцінювані 2 балами,

Yc – відповіді, оцінювані 3 балами,

Yd – відповіді, оцінювані 4 балами,

Yk – відповіді, оцінювані 5 балами.

Оцінка, одержана на основі порівняння трьох кількісних характеристик (дискримінуючих ознак):

1 ознака отримує кількісну оцінку шляхом складання відповідей, яким приписуються 1 і 2 бали, й указує на вираженість тенденції самопригнічення: P1 = 1Ya + 2Yb;

2 ознаку набуто при складанні відповідей з оцінками 3 і 4 бали. Вона відображає розвиненість конструктивних стратегій: P2 = 3Yc + 4Yd;

3 ознака – кількісна величина схильності людини до домінування, отримана шляхом складання відповідей з оцінками 4 і 5 балів: P3 = 4Yd + 5Yk.

5. *Методика "Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку"* [164, с.421-424].

У нашому дослідженні дана методика дозволила визначити рівень готовності студентів до професійно-педагогічного саморозвитку за сімома компонентами: мотиваційним; когнітивним; морально-вольовим; гностичним; організаційним; комунікативним і здатністю до самоуправління.

Зміст методики складає інструктивний матеріал (дод. Б), що включає 7 чинників, за кожним з яких студентам пропонувалося визначити рівень сформованості у них умінь і навичок саморозвитку за 9-бальною шкалою.

Обробка результатів відбувалася шляхом підрахунку загальної суми балів за кожним з 7 чинників і звірялася з таблицею кількісних показників рівня парціальної сформованості і готовності до професійно-педагогічного саморозвитку.

6. *Методика „Визначення соціальної креативності особистості"* [25, с.137-138]. За допомогою самооцінки поведінки у нестандартних ситуаціях життєдіяльності дана методика дозволила нам визначити рівень соціальної креативності.

Студентам пропонувалося за 9-бальною шкалою визначити самооцінку особистісних якостей або частоту їх прояву у заданих ситуаціях життєдіяльності. Методика складалася з 18 запитань (дод. В).

На основі сумарної кількості набраних балів ми визначили рівень творчого потенціалу студентів:

18-69 балів - низький рівень

70-114 балів - середній рівень

115-162 бали - високий рівень

Експериментальною базою дослідження був Мелітопольський державний педагогічний університет (МДПУ). Дослідження проводилося з майбутніми психологами і педагогами. Психологи були представлені студентами I, III і V курсів спеціальностей “Практична психологія та іноземна мова”, “Практична психологія та соціальна педагогіка”, “Біологія та практична психологія” у кількості 189 осіб, педагоги - студентами I і V курсів спеціальності “Географія та історія” і III курсу спеціальностей “Математика та інформатика”, “Інформатика та математика” у кількості 181 особа. Всього до експериментальної роботи було залучено 370 студентів, з них 211 дівчат та 159 юнаків.

2.2. Аналіз результатів вивчення специфіки самоактуалізації студентів різного фаху

У результаті дослідження умов і чинників процесу самоактуалізації особистості за допомогою методики КТС було встановлено, що за першою групою понять, що характеризують найближче оточення („мати”, „батько”, „друзі”), вищі рангові місця займають перше і третє поняття.

Для студентів-психологів, більшість з яких дівчата, у процесі самоактуалізації їх особистості більш значущими є мати (1-е рангове місце) і друзі (7-е рангове місце), а для студентів-педагогів, більшу частину з яких складають юнаки – спочатку друзі (3-е рангове місце), а потім мати (5-е

рангове місце). Отже, батько менше впливає на майбутніх фахівців (у психологів – 16-е рангове місце, у педагогів – 12-е рангове місце). Таку ситуацію можна пояснити таким чином. По-перше, це пов'язано з особливостями виховання дітей у нашій культурі: мати і бабуся більше цікавляться життям дітей, піклуються про них, ніж тато і дідусь. Отримані нами дані збігаються з результатами дослідження М. Боднар [33]. По-друге, в Україні збільшується кількість розлучень, унаслідок чого дітей виховують переважно матері без участі батька. Вакуум, що утворився у міжособистісних стосунках заповнюють друзі, які займають 3-е рангове місце у відповідях студентів-педагогів і 7-е рангове місце - у студентів-психологів.

Кількісні показники результатів, отриманих за методикою "Кольоровий тест ставлень", представлено у табл. 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

Особливості ставлень майбутніх психологів і педагогів до значущих об'єктів (за методикою КТС)

Студенти - майбутні психологи		Студенти – майбутні педагоги	
Ранг	Назва поняття	Ранг	Назва поняття
1	Мати	1	Самостійність
2	Моє майбутнє	2	Моє майбутнє
3	Цілеспрямованість	3	Друзі
4	Емоційний комфорт	4	Прийняття себе
5	Прийняття себе	5	Мати
6	Особистість	6	Самореалізація
7	Друзі	7	Прийняття інших
8	Самостійність	8	Цілеспрямованість
9	Внутрішній контроль	9	Особистість
10	Самореалізація	10	Емоційний комфорт
11	Адаптивність	11	Творчість
12	Прийняття інших	12	Батько
13	Відповідальність	13	Професія
14	Професія	14	Навчання
15	Домінування	15	Внутрішній контроль
16	Батько	16	Домінування
17	Творчість	17	Адаптивність
18	Навчання	18	Відповідальність
19	Відхід від проблем	19	Відхід від проблем
20	Підпорядкування	20	Підпорядкування

Самоактуалізацію своєї особистості студенти пов’язують з другою групою понять, що характеризують майбутню професійну діяльність. До неї належать такі поняття: „професія”, „навчання”, „самореалізація”, „моє майбутнє”, „творчість”. Найактуальнішим для студентів різного фаху є поняття „моє майбутнє”, що посідає 2-е рангове місце. Високий рівень невизначеності життя, неясність перспектив соціального розвитку суспільства, матеріальні труднощі призводять до того, що молоді люди з великою тривогою та невпевненістю дивляться у майбутнє. Актуальним для розвитку студентів стає завдання незалежного існування, для здійснення якого необхідні вміння і навички організації свого соціального життя.

Перед молоддю постає питання самореалізації, здобуття того ступеня психічної, ідейної та громадської зрілості, що робить її здатною до самостійного трудового життя і діяльності, формується уміння створювати власні життєві плани, знаходити способи їх реалізації. Студенти-педагоги у більшою мірою усвідомлюють необхідність самореалізуватися у житті, знайти своє місце у суспільстві, а тому поставили це поняття на 6 рангове місце, на відміну від студентів-психологів (10 рангове місце).

Можливість самореалізуватися студенти бачать у майбутній трудовій діяльності, яку ставлять на 13-е і 14-е рангове місце. Професія, як пише І. Маноха, - це свого роду „алгоритм” самоздійснення, спосіб розгортання життя особистості, що задає певний рівень індивідуальних дій, що впливає на розвиток системи супільних відносин [98].

Професійно-особистісний розвиток майбутніх педагогів детермінується суперечністю між якостями особистості, що склалися у них, та об’єктивними вимогами, нормами, стандартами, цінностями професійної діяльності. Метою і результатом професійно-особистісного розвитку є такі новоутворення: професійна готовність (що виражається в готовності до діяльності і готовності до саморозвитку), професійна свідомість і самосвідомість (що формує мотивацію фахівця).

Ефективність професійної підготовки майбутніх психологів і педагогів залежить від якості навчання. Студенти-педагоги поставили це поняття на 14-е рангове місце, а студенти-психологи - на 18-е місце. Отримані дані свідчать про те, що процес професійного навчання повинен бути організований у послідовності, яка відповідає закономірностям засвоєння професійних знань й оволодіння уміннями і навичками. Отримані результати дослідження дають підставу погодитися з думкою С. Елканова про те, що існує 4 етапи підготовки фахівців [68].

Перший етап полягає в отриманні достатньо повної інформації про педагогічні уміння, про їх зміст і структуру, про шляхи і методи оволодіння ними. Дуже важливу роль у засвоєнні навчального матеріалу відіграє попередня підготовленість, індивідуальні особливості особистості студента, мотиви вибору професії (вони визначають характер активності, що проявляється у процесі навчання, і породжують відповідну спрямованість інтересів, пошук певної інформації та умов для вияву схильностей), здібності, прагнення й активність у саморозвитку. Цей етап повинен передувати педагогічній практиці, щоб виключити вірогідність виникнення у студентів відчуття розчарування у можливостях педагогічної діяльності.

Другий етап полягає в активізації особистісного досвіду студентів через систему індивідуальних навчально-дослідних завдань. Протягом навчання відбувається процес активізації самооцінювальної діяльності студентів, зокрема, у формуванні позитивної Я-концепції особистості важливе значення мають навчальні практики, що дають студентам можливість застосувати на практиці набуті теоретичні знання, а також переконатися у правильності обраного професійного шляху та здатності працювати у даній галузі. Практиканти починають з активного спостереження за діяльністю педагога-предметника, класного керівника і закінчують виконанням самостійної творчої роботи.

Третій етап полягає в аналізі практичних умінь. Процес оволодіння практичними уміннями вимагає не тільки інформації про них і відповідних

практичних дій, але і всебічного осмислення загальних і типових, часткових і багатоваріантних виявів умінь. Будь-яку людську діяльність спрямовано на досягнення певного результату. При цьому студент формулює для себе певну мету, до якої він прагне у діяльності. Мета – певне уявлення про можливий результат виконаної діяльності. Якщо врахувати характер реальних умов, то перед студентом виникає низка проблем і завдань, які необхідно вирішити для отримання конкретного результату. Зіставляючи мету і результат діяльності, можна говорити про її ефективність. Чим більш ґрунтовно сформована позиція, тим точніше і змістовніше буде ставлення, і тим більшого результату слід чекати від виконання цієї діяльності.

Четвертий етап – це відпрацювання заздалегідь набутих професійних знань і вмінь. Отримані у процесі навчання у ВНЗ знання й уміння відпрацьовуються до рівня автоматизму, перетворюються на звичні форми професійної поведінки і самовиховання.

Найважливішою якістю самоактуалізованої особистості є готовність сміливо і відкрито зустрічати життєві проблеми і справлятися з ними, не спрощуючи життя, а проявляючи, за К. Роджерсом [145], „творчу адаптацію до новизни конкретного моменту” й „уміння виразити і використати усі потенційні можливості”.

Як свідчать результати нашого дослідження, студенти-педагоги вважають цілком можливим використання своїх творчих здібностей (11-е рангове місце), закладеного у них природного потенціалу у процесі досягнення самоактуалізації їх особистості. Проте студенти психологічних спеціальностей відводять творчості лише 17-е рангове місце.

Розширення професійного профілю, підвищення професійної мобільності, конкурентоздатності забезпечують особистісні якості, що складають третю групу понять, запропонованих студентам. До неї ми віднесли такі поняття як „особистість”, „цілеспрямованість”, „самостійність”, „відповідальність”, „домінування”, „відхід від проблем”, „підпорядкування”. За результатами дослідження, універсальності сучасному фахівцеві надають

самостійність (1-е рангове місце – студенти-педагоги, 8-е рангове місце – студенти-психологи), цілеспрямованість (8-е рангове місце – студенти-педагоги, 3-е рангове місце – студенти-психологи), відповідальність (18-е рангове місце – студенти-педагоги, 13-е рангове місце – студенти-психологи). Усі студенти усвідомлюють індивідуальність, неповторність своєї особистості (6-е рангове місце – студенти-психологи, 9-е рангове місце – студенти-педагоги).

Проведене дослідження показало, що студентам різних спеціальностей більш властиво проявляти домінантність (15-е і 16-е рангове місце) у стосунках з оточуючими, ніж підкорятися (20-е рангове місце) іншим. Передостаннє рангове місце посіло поняття „відхід від проблем", тобто студенти намагаються вирішувати питання, що перед ними виникають, не покладаючись на збіг обставин.

Показником активного професійного й особистісного зростання студентів виступає розвиток процесів самопізнання, представлених четвертою групою понять: „прийняття себе", „прийняття інших", „емоційний комфорт", „внутрішній контроль", „адаптивність". Для студентів характерним є прийняття себе (4-е і 5-е рангове місце), що проявляється у відкритті свого внутрішнього світу, усвідомленні своєї індивідуальності, неповторності, становленні самосвідомості і формуванні образу „Я". Розвиваючи здатність поринати в себе, у свої переживання, молоді люди відкривають цілий світ емоцій, красу природи, звуки музики, нові кольори. Відкриття свого внутрішнього світу – дуже важлива, радісна і хвилююча подія, що створює відчуття емоційного комфорту в опитуваних (4-е рангове місце – студенти-психологи, 10-е рангове місце – студенти-педагоги). Коли внутрішнє „Я" не збігається із зовнішньою оцінкою, виникає чимало тривожних, драматичних переживань. У таких випадках актуалізується проблема самоконтролю. Причому студенти-психологи більше усвідомлюють необхідність внутрішнього контролю (9-е рангове місце), ніж студенти-педагоги (15-е рангове місце). Разом з усвідомленням своєї унікальності, неповторності, несхожості на інших

приходить почуття самотності. Це породжує гостру потребу в усамітненні, у тиші природи, у мовчанні, у тому, щоб почути свій внутрішній голос, потребу в спілкуванні й одночасне підвищення його вибірковості. Усвідомлюючи власну самотність, студенти більш лояльно ставляться до інших. Як бачимо з табл. 2.2.1, поняття „прийняття інших" посідає 7-е рангове місце у студентів-педагогів і 12-е - у студентів-психологів. Спеціально організована робота студентів із самопізнання, формування впевненості у своїх силах дозволяє підготувати творчого компетентного фахівця з позитивною професійною Я-концепцією, адаптованого (11-е і 17-е рангове місце) до усіх реалій сучасного життя.

Як показало наше дослідження, під час навчання у ВНЗ студенти поступово набувають самостійності, а з нею і відповідальності за свої вчинки, більш серйозне ставлення до життя; у них з'являється прагнення до встановлення стійких стосунків з людьми, змістовного спілкування, до ініціативного і творчого вирішення професійних завдань.

З метою вивчення особливостей усвідомлення майбутніми психологами і педагогами значення, сутності та специфіки процесу самоактуалізації їхньої особистості в навчальній і професійній діяльності, ми використали „Тест незакінчених речень". Студентам пропонувалось завершити десять речень.

Результати опитування (дод. Ґ) не виявили значущої різниці у відповідях студентів різних спеціальностей. Так, речення „Для того, щоб досягти успіху у житті, потрібно..." найчастіше закінчувалося такими фразами:

- вірити у себе і ніколи не здаватися; мати терпіння і докласти багато зусиль (41,72%);

- здобути професію і прагнути до кращого (29,80%);

- мати добрих друзів і багато працювати над собою (15,23%);

- не боятися виявити свої здібності і творчо працювати (9,93%);

- бути цілеспрямованим і йти на ризик (3,32%).

Як бачимо, студенти розуміють, що для досягнення своєї мети їм доведеться бути наполегливими, багато вчитися і працювати над собою,

раціонально використовувати свій час і можливості, контролювати свої емоції, вірити у себе і розвивати лідерські якості.

На думку студентів, для того, щоб відбутися як особистість, необхідно отримати вищу освіту, здійснити свої плани і мрії, самореалізуватися, просто бути самими собою, осягнути цілі, що стануть у нагоді у найближчому майбутньому, одержати підтримку близьких людей. Найбільш типовими були такі відповіді:

- закінчити університет і влаштуватися на престижну роботу (25,83%);

- одержати диплом фахівця, знайти застосування своїм умінням, навичкам, відкрити свою справу (21,86%);

- самореалізуватися у новому колективі, суспільстві (17,88%);

- реалізувати себе у своїй майбутній професії (15,89%);

- закінчити університет, влаштуватися на роботу, одружитися і виховати дітей, підтримати батьків (15,23%);

- бути працелюбним, цілеспрямованим, комунікабельним (1,99%);

- вести активний спосіб життя, одночасно залишаючись людиною, пам’ятати свої мрії (1,32%).

На думку студентів, невдахою є той, хто не має мети у житті і не зміг реалізувати себе, вважає себе таким, боїться труднощів, слабкохарактерний, мало працює над собою, зупиняється на шляху до своєї мети через якісь дрібні проблеми.

Майбутні психологи і педагоги розуміють, що втратити віру у себе і опустити руки при першій невдачі ні до чого доброго не приведе. Також вони усвідомлюють, що через власну лінь людина не досягає у житті того, чого б могла досягти, не використовує у повній мірі закладений у неї природний потенціал. Найчастіше запропоноване речення закінчувалося словами:

- лінується реалізувати свої можливості, не має мети у житті, ні до чого не прагне, боїться долати труднощі (45,03%);

- відчуває себе зайвим у житті, нічого не робить, невпевнений у собі (31,13%);

- сидить склавши руки і скаржиться усім на свою долю (13,91%);

- пливе за течією, не намагається і не хоче стати успішним, не робить висновків (7,94%);

- не вміє ставитися до обставин життя з гумором, нещасливий (1,99%).

Дуже цікавими і різноманітними виявилися закінчення фрази „Для того, щоб людина могла повністю реалізувати себе як особистість, у дитинстві її батьки повинні були ...”

- навчити бути самостійною, сміливою, рішучою, культурною; дати їй гідне виховання й освіту; сприяти всебічному розвитку (25,83%);

- любити і піклуватися, привчати до самостійності і до прагнення вчитися (23,18%);

- виховувати у ній доброту, чесність, терпіння та інші позитивні якості; давати їй більше свободи і самостійності у виборі (21,85%);

- дати можливість відкрити свої таланти, не бути замкнутим у собі, мати друзів і приятелів (15,23%);

- виховувати на високому моральному, етичному, естетичному та інтелектуальному рівні (9,93%);

- розвивати її вміння в улюблених заняттях і захопленнях, приділяти їй багато уваги, передбачити і зробити те, що не зробили її батьки (1,99%);

- створити атмосферу взаєморозуміння і творчого розвитку, не забуваючи про фізкультуру і спорт (1,99%).

Студенти досить чітко описали, якою повинна бути атмосфера виховання самоактуалізуючої особистості. Дійсно, батьки мають поважати і любити своїх дітей, добре ставитися до них, підтримувати їх ініціативу, не тиснути своїм авторитетом і розуміти вікові особливості дітей. Також слід учити правилам поведінки на своєму прикладі, довіряти, не позбавляти самостійності, розвивати ті позитивні якості, що виявилися в ранньому дитинстві, ставитися до дитини як до рівної і підвищувати її самооцінку; навчати людських цінностей (доброті, любові, справедливості тощо).

На думку опитуваних, головним у житті для людини є самоактуалізація, самоприйняття і самореалізація, пошук сенсу життя, гармонія існування з навколишнім світом. Найбільш типовими були такі відповіді студентів:

- відбутися як особистість, знайти свою справжню любов і забезпечити сім'ю і себе (21,86%);

- сім'я; матеріальний і духовний комфорт; успіх, реалізація своїх здібностей (19,87%);

- щастя, здоров'я, любов, душевний спокій свій і своїх рідних; гармонія з самим собою (19,87%);

- правильно визначити свою мету у житті і реалізувати її (17,88%);

- особистий розвиток, робота, успішна сім'я (9,93%);

- відчувати радість у житті від всього (5,29%);

- досягнення успіху в усіх сферах життя (1,99%);

- її оточення, емоційний стан, упевненість у собі (1,99%);

- щоб її любили і приймали значущі люди (1,32%).

Перешкодити реалізувати людині її творчий потенціал, на думку студентів, можуть такі фактори як хвороба, сімейні проблеми, слабка воля, недооцінка та обмеження своїх можливостей, зайва самокритичність, приниження людини, як особистості, невпевненість у своїх силах, лінь, відсутність матеріальних статків. Також заважають несприятливе навколишнє оточення, заздрість інших, стереотипи, негативні особистісні риси. Найчастіше на поставлене запитання студенти відповідали таким чином:

- вона сама, нездатність долати трудності (35,10%);

- небажання досягти успіху, лінь (32,45%);

- внутрішні комплекси; недостатня сила волі (19,21%);

- тиск тих, від кого залежиш, і хто не розділяє твої прагнення (7,94%);

- відсутність творчого потенціалу (3,31%);

- використання цієї людини у корисливих цілях і пригнічення (1,99%).

Самоактуалізованою студенти вбачають таку людину, яка багато часу приділяє самовдосконаленню, прагне до ідеалу, розвиває свої здібності, робить

усе, щоб використовувати свої можливості у повному обсязі, постійно прагне до прогресу, досконалості.

Для майбутніх психологів і педагогів самоактуалізованою є творча особистість, яка не любить жити за шаблоном, яка домагається поставлених цілей. Незалежно від роду діяльності вона досягає найвищих результатів і займається тією справою, котра їй до душі.

Серед відповідей студентів мають місце такі:

- знає, чого хоче і як цього досягти; іде уперед, розвивається і при цьому не замикається у своїй професії (33,11%);

- відбулася як професіонал (32,45%);

- змогла реалізувати себе у певній галузі діяльності (31,13%);

- завжди знаходиться у стані рівноваги між внутрішнім "Я" і суспільством (3,31%);

Досить цікавими є завершення речення "як поводиться самоактуалізуюча особистість при взаємодії з оточуючими". Студенти вважають, що вона не повинна ставити себе вище за всіх, а скоріше допомагати самоактуалізуватися іншим. Зустрічаються зовсім протилежні відповіді, такі як „ставить себе вище за інших".

Але більшість опитаних вказують на те, що самоактуалізована особистість:

- перебуває у гармонії із собою, проявляє ті якості, які допомогли їй самоактуалізуватися, дає позитивний приклад (35,76%);

- поводиться природньо і не переступає межі дозволеності (13,91%);

- відчуває себе впевнено, більш товариська, цікава, є лідером, викликає пошану (12,58%);

- швидше адаптується у навколишньому світі (11,92%);

- завжди удосконалюється і стає гнучкою по відношенню до оточуючих, уміє вислухати, проявляє терпимість (10,60%);

- не піддається провокаціям, має на все власну точку зору; вміє будувати дружні стосунки (5,96%);

- моральна, тактовна, доброзичлива, гуманна (5,30%);

- показує себе як особистість, що відбулася (3,97%).

Характеризуючи свій вік, студенти відзначили, що головним для них є друзі, емоції, відчуття, любов, розвага, навчання, виховання у собі найважливіших особистісних якостей, накопичення знань, адаптація до навколишнього середовища. Серед відповідей мали місце такі:

- не піти по невірному шляху, визначитися зі своєю метою у житті й упевнено йти до неї (25,83%);

- бути модним, популярним, розуміти себе і домогтися певних успіхів у спорті, навчанні тощо (17,88%);

- самореалізація, розвиток, визначеність у будь-якому виді діяльності (17,22%);

- спробувати бути самостійним, вільним у діях, звикати до дорослого життя (13,91%);

- уміння перейти у доросле життя і влаштуватися там; зважати на поради батьків (11,92%);

- підтримка батьків, пошук себе у житті (7,94%);

- жити серцем і головою, поки є кому про тебе клопотатися; не наробити багато помилок, щоб далі не довелося виправляти (5,30%).

Як бачимо, студенти усвідомлюють необхідність розвиватися, удосконалюватися. На їх думку, цьому сприяють такі умови, як навчання, наукова робота, отримання нової інформації, надійна матеріальна база. Найпоширенішими були такі відповіді:

- розвиватися, самовдосконалюватися, бути працелюбним (19,21%);

- мати бажання, внутрішню мотивацію, хорошу підтримку, працювати й у жодному випадку не байдикувати (17,88%);

- мати певну базу знань і бажання розвиватися далі, вести активний спосіб життя, мати стимул для розвитку (15,89%);

- бажання до самоактуалізації, удосконалення (13,91%);

- спілкуватися з різноманітними людьми, пізнавати весь час нову інформацію і бути у курсі новин (12,58%);

- постійно удосконалювати себе, читати книги, розвивати пам'ять тощо (11,26%);

- взаємодіяти з навколишнім світом, не замикатися у собі (3,97%);

- не зациклюватися на повсякденному, бачити нове, уміти дивуватися (3,31%);

- не зациклюватися на тому самому занятті, багато читати і спілкуватися з розумними і цікавими людьми (1,99%).

Як показало проведе дослідження, студенти загалом усвідомлюють значення, сутність та специфіку процесу самоактуалізації особистості стосовно майбутньої професії.

Отримані результати свідчать про те, що у наших досліджуваних значущими є як навчально-професійні, так і інші психологічні аспекти їх життєдіяльності. Для них актуальним є активний пошук себе, близької людини (партнера, друга), особистісні зміни і зростання. Опитувані ставлять собі питання на самоусвідомлення, що співвідноситься з характеристикою студентського віку. Студенти чітко уявляють, до яких благ слід прагнути – забезпечене життя, особистісне щастя, професійні досягнення, намічаються шляхи самоактуалізації. Однак, майбутнім фахівцям ще нереально досягти максимального розвитку потенційних можливостей, здібностей. Самоактуалізація, як зазначає А. Маслоу, є напруженим процесом „поступового зростання, кропіткої праці, накопичення маленьких досягнень” [103, с.62].

Для визначення прагнення студентської молоді до самоактуалізації ми використали “Самоактуалізаційний тест”, розроблений Л. Гозманом і М. Крозом. За результатами діагностики подано зведену табл. 2.2.2, що ілюструє рівень прагнення майбутніх психологів і педагогів до самоактуалізації. Було виведено середньостатистичні показники за кожною

групою досліджуваних. Спираючись на середні дані, нами було проведено обрахунки зведених середньостатистичних показників у розрізі шкал.

Розглянемо окремі аспекти одержаних результатів дослідження більш детально. Емпіричні дані за методикою САТ свідчать про досить суттєву диференціацію рівня самоактуалізації за окремими шкалами. Всього визначено 14 шкал: компетентність у часі; підтримка; ціннісні орієнтації; гнучкість поведінки; сензитивність; спонтанність; самоповага; самоприйняття; погляд на природу людини; синергійність; прийняття агресії; контактність; потреба у пізнанні; креативність. Порівняльний аналіз результатів дослідження прагнення студентів різного фаху до самоактуалізації див. у табл. 2.2.2.

Таблиця 2.2.2

Показники самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів (у балах)

Респонденти	Назва шкал опитувальника САТ													
	Компетентність у часі	Підтримка	Ціннісні орієнтації	Гнучкість поведінки	Сензитивність	Спонтанність	Самоповага	Самоприйняття	Погляд на природу людини	Синергійність	Прийняття агресії	Контактність	Пізнавальні потреби	Креативність
Психологи	50	42	51	49	52	53	59	53	50	49	49	47	41	48
Педагоги	48	38	45	47	50	49	54	49	48	47	49	49	38	48
Різниця	+2	+4	+6	+2	+2	+4	+5	+4	+2	+2	0	-2	+3	0

Аналіз показників самоактуалізації особистості студентів психологічних і непсихологічних спеціальностей показує, що середній рівень їх самоактуалізації знаходиться у межах норми (49 балів). Проте, існують деякі відмінності. Так, студенти психологічних спеціальностей показали вищий рівень самоактуалізації особистості (50 балів), ніж студенти непсихологічних спеціальностей (47 балів). Індивідуальні показники досліджуваного феномена

коливаються від 36 до 61 бала для студентів-психологів і від 35 до 61 бала для студентів-педагогів.

Враховуючи, що стандартним відхиленням від норми є ± 10 балів, то за верхньою межею (більше 60 балів) знаходяться показники самоактуалізації у 1,3% як студентів-психологів, так і у студентів-педагогів, а за нижньою межею (менше 40 балів) – у 5,3% студентів-психологів і у 10,6% студентів-педагогів.

При розгляді середніх показників самоактуалізації особистості за окремими шкалами ми бачимо різний діапазон значень: від 41 до 59 балів у студентів-психологів і від 38 до 54 балів у студентів-педагогів.

Індивідуальні показники самоактуалізації особистості студентів за основними та допоміжними шкалами методики дещо розрізняються. Так, за шкалою компетентності у часі студенти-психологи показали значення від 26 до 71 бала, а студенти-педагоги - від 29 до 67 балів; за шкалою підтримки – 23-75 балів (студенти-психологи) та 22-59 балів (студенти-педагоги); за шкалою ціннісних орієнтацій – 26-72 бали (студенти-психологи) і 23-64 бали (студенти-педагоги). Така ж картина спостерігається і за всіма іншими шкалами САТ.

Таким чином, отримані результати вказують на те, що студенти різних спеціальностей мають різний рівень самоактуалізації їх особистості (рис.1).

З метою простежити особливості протікання процесу самоактуалізації варто докладніше зупинитися на аналізі окремих шкал методики САТ.

За першою базовою шкалою „компетентність у часі” спостерігається незначна різниця (2 бали) у відповідях студентів різних спеціальностей. Будуючи плани на майбутнє, багато молодих людей не усвідомлює, що реальне майбутнє – це не майбутнє взагалі, а майбутнє, що певним чином витікає з теперішнього. Загалом, досліджувані здатні жити теперішнім, тобто переживати справжній момент свого життя в усій його повноті; відчувають нерозривність минулого, теперішнього і майбутнього, тобто бачать своє життя цілісним. Вони володіють розвиненою рефлексією. Самоактуалізована особистість, на думку А. Маслоу та Е. Шострем найменше обтяжується відчуттям вини й образи, що мали місце у минулому. Перспективні програми

(надії, плани, досягнення) усвідомлено пов'язані з діями теперішнього – цілями, процесами, феноменами і подіями.

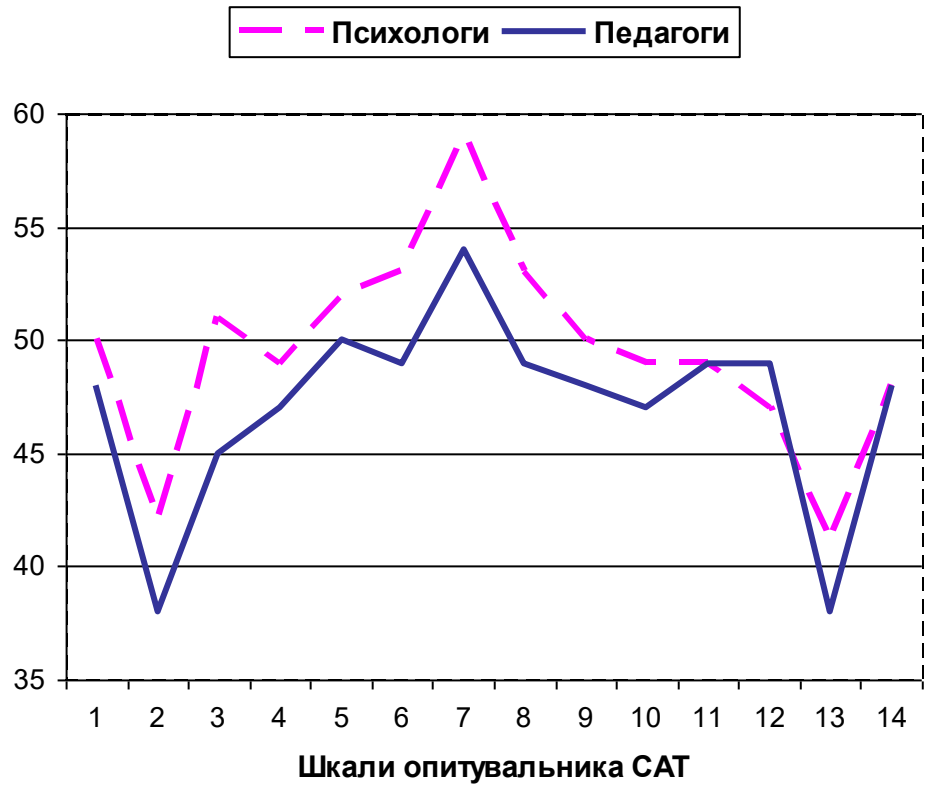

Рис.1. Порівняльна характеристика самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Компетентність у часі; 2-Підтримка; 3-Ціннісні орієнтації; 4-Гнучкість поведінки; 5-Сензитивність; 6-Спонтанність; 7-Самоповага; 8-Самоприйняття; 9-Погляд на природу людини; 10-Синергійність; 11- Прийняття агресії; 12-Контактність; 13-Пізнавальні потреби; 14-Креативність. *По вертикалі:* кількість набраних Т-балів.

За другою основною шкалою методики САТ, шкалою „підтримка", різниця середніх результатів склала 4 бали, що свідчить про високий ступінь залежності цінностей і поведінки студентів-психологів (42 бали) і студентів-педагогів (38 балів) від впливу ззовні. Для досліджуваних характерна конформність та домінування зовнішнього локусу контролю, на пристосування до навчального процесу, реагування на його вимоги, побудову навчальної діяльності відповідно до цих вимог.

Вища школа готує фахівців, які готові до репродуктивної виконавської діяльності, побоюються чи не спроможні виявити ініціативу, самостійність,

зостосувати творчі підходи до розв'язання виробничих завдань. Це заважає як вирішенню соціальних проблем, так і особистісному зростанню майбутніх психологів і педагогів, зменшує можливості їх працевлаштування у ситуації зростаючого безробіття.

Зростання пасивності студентів або демонстрації адаптивної активності приховано в особливостях організації виховних впливів з боку навчального закладу. Навчально-виховний процес ВНЗ, окрім декларативної переорієнтації на формування творчо активної особистості, має орієнтуватись на переосмислення теоретико-методологічних засад виховання, вироблення оновленої системи методів, форм і засобів виховання, створення нових технологій навчання і виховання.

Розв'язання даного завдання вимагає переосмислення змісту і характеру педагогічної взаємодії, усвідомлення необхідності змін в організації навчально-виховного процесу, розвитку креативності студентів.

Найбільшу різницю середніх значень (6 балів) було отримано за шкалою „ціннісні орієнтації". Студенти орієнтовані на суспільство, в якому живуть, на його ідеали, норми, правила. Ціннісне ставлення до свого оточення і себе формує ціннісні орієнтації особистості. Відповідно до установок суспільства молодь вибудовує свою систему ціннісних орієнтацій, виходячи зі своїх потреб і мотивів. Система цінностей та її ієрархія є індивідуальними для кожного студента. Соціальні цінності стають індивідуальними і набувають відповідної значущості для юнаків та дівчат. Студенти-психологи більшою мірою (51 бал), ніж студенти-педагоги (45 балів) розділяють цінності самоактуалізованої особистості, виділені А. Маслоу. До таких цінностей належать: цілісність (єдність, інтеграція, тенденція до узгодження, взаємопов'язаність, організація); досконаліть (необхідність, точність, відповідність, доцільність); завершеність (граничність, повнота, ствердження і виконання, доля); справедливість (незаплямованість, порядність, законність); активність (процес, рухливість, спонтанність, саморегуляція, повноцінне функціонування); багатство (диференціація, складність, заплутаність); простота (чесність, відвертість,

абстракція, основна базова структура); краса (життєвість, цілісність, досконаліть); доброта (правота, бажаність, добра воля); унікальність (особливість, індивідуальність, незрівнянність, новизна); ненапруженість (легкість, відсутність напруги, боротьби і труднощів, витонченість); гра (жарт, забава, задоволення, розвага, радість, гумор, достаток, легкість); істина, чесність, реальність (відвертість, ясність та істинність, сутність); автономність (незалежність, самостійність, відсутність потреби в інших для того, щоб бути самим собою, самовизначення, вихід за межі середовища, відокремленість, життя за власними правилами) [172, с.77-78].

Отримані результати, на нашу думку, є закономірними, оскільки психолог повинен уміти зрозуміти внутрішній світ іншої людини, її цінності, переконання, що буде неможливим без наявності вищезазначених цінностей у психолога особисто. Студенти-психологи також проявляють більшу гнучкість (49 балів) у реалізації своїх цінностей, здатні швидше реагувати на аспекти ситуації, що змінюються, тобто проявляють більшу лабільність, ніж студенти-педагоги (47 балів). Цінності дають важливий імпульс для пізнавальних, емоційних і вольових процесів, що відіграють провідну роль у програмі життєдіяльності людини.

Блок почуттів представлений шкалами „сензитивність” і „спонтанність”. За першою шкалою, що показує ступінь усвідомлення своїх потреб і почуттів, студенти–психологи (52 бали) дещо випереджають студентів непсихологічних спеціальностей (50 балів). Проте, отримані результати в цілому свідчать про високий ступінь самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів.

Різниця середніх оцінок досліджуваних у 4 бали спостерігається за другою шкалою. Високі бали за шкалою (студенти-психологи – 53 бали, студенти-педагоги – 49 балів) говорять про здатність молоді вільно, невимушено виражати свої почуття. Проте, це не означає відсутність здатності до продуманих, цілеспрямованих дій, а лише свідчить про можливість іншого способу поведінки.

Помітну різницю середніх величин самоактуалізації особистості студентів виявлено за блоком самосприймання, що включає шкали „самоповага” і „самоприйняття”. Знання майбутніх психологів і педагогів про власні можливості, критичне ставлення до себе формується на основі оцінки навколишніх результатів їх діяльності, успіхів та невдач. Самосвідомість юнаків та дівчат характеризується усвідомленням себе як члена суспільства і конкретизується з нової, суспільно значущої позиції та має ціннісно-смислову природу. За шкалою “самоповага” різниця у відповідях студентів склала 5 балів. Тобто студенти-психологи більш здатні оцінити свої позитивні якості, впевнені у власному досвіді, впевнені у своїх силах, об’єктивно ставляться до самих себе; і ця оцінка, як показує різниця за шкалою “самоприйняття” (4 бали), не залежить від думки оточуючих. Студенти-педагоги при оцінюванні себе, своїх позитивних якостей і недоліків схильні брати до уваги думку мікросоціуму. Загалом, досліджувані позитивно сприймають себе у різноманітних проявах, розуміють власні недоліки, обмеження у схильностях і здібностях, раціоналізують способи діяльності, обирають оптимальний стиль життєдіяльності.

Шкали „погляд на природу людини” і „синергія” складають блок концепції людини. Отримані нами результати свідчать про те, що студенти різних спеціальностей схильні сприймати природу людини загалом як позитивну. Їх характеризує здатність до цілісного сприйняття світу і людей.

Блок міжособистісної чутливості включає шкали „прийняття агресії” і „контактність”. Однаковий результат (49 балів) показали студенти за шкалою “прийняття агресії”, що свідчить про здатність сприймати своє роздратування, гнів та агресивність як природний прояв людської природи. За шкалою “контактність” студенти-педагоги (49 балів) виявили більшу здатність до швидкого встановлення глибоких контактів з людьми.

За шкалою „креативність” було встановлено, що творчий потенціал у пересічного студента проявляє себе не так, як у людини з високим рівнем самоактуалізації. Майбутні психологи і педагоги володіють достатньою

вираженістю творчої спрямованості особистості (48 балів). Це природна і спонтанна креативність, що властива пересічному студентові і виявляється у його повсякденному житті як природний спосіб вираження особистості, що спостерігає та сприймає нову інформацію із зовнішнього світу. Студенти прагнуть жити конструктивно й адаптивно у своїй культурі, одночасно задовольняючи найглибші власні потреби. Вони здатні творчо пристосовуватися до умов оточення, що змінюється, намагаються жити повноцінним життям.

Найнижчі результати було отримано за шкалою "пізнавальні потреби": 41 бал у студентів-психологів і 38 балів у студентів-педагогів. Це можна пояснити таким чином. По-перше, обстеження за методикою САТ проводилося у квітні-травні 2006 року, тобто у період сесії. Отримані результати напевне відображають нервову напругу студентів, перевагу прагнення поділитися своїми знаннями, набутими за навчальний рік (семестр), ніж накопичувати нову інформацію, нові знання. По-друге, причиною інертності багатьох студентів виступають їх особистісні трансформації в умовах сучасного соціуму. Вони виявляються у втраті або невиразному усвідомленні власних професійних перспектив після закінчення ВНЗ, надмірному акцентуванні на матеріальному стимулюванні до виконання тієї чи іншої діяльності. У студентів відбувається заміна соціальних та моральних мотивів діяльності матеріальними і виділенні матеріальних цілей, намірів, інтересів, прагнень як основних. Зміни у структурі особистості майбутнього фахівця і зниження ролі окремих динамічних домінант у її розвитку (творчої, пізнавальної, комунікативної) позначається на формуванні життєвих планів та життєвої позиції.

Викладачі ВНЗ здебільшого звертають увагу на самостійних, ініціативних студентів як у навчальному процесі, так і в громадському житті. Саме ця група респондентів має можливість активізації творчих задумів, ініціативи. Особливо яскраво це виявляється у громадській роботі, де велике значення мають особисті схильності та бажання студента. Поза увагою як викладачів, так і студентів-активістів, часто залишаються пасивні особистості. Їх залишають у спокої за умови виконання встановленого мінімуму навчальної роботи. Хоча, за даними

проведених нами опитувань, їхня пасивність не завжди пов’язана з небажанням активізувати свою діяльність чи з відсутністю творчих здібностей, а сформована внаслідок специфіки виховання, спілкування, різноманітних ситуацій навчання та організації виховної роботи у ВНЗ.

Отримані нами результати співпадають із даними досліджень Ю.Г. Долінської [67] про нерівномірність процесу самоактуалізації особистості студентів ВНЗ та асинхронність розвитку окремих її показників.

Вивчення найтиповіших дій і станів майбутніх фахівців у різних життєвих ситуаціях за допомогою методики „Стратегії самоствердження особистості” (Є. Нікітіна і Н. Харламенкової) показало різноманітні вибори респондентів (табл. 2.2.3).

Таблиця 2.2.3

Розподіл стратегій самоствердження особистості майбутніх психологів і педагогів (%)

№ п/п	Назва стратегії	Середні показники	Студенти-психологи	Студенти-педагоги
1.	Самопригнічення	36,6	27,9	45,2
2.	Конструктивність	52,2	58,8	45,5
3.	Агресивність	11,3	13,4	9,2

Більшість респондентів (58,8% психологів та 45,5% педагогів) найчастіше використовують конструктивну стратегію. Ця група студентів уміє вирішувати проблеми, має схильності до обґрунтованого ризику, до спонтанного прояву своїх здібностей, до творчості. З метою психологічного захисту вони досить часто вдаються до ідентифікації, тобто переймають характеристики іншої значущої особи для зниження тривожності та послаблення внутрішніх конфліктів. Для них характерне прагнення до саморозкриття і самовираження та високого рівня самоактуалізації своєї особистості.

Досить відмінними виявилися показники майбутніх фахівців за стратегією самопригнічення. Як домінуюча дана стратегія спостерігається у

45,2% студентів-педагогів та 27,9% студентів-психологів. Отже, майже половина респондентів непсихологічних спеціальностей має конформні установки по відношенню до групи, знаходиться у пошуку сильного лідера, полізалежності, гіпервідповідальності та ін. У студентів даної групи домінує механізм заперечення, що дозволяє їм не сприймати мотиви, що суперечать основним установкам особистості, та інформацію, що загрожує самозбереженню, самоповазі чи соціальному престижу.

Прагнення до саморозкриття і самовираження має низьке значення. Таким чином дана група респондентів блокує реалізацію свого внутрішнього потенціалу і, відповідно, має низький рівень самоактуалізації своєї особистості.

Агресивною стратегією користуються 13,4% студентів-психологів та 9,2% студентів-педагогів. Опитувані цієї найменш чисельної групи відчувають гіперпотребу у самоствердженні, компенсація якої виявляється у формі вербальної агресії, створення штучних перешкод і пов'язаних з ними станів фрустрації в іншої людини у вигляді приховування від неї важливої інформації та емоційної ізоляції. Деяка деструктівність даної стратегії, що включає гіперсамоствердження і примушення у формі агресивних дій, не припускає спричинення збитку іншій особистості.

Згідно з табл. 2.2.3, студенти-психологи більш схильні до домінування у міжособистісних взаєминах. Ми це пояснюємо специфікою їхньої майбутньої професії: необхідністю вести клієнта за собою, надаючи йому допомогу. Студенти з даною стратегією вважають за краще зберігати стійкість самооцінки за допомогою механізму проекції, що дозволяє неусвідомлювані і неприйнятні для особистості відчуття і думки локалізувати зовні, приписати іншим людям і таким чином ніби зробити вторинними. Для них характерні середні значення за чинником саморозкриття і високі показники за самовираженням, а для досягнення більш високого рівня самоактуалізації необхідна корекційна робота з усунення бар’єрів на шляху особистісного зростання.

Результати, отримані за методикою Є. Нікітіна і Н. Харламенкової, показали, що половина студентів (52,2%) використовує конструктивну

стратегію самоствердження у соціумі, тоді як інша частина респондентів потребує допомоги у формуванні самоставлення особистості, ставлення до неї інших, у плануванні подальшого життя, шляхів самореалізації, розвитку, становлення, самоактуалізації тощо.

Приблизно в однаковому співвідношенні виявлено високий (50,6%) і середній (48,8%) рівні соціальної креативності респондентів.

Особливості соціальної креативності студентів відображено у табл. 2.2.4.

Таблиця 2.2.4

Розподіл рівнів соціальної креативності студентів різного фаху (%)

№ п/п	Рівень	Середні показники	Студенти-психологи	Студенти-педагоги
1.	Високий	50,6	53,3	47,9
2.	Середній	48,8	46,7	50,9
3.	Низький	0,6	-	1,2

Більшість опитуваних (53,3% майбутніх психологів та 47,9% майбутніх педагогів) є генераторами ідей, здатними продукувати цікаві та оригінальні думки, пропозиції, відстоювати свої принципи, переконання. При необхідності дана група осіб здатна кардинально реформувати своє життя або знаходити принципово нові підходи у розв’язанні старих проблем. Вони досить рішучі, цілеспрямовані, наполегливі, оптимістичні, можуть взяти на себе головну відповідальність за рішення найскладніших проблем і справ у колективі. Даному прошарку студентів часто вдається втілити у життя власні ідеї, проекти, випередивши своїх знайомих по навчанню, відпочинку. Опитувані вирізняються вихованістю та інтелігентністю.

Майже половина респондентів (48,8%) від загальної кількості опитуваних показала середній рівень соціальної креативності (з них 46,7% студентів-психологів та 50,9% студентів-педагогів). Дана група опитуваних схильна успішно вести і закінчувати розпочаті справи, належить до людей рішучих, ініціативних, комунікабельних, реалістичних, відповідальних, уміє проявити винахідливість і навіть заповзятливість. Проте їх дії не відрізняються

стабільністю через страх соціального несхвалення, нерозуміння з боку найближчого оточення, невпевненості у власних силах.

За результатами методики, для студентів-психологів більш характерним є високий та середній рівень соціальної креативності. Низький рівень соціальної креативності спостерігається лише у 1,2% студентів-педагогів, які виявилися нерішучими, невимогливими, незаповзятливими. Їх вирізняє конформність, песимізм, невміння доводити справу до логічного кінця.

За допомогою методики “Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку” нами було визначено рівень готовності студентів до психолого-педагогічного саморозвитку за сімома компонентами: мотиваційним, когнітивним, морально-вольовим, гностичним, організаційним, комунікативним і здібністю до самоуправління. Отримані результати відображено у табл. 2.2.5.

Таблиця 2.2.5

Рівні професійно-педагогічного саморозвитку студентів різного фаху

№ п/п	Компоненти професійно-педагогічного саморозвитку (ППС)	Рівень ППС студентів-психологів			Рівень ППС студентів-педагогів		
		Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)	Високий (%)	Середній (%)	Низький (%)
1	Мотиваційний	82,7	17,3	-	61,4	37,3	1,3
2	Когнітивний	50,7	48,0	1,3	53,3	38,7	8,0
3	Морально-вольовий	80,0	20,0	-	76,0	21,3	2,7
4	Гностичний	56,0	41,3	2,7	58,6	38,7	2,7
5	Організаційний	54,7	45,3	-	61,3	36,0	2,7
6	Здатність до самоуправління	74,7	25,3	-	70,6	26,7	2,7
7	Комунікативний	77,3	22,7	-	74,7	24,0	1,3

Результати обстеження показали, що загалом майбутні психологи і педагоги мають високий рівень готовності до саморозвитку. Однак за окремими структурними компонентами загальної готовності, такими як когнітивний та гностичний, студенти-педагоги показали середній рівень.

Аналіз даних (див. табл. 2.2.5) показує, що студенти-психологи більше готові розвиватися, вдосконалюватися, змінюватися на краще. Вони практично не мають низьких показників на відміну від студентів-педагогів.

Середні показники за окремими компонентами демонструють високі результати, що вказує на бажання досліджуваних розвиватися. Діапазон індивідуальних відмінностей значний: від 31 до 73 балів за мотиваційним компонентом, від 14 до 48 балів за когнітивним компонентом, від 39 до 160 балів за гностичним компонентом і т.д. Отже, студенти різних спеціальностей мають різний рівень готовності до професійно-педагогічного саморозвитку (ППС).

Для того, щоб детальніше простежити особливості протікання процесу саморозвитку, варто докладніше зупинитися на аналізі окремих компонентів професійно-педагогічного саморозвитку.

Мотиваційний компонент професійно-педагогічного саморозвитку виступає як внутрішній рушійний фактор розвитку особистості та професіоналізму. Виявлений високий і середній рівень його сформованості забезпечує ефективну реалізацію внутрішніх задатків і потреб студентів різного фаху.

Професійна мотивація визначається низкою чинників: освітньою системою, закладом освіти, організацією навчального процесу, суб'єктними особливостями особистості, специфікою обраної професії, спрямованістю, стійкістю та динамічністю. Сфера професійних знань має ієрархічну побудову, до якої входять потреба у навчанні (потреба у придбанні знань, умінь і навичок, необхідних для професійної діяльності), зміст навчання, мотив, мета, емоції, ставлення та інтерес. Ставлення до майбутньої професії, мотиви її вибору є надзвичайно важливими чинниками, що спричиняють успішність професійного навчання.

Результати дослідження когнітивного компоненту ППС підтвердили дані, отримані нами за методиками КТС та САТ, про зниження мотивації навчальної діяльності студентів. Близько 1,3 % студентів-психологів і 8 % студентів-педагогів виявили низький рівень готовності до саморозвитку. Ця група

студентів має недостатній рівень самооцінки загальноосвітніх, педагогічних, психологічних, методичних знань та умінь. Невисоким виявився і рівень спеціальних знань.

Готовність майбутніх психологів і педагогів до професійної діяльності визначається як навчально-виховним процесом, так і рівнем розвитку морально-вольового компоненту ППС. Більшість студентів психологічних і непсихологічних спеціальностей усвідомлюють залежність своїх успіхів і досягнень у навчально-професійній діяльності від практичних зусиль: самостійності, цілеспрямованості, працездатності, сміливості, самокритичності, вміння доводити справу до кінця. Ця ситуація сприяє самопізнанню і самооцінці переваг і недоліків своєї особистості, самоаналізу результативності діяльності.

Результати дослідження гностичного компоненту ППС показали, що студенти вміють ставити та вирішувати пізнавальні завдання, мають здатність аналізувати педагогічну діяльність, синтезувати та узагальнювати, мають свою точку зору на різні аспекти свого життя.

Більшість студентів володіє такими уміннями: слухати, систематизувати, класифікувати, бачити протиріччя і проблеми, доводити, виділяти та засвоювати певний зміст, обґрунтовувати судження, застосовувати знання та вміння до нових ситуацій, читати різними типами.

Гностичні здібності студентів проявляються у швидкому та творчому оволодінні методами навчання, винаходженні способів навчання, що забезпечують накопичення необхідної для майбутньої професії інформації. Опитувані мають достатній рівень загальних здібностей (спостережливості, мислення, пам’яті, уяви).

Більша половина студентів (58%) високо оцінює розвиток своїх організаційних умінь, що виражається в умінні планувати час, свою роботу, перебудовувати систему діяльності. Дана група опитаних уміє працювати у бібліотеках, орієнтується у класифікації джерел, уміє користуватися оргтехнікою та банком комп’ютерної інформації. Недостатньо володіють умінням правильно розподіляти роботу, вкладитися у визначений термін 42 % студентів.

Високі результати досліджувані показали за компонентом ППС „здатність до самоуправління”. Молодь успішно справляється з керуванням власними психічними станами та поведінкою, що допомагає оптимально діяти у складних педагогічних ситуаціях.

Психологічні основи самоуправління включають управління пізнавальними процесами: сприйняттям, увагою, пам’яттю, мовленням, а також управління своєю поведінкою, емоціями і діями – реакціями на ситуацію, що виникла. Самоуправління кожним із зазначених психічних явищ студентів пов’язане з волею, що забезпечує збереження спрямованості й енергійності дій, а також з внутрішнім мовленням, що є основою довільності в управлінні.

Необхідним компонентом ППС студентів є такі здібності: комунікативні, використання досвіду інших, співпраця та взаємодопомога у професійній педагогічній самоосвіті, організація самоосвітньої діяльності інших. Важливими для опитаних виявилися здібності відстоювати свою точку зору та переконувати інших у процесі дискусій, а також здібність запобігати конфліктним ситуаціям під час виконання спільної діяльності.

Комунікативні здібності майбутнього фахівця, як зазначає Л. Зінченко [49], включають уміння зрозуміти позицію іншого, проявити інтерес до його особистості; інтерпретувати його внутрішній стан за нюансами поведінки, володіти засобами невербального спілкування; з гумором ставитися до окремих аспектів педагогічної ситуації, не помічати деяких негативних моментів; діяти у ситуації публічного виступу, близькій до театральної.

Аналіз результатів дослідження приводить до висновку, що самоактуалізація студентської молоді, розвиток творчих якостей майбутніх педагогів є комплексним завданням, і його розв’язання повинно орієнтуватись як на вдосконалення педагогічного процесу у ВНЗ, так і на інтелектуальний, моральний і психологічний комплекс особистості виховуваного, вплив на його свідомість, почуття і поведінку.

2.3. Гендерні особливості самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів

Гендерні взаємини є яскравим прикладом того, як соціальні норми засвоюються людьми і впливають на їх поведінку. Як зазначає В. Гупаловська, буденна “концепція” статі містить переконаність у тому, що традиційні чоловічі та жіночі ролі є взаємодоповнюючими і ґрунтуються на біологічних відмінностях [61].

Проте, результати метааналізу, наведені Ш. Берн [26], показали відмінності у таких показниках “біологічної детермінації” статеворольової поведінки людини як математичні здібності, емпатія та емоційність, агресивність, підпадання під вплив, альтруїзм, прагнення до розвитку є не причинами, а наслідками соціальних очікувань та рольових аттитюдів. На думку В. Агеєва, суспільні статеворольові стереотипи “…повинні розумітись одночасно як наслідок статевого диморфізму, відповідних психологічних відмінностей і соціальних та культурно-історичних чинників” [7, с. 156].

На думку М. Гасюк, особливість самоактуалізації відносно гендерної ознаки полягає у тому, що при накладанні будь-якої окремої характеристики (самоактуалізації) на гендерні особистості ми отримуємо неповторну, унікальну ознаку [53] .

Так, А. Маслоу пише: “Жіноча творчість – це перспективне поле досліджень, оскільки жінка менше зацікавлена у результатах, у досягненнях, а більше власне у процесі…” [105, с.63]. Маслоу також відмічає відмінності у переживанні пікових відчуттів чоловіками і жінками [105, с.63-65].

У нашому дослідженні було виявлено відмінності у відповідях студентів жіночої та чоловічої статі.

Гендерний аналіз результатів, отриманих за допомогою методики А. Еткінда “Кольоровий тест ставлень”, показав емоційне ставлення студентів до умов і чинників процесу самоактуалізації їхньої особистості.

Аналіз результатів відповідей студентів показує, що їхні думки розділилися. У верхній частині таблиці 2.3.1 розмістилися поняття, що мають найбільше значення для процесу самоактуалізації майбутніх психологів та педагогів. Це такі чинники, як моє майбутнє, мати, друзі, самостійність, цілеспрямованість, прийняття себе тощо.

Серед понять першої групи („мати", „батько", „друзі"), що характеризують найближче оточення респондентів, вищі рангові місця посідають перше і третє поняття. За результатами методики чітко простежується домінантна роль матері (дівчата – 1-е рангове місце, юнаки – 6-е місце). Причому, 29,2% дівчат та 25,0% юнаків асоціюють матір з жовтим кольором, сприймаючи її як розкуту, оптимістичну, веселу, позитивну, поривчасту, експансивну, орієнтовану на майбутнє натуру. Така сама кількість студентів бачить матір у червоному кольорі - як чуйну, рішучу, енергійну, доброзичливу, екстравертовану особистість.

Таблиця 2.3.1

Гендерні особливості ставлень майбутніх фахівців до значущих об'єктів (за методикою КТС)

Студенти - дівчата		Студенти – юнаки	
Ранг	Назва поняття	Ранг	Назва поняття
1	Мати	1	Самостійність
2	Моє майбутнє	2	Моє майбутнє
3	Емоційний комфорт	3	Друзі
4	Цілеспрямованість	4	Прийняття себе
5	Особистість	5	Самореалізація
6	Друзі	6	Мати
7	Прийняття себе	7	Цілеспрямованість
8	Самостійність	8	Прийняття інших
9	Внутрішній контроль	9	Батько
10	Прийняття інших	10	Емоційний комфорт
11	Адаптивність	11	Особистість
12	Самореалізація	12	Творчість
13	Відповідальність	13	Професія
14	Професія	14	Навчання
15	Домінування	15	Внутрішній контроль
16	Творчість	16	Відповідальність
17	Батько	17	Домінування
18	Навчання	18	Адаптивність
19	Відхід від проблем	19	Відхід від проблем
20	Підпорядкування	20	Підпорядкування

Досягненню самоактуалізації особистості студентів також сприяють друзі (3-е рангове місце для юнаків та 6-е – для дівчат). З понять першої групи найменший вплив на процес особистісного зростання опитуваних чоловічої статі має батько, який займає 9-е рангове місце. Для представниць жіночої частини студентства батько має дуже низький авторитет (17-е рангове місце). Дане поняття асоціюється в опитуваних з червоним (21%) та зеленим (21%) кольорами. Батько сприймається як наполегливий, цілеспрямований, домінантний, реалістичний, авторитарний, вольовий, чесний, інколи дратівливий, наступальний, креативний, упевнений, сильний.

Отримані нами дані збігаються з результатами дослідження М. Боднар [33]. Не зважаючи на те, що батько забезпечує сім'ю матеріально, домінуюча роль належить матері, яка наповнює дім теплом, затишком, спокоєм. Вона не тільки займається вихованням дітей, домашнім побутом, а може вплинути, переконати, підтримати, заохотити, присоромити, покарати, пожаліти. Проте, більшість респонденток вважає лідером у сім'ї батька, як гарант сили і опори, відповідальності, мужності, захисту.

Самоактуалізацію своєї особистості майбутні фахівці пов'язують з другою групою понять, що характеризують майбутню професійну діяльність. До неї належать такі поняття як „професія", „навчання", „самореалізація", „моє майбутнє", „творчість".

Найактуальнішим для студентів різної статі є поняття „моє майбутнє", що посідає 2-е рангове місце. Третина юнаків бачить його у синіх відтінках. Тобто їх майбутнє має бути спокійним, незворушним, добрим, задоволеним, справедливим, не вимагаючим від них докладання зайвих зусиль. Більше половини дівчат (67%) уявляє майбутнє у жовто-зеленому кольорі. У їхній свідомості воно виглядає оптимістично, райдужно, реалістично, хоча для цього доведеться наполегливо попрацювати, ефективно вирішувати складні життєві ситуації, проявити такі особистісні риси, як цілеспрямованість, точність, деколи авторитарність, чесність, поривчастість, розкутість, природність.

Як зазначає В. Гупаловська, суб'єктивна оцінка реалізованості - нереалізованості життєвих планів і цінностей є основним критерієм у формуванні самоставлення особистості, ставлення до неї інших, впливає на подальше планування життя, процеси самореалізації, розвитку, становлення, самоактуалізації [61].

Отримані дані свідчать про те, що можливість розвиватись, реалізувати свій потенціал є найважливішою для юнаків (5-е рангове місце). У дівчат поняття „самореалізація" займає нижчу позицію (12-е рангове місце). За тестом Люшера для поняття „самореалізація" дівчата віддали перевагу зеленому кольору, а студенти чоловічої статі – синьому та жовтому. Юнаки досить оптимістично налаштовані на реалізацію внутрішнього потенціалу, на поступове розкриття своїх здібностей, сумлінно і чесно виконуючи необхідні завдання. В усвідомленні дівчат процес самореалізації виглядається інакше. Всупереч поглядам А. Маслоу, вони уявляють попереду кропітку і планомірну діяльність, що веде до досягнення життєво важливих цілей, реалізації юнацьких планів, до незалежності, упевненості, самостійності та можливості мати рівноправні стосунки з представниками чоловічої статі.

Однією із складових частин самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів є задоволення від роботи, заняття улюбленою справою. На 13-е рангове місце хлопці і 14-е - дівчата поставили поняття „професія", що свідчить про зміну пріоритетів серед сучасної молоді. Такі "егоїстичні" цінності як кар'єрне зростання та підвищення соціального статусу, що здебільшого характерні для юнаків, тепер розділяють і дівчата. Отримані дані свідчать про деяку зміну традиційного уявлення про роль жінки, основною сферою діяльності якої вважалася сім'я.

Ми згодні з думкою В. Гупаловської, що особливістю уявлень дівчат про професійну самореалізацію є те, що перші позиції займають ті складові процесу самореалізації, що відповідають критерію задоволення–корисності (задоволення від роботи, можливість зробити щось корисне, вагоме, добре) та критеріям реалізації цінностей (професіоналізм, спілкування, матеріальна винагорода) [61].

Переважна більшість респонденток розцінюють професійну діяльність як сферу реалізації потенціалу та асоціюють її з зеленим кольором. Перспектива займати високі посади привертає їхню увагу не менше, ніж хлопців. Третина юнаків також співвідносить поняття “професія” з зеленим кольором, хоча така ж кількість хлопців віддає перевагу червоному. Таким чином, для особистості опитуваних вельми важливою є внутрішня оцінка власної життєдіяльності, що формується унаслідок рефлексії і саморефлексії, а професійна діяльність виступає цілеспрямованим процесом реалізації творчого потенціалу майбутніх фахівців.

За результатами цієї методики виявлено, що для самоактуалізації своєї особистості юнаки більше використовують творчі здібності (12-е рангове місце), ніж дівчата (16-е рангове місце). При виборі кольорів з тесту Люшера для поняття “творчість” хлопці віддали перевагу жовтому кольору. У їх уявленні творча діяльність дає змогу відчути емоційний комфорт, допомагає реалізувати найсміливіші плани на майбутнє, відчути красу кожного дня. Дівчата асоціюють дане поняття з зеленим кольором та вважають за потрібне застосовувати творчі здібності на шляху професійного зростання.

На думку опитаних (18-е рангове місце – дівчата, 14-е – юнаки), недостатньою є роль освіти у процесі їхньої самоактуалізації. Тому одним із етапів розвивальної роботи нами було передбачено вивчення мотиваційних компонентів структури особистості майбутніх фахівців.

Втілення задуманих планів у майбутньому можливе завдяки особистісним якостям респондентів, що складають третю групу понять. До неї ми віднесли такі поняття як „особистість”, „цілеспрямованість”, „самостійність”, „відповідальність”, „домінування”, „відхід від проблем”, „підпорядкування”.

Найважливішою рисою для досягнення самоактуалізації юнаки вважають самостійність (1-е рангове місце). Дівчата ставлять це поняття на 8-му позицію. Дівчата виявилися більш цілеспрямованими (4-е рангове місце), ніж хлопці (7-е рангове місце). Майбутні фахівці не досить відповідальні (13-е рангове місце –

дівчата, 16-е рангове місце – юнаки). Студентки (5-е рангове місце) більше усвідомлюють себе як особистість, ніж представники протилежної статі (11-ий ранг).

Проведене дослідження показало, що студентам обох статей більш властиво проявляти домінантність (15-е і 17-е рангові місця) у стосунках з оточуючими, ніж підкорятися (20-е рангове місце) іншим. Передостанню позицію займає поняття „відхід від проблем", що свідчить про готовність студентів самостійно вирішувати різноманітні питання, що виникають перед ними, не покладаючись на збіг обставин.

Успішність самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів залежить від розвитку процесів самопізнання, представлених четвертою групою понять: „прийняття себе", „прийняття інших", „емоційний комфорт", „внутрішній контроль", „адаптивність".

Юнаки більше приймають себе (4-а позиція, див. табл. 2.3.1), відкриті своєму внутрішньому світу, усвідомлюють власну індивідуальність, неповторність. У дівчат поняття "прийняття себе" займає 7-е рангове місце. Потребу в емоційному комфорті, захищеності більше відчувають дівчата (3-е рангове місце), ніж хлопці (10-е рангове місце).

Висока позиція поняття "внутрішній контроль" у дівчат (9-е місце) свідчить про зміну їхнього погляду на традиційну роль жінки (у хлопців це поняття займає 15-е рангове місце). Юнаки (8-й ранг) більше схильні приймати інших людей з їх індивідуальними особливостями, ніж їхні сокурсниці (10-а позиція).

Гендерні відмінності в особистісних якостях респондентів простежуються і за поняттям "адаптивність". Більш гнучкими, пристосованими до вимог соціуму виявилися дівчата (11-е рангове місце, хлопці – 18-е).

Відповіді студентів за методикою КТС показали різницю у значущості умов і чинників процесу самоактуалізації їхньої особистості, усвідомлення необхідності роботи розуму й серця, мобілізації всіх духовних і фізичних сил.

Значних відмінностей в усвідомленні значення, сутності та специфіки процесу самоактуалізації у навчальній та професійній діяльності у відповідях дівчат і хлопців за методикою “Тест незакінчених речень” (дод. Ґ) не виявлено. Цей факт пояснюється тим, що більшість дівчат навчається на психологічних спеціальностях, а хлопців – на педагогічних. Тому приклади продовження речень студентами-психологами майже збігаються з відповідями дівчат, а студентів-педагогів – з відповідями хлопців, наведеними у параграфі 2.2. Тому ми вважаємо недоцільним повторювати цю інформацію ще раз.

З метою вивчення гендерних особливостей самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів було проведено методику САТ (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Гендерні особливості самоактуалізації особистості студентів

Респонденти	Назва шкал опитувальника САТ													
	Компетентність у часі	Підтримка	Ціннісні орієнтації	Гнучкість поведінки	Сензитивність	Спонтанність	Самоповага	Самоприйняття	Погляд на природу людини	Синергійність	Прийняття агресії	Контактність	Пізнавальні потреби	Креативність
Дівчата	50	41	50	48	52	52	58	52	51	50	49	46	40	47
Юнаки	48	38	45	48	50	48	55	50	46	48	47	50	38	49
Різниця	+2	+3	+5	0	+2	+4	+3	+2	+5	+2	+2	-4	+2	-2

Аналіз показників самоактуалізації особистості студентів різної статі, показує, що середній рівень їхньої самоактуалізації знаходиться у межах норми (48 балів). Проте, існують деякі відмінності. Дівчата, більшість яких навчається на психологічних спеціальностях, мають вищий рівень самоактуалізації особистості (49 балів), ніж юнаки – 47 балів.

Проведене дослідження показало найбільшу різницю за такими компонентами самоактуалізації як “ціннісні орієнтації”, “погляд на природу людини”, “спонтанність”, “контактність”, “підтримка” та “самоповага” (рис.2).

Одержані емпіричні дані свідчать про те, що дівчатам (50 балів) більше властиві цінності самоактуалізованої особистості, ніж хлопцям (45 балів). Студентки схильні розділяти такі цінності як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконаліть, справедливість, порядок, простота, легкість без зусиль, гра, самодостатність. Визнання ними зазначених цінностей свідчить про їхнє прагнення до гармонійного буття, здорових стосунків з людьми.

За шкалою "погляд на природу людини" вищий результат показали дівчата (51 бал). Вони схильні сприймати природу людини загалом як позитивну. Їхня точка зору збігається з досвідом К. Роджерса, який говорить про те, що "в основі людини лежить прагнення до позитивних змін" [145, с.68].

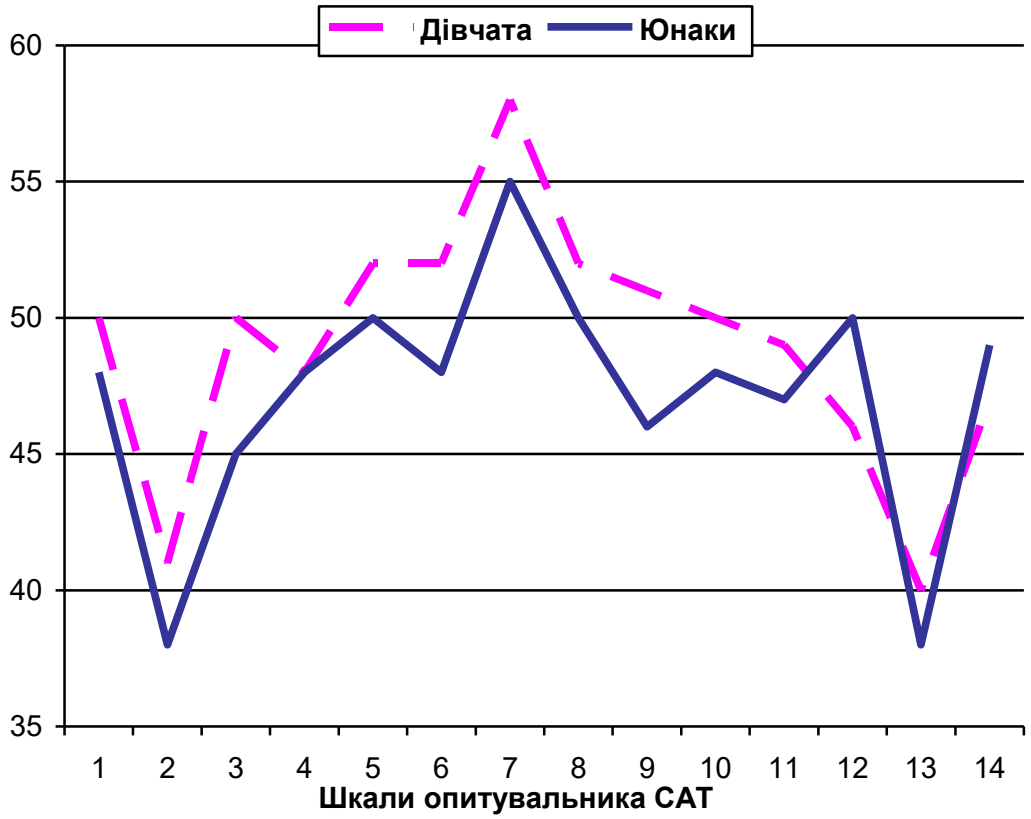

Рис. 2. Гендерні особливості самоактуалізації особистості студентів

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Компетентність е часі; 2-Підтримка; 3-Ціннісні орієнтації; 4-Гнучкість поведінки; 5-Сензитивність; 6-Спонтанність; 7-Самоповага; 8-Самоприйняття; 9-Погляд на природу людини; 10-Синергійність; 11- Прийняття агресії; 12-Контактність; 13-Пізнавальні потреби; 14-Креативність. *По вертикалі:* кількість набраних Т-балів.

Індивідуальні показники опитуваних стосовно здатності розуміти людей, вірити у них, у їхні безмежні можливості, досить різнопланові. Якщо дівчата проявляють цілісність сприйняття світу, стосунків і подій, то юнаки більш розбірливі у взаєминах з оточуючими і не схильні повністю довіряти іншим (46 балів).

Про здатність майбутніх психологів і педагогів вільно, невимушено виражати свої почуття говорять результати за шкалою “спонтанність” (дівчата – 52 бали, юнаки – 48 балів). Слід зазначити, що студенти мають здатність як до продуманих, цілеспрямованих дій, так і нестандартного, оригінального способу поведінки.

Несподівані результати отримано за шкалою “контактність”. Чоловіча частина студентства (50 балів) показала більшу здатність до швидкого встановлення глибоких контактів з людьми, ніж жіноча (46 балів). Дана шкала не вимірює рівня комунікабельності студентів, а вказує на готовність налагоджувати корисні та приємні контакти у малих групах різного рівня (сім’я, студентська група, творча наукова група тощо) і пов’язана з настановами особистості.

За шкалою „підтримка” студенти показали дуже низькі результати (середній бал дівчат склав 41, а юнаків – 38). Цінності та поведінка майбутніх фахівців залежить від впливу ззовні. Вони конформні, орієнтовані на зовнішній локус контролю, на пристосування до навчального процесу, реагування на його вимоги, побудову навчальної діяльності відповідно до цих вимог.

Найвищі результати студенти показали за шкалою “самоповага”. Дівчата (58 балів) дещо більше, ніж юнаки (55 балів) здатні оцінити свої достоїнства, впевнені у власному досвіді, у своїх силах, об’єктивно ставляться до самих себе. Думки оточуючих майже не впливають на їх самооцінку.

За іншими шкалами опитувальника САТ значних гендерних відмінностей не виявлено.

У роботах Л. Коростильової відзначається, що стратегії самореалізації у значній мірі обумовлено психічними утвореннями вищого рівня (цінностями,

ідеалами, цілями) і певною мірою – системокомплексами особистісних властивостей студентів, що є інтрапсихічними утвореннями, що формуються під впливом соціокультурного середовища [81, 82].

Результати вивчення стратегій самоствердження особистості дівчат та юнаків за методикою Є. Нікітіна і Н. Харламенкової показали деякі відмінності.

У дослідженні М. Гасюк аналіз стереотипних гендерних уявлень виявив, що чоловіків, як правило, вважають більш активними, агресивними, вольовими та владними, а жінок – пасивними, слабкими, схильними до самопригнічення та з домінуючою потребою у турботі [53].

Отримані нами результати говорять про деякі зміни стереотипів гендерної поведінки. Більшість опитаних (57,1% дівчат та 49,2% юнаків) надають перевагу конструктивній стратегії самоствердження. Жіноча частина студентства, на відміну від чоловічої, краще уміє вирішувати проблеми, має схильність до обґрунтованого ризику, до спонтанного прояву своїх здібностей, до творчості. Для дівчат більш характерне прагнення до саморозкриття і самовираження та високого рівня самоактуалізації особистості (рис. 3). Ці дані співпадають з результатами методики САТ.

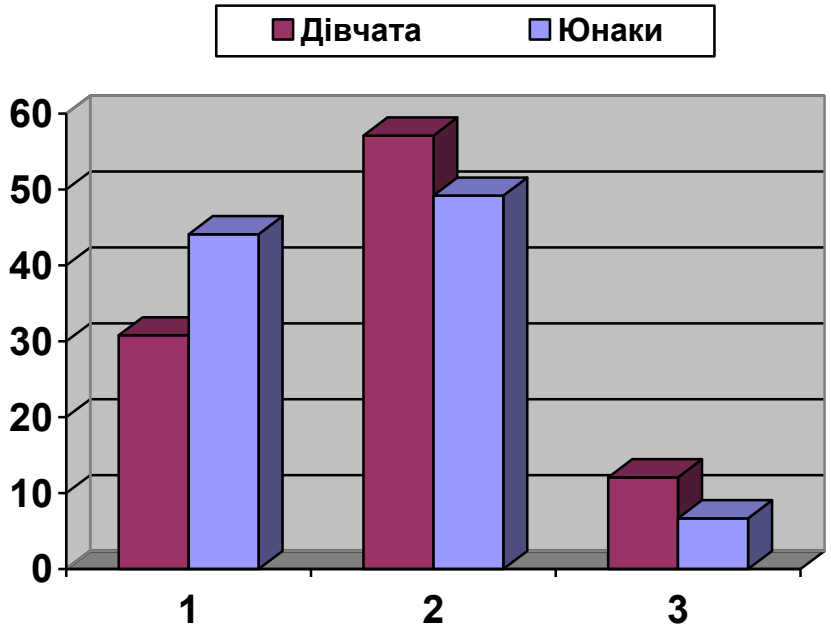

Рис. 3. Гендерні особливості виборів стратегій самоствердження

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Стратегія самопригнічення; 2-Конструктивна стратегія; 3-Агресивна стратегія. *По вертикалі:* кількість набраних відсотків.

Досить несподіваними виявилися показники майбутніх фахівців за стратегіями самопригнічення та агресивністю.

Для 44,1% юнаків та 30,8% дівчат домінуючою є стратегія самопригнічення. Хлопці більш конформні, ніж дівчата, частіше використовують механізм заперечення, що дозволяє їм не сприймати мотиви, що суперечать основним установкам особистості та інформацію, що загрожує самозбереженню, самоповазі чи соціальному престижу. Прагнення до саморозкриття і самовираження у них має низькі показники. Дана група студентів блокує реалізацію свого внутрішнього потенціалу і, відповідно, має низький рівень самоактуалізації своєї особистості.

Агресивній стратегії самоствердження надали перевагу 12,1% дівчат та 6,8% юнаків. Дана група студентів відчуває потребу у визнанні, самоствердженні, компенсація якої виявляється у формі вербальної агресії чи агресивних дій. Дівчата показали більшу схильність до домінування у міжособистісних стосунках. Щоб зберегти стійкість самооцінки, студенти вдаються до механізму проекції, що дозволяє неусвідомлювані і неприйнятні для особистості відчуття і думки локалізувати зовні, приписати іншим людям і, таким чином, зробити ніби вторинними. Юнаки та дівчата з агресивною стратегією самоствердження мають середні значення за чинником саморозкриття і високі показники за самовираженням.

Для досягнення більш високого рівня самоактуалізації студентам із стратегією самопригнічення та агресивною стратегією самоствердження необхідна робота з усвідомлення захисних механізмів, що сповільнюють темпи особистісного зростання.

Гендерне вивчення готовності студентів до професійного саморозвитку зафіксовано у табл. 2.3.3.

Майбутні психологи та педагоги мають гендерні особливості і щодо рівня готовності до професійно-педагогічного саморозвитку (ППС). Отримані дані свідчать, що жіноча частина студентства, на відміну від чоловічої, більше готова

розвиватися, вдосконалюватися, змінюватися на краще та практично не має низьких показників.

Таблиця 2.3.3

Гендерні особливості готовності до саморозвитку (%)

№ п/п	Компоненти професійно-педагогічного саморозвитку (ППС)	Рівень ППС дівчат			Рівень ППС юнаків		
		Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
1	Мотиваційний	84,6	15,4	-	55,9	42,4	1,7
2	Когнітивний	60,4	37,4	2,2	49,3	42,4	8,5
3	Морально-вольовий	79,1	20,9	-	74,6	22,0	3,4
4	Гностичний	61,5	35,2	3,3	50,8	45,8	3,4
5	Організаційний	58,2	40,7	1,1	55,9	42,4	1,7
6	Здібність до самоуправління	76,9	23,1	-	66,1	30,5	3,4
7	Комунікативний	80,2	19,8	-	69,5	28,8	1,7

Вищі показники за мотиваційним компонентом професійно-педагогічного саморозвитку мають дівчата (див. табл. 2.3.3), що дозволяє їм ефективно реалізувати внутрішні задатки і потреби.

Мотивація виступає внутрішнім рушійним фактором розвитку особистості та професіоналізму студентів. Тому одним із завдань програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців має бути вивчення мотиваційної структури особистості респондентів.

Високі результати студенти показали за комунікативним компонентом ППС. Дівчата мають більшу здатність використовувати досвід інших, відстоювати власну точку зору, переконувати опонентів у процесі дискусій, запобігати конфліктним ситуаціям під час виконання спільної діяльності. Вони орієнтовані на співпрацю та взаємодопомогу у професійній сфері. Хлопці гірше розуміють позицію іншого, недостатньо володіють засобами невербального спілкування, але з гумором ставляться до деяких негативних моментів професійної діяльності.

Майже однакову готовність до розвитку мають студенти за морально-вольовим компонентом ППС. Але існують гендерні відмінності у прийманні моральних рішень.

Отримані результати дослідження дають підставу погодитися з думкою К. Гілліган про те, що юнаки виявляють тенденцію до розуміння себе як відособлених, автономних істот, дівчата тяжіють до усвідомлення себе як істот взаємопов'язаних, котрі залежать одна від одної. Це знаходить вираження у відмінностях прийняття моральних рішень хлопцями та дівчатами [54, с.23].

1. Дівчата привертають увагу до морального ставлення до інших, юнаки підкреслюють формальні, абстрактні права.

2. Приймаючи моральні рішення, дівчата демонструють точку зору, що передбачає наслідки, важливі для усіх, хто пов'язаний з цими діями. Хлопці переважно демонструють точку зору, що узгоджується з їх мораллю та принципами, навіть якщо її втілення спричиняє біль.

3. Дівчата схильні вибачати образи й аморальні вчинки, юнаки ж не змінюють свого ставлення, оскільки це суперечить справедливості.

4. Дівчата зазвичай тлумачать свій вибір у контексті, з яким він пов'язаний, тоді як представники чоловічої статі абстрагують свій вибір від його обставин і аналізують його так, ніби він є універсальним типом морального вибору.

Високі результати показали студенти за компонентом ППС „здібність до самоуправління". Дівчата більш успішно справляються з керуванням власними психічними станами та поведінкою, що допомагає ефективно діяти у складних життєвих ситуаціях. Самоуправління майбутніх фахівців пов'язане з волею, що забезпечує збереження спрямованості й енергійності дій, а також з внутрішнім мовленням, як основою довільності в управлінні.

Гендерний аналіз когнітивного компоненту ППС показав більшу мотивацію навчальної діяльності у дівчат. А 8,5% юнаків мають низький рівень готовності до саморозвитку за даним компонентом, що виявляється у

недостатньому рівні загальноосвітніх, педагогічних, психологічних, методичних, спеціальних знань та умінь.

Результати дослідження за гностичним компонентом ППС показали, що дівчата краще за хлопців уміють ставити та вирішувати пізнавальні завдання, мають здатність до аналізу професійної діяльності, до синтезу та узагальнення, обґрунтування суджень, що забезпечує накопичення необхідної інформації для майбутньої професії.

Майже однакові показники мають студенти за організаційним компонентом ППС. Респондентам обох статей необхідно вдосконалити вміння планувати час, свою діяльність, вміння працювати у бібліотеках, орієнтуватися у класифікації джерел інформації.

Досліджуючи явище самоактуалізації, А. Маслоу говорить про важливість як гендерних якостей особистості, так і відносин між чоловічим і жіночим початком у кожній людині [184, с.67].

Сучасний студент, незалежно від статі, має маскулінні та фемінні якості. Вміння оригінального, вдалого їх поєднання у залежності від життєвої ситуації проявляється у соціальній креативності респондентів (рис. 4).

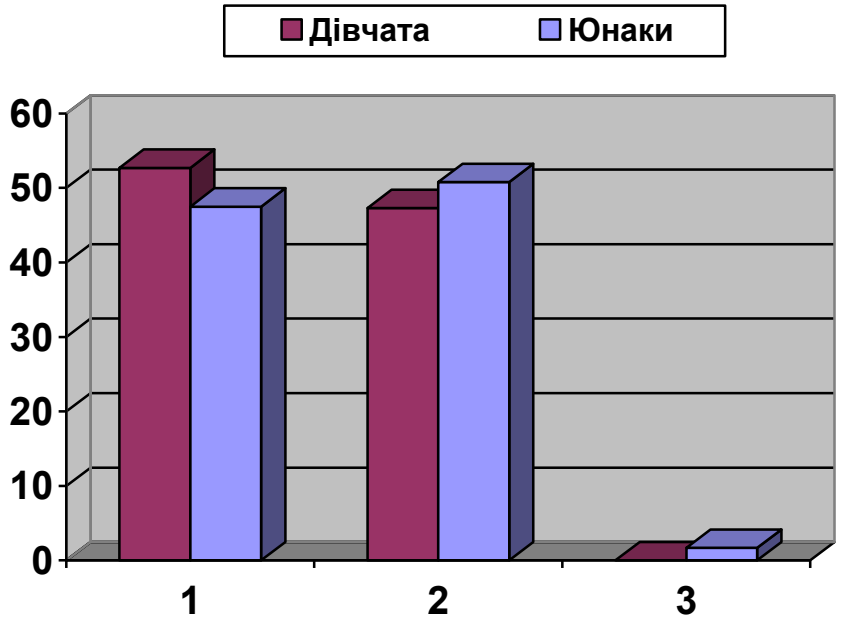

Рис. 4. Гендерні особливості соціальної креативності студентів

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Високий рівень; 2-Середній рівень; 3-Низький рівень. *По вертикалі:* кількість набраних відсотків.

Отримані дані свідчать, що дівчата у нестандартних ситуаціях життєдіяльності (52,7%) проявляють частіше високий рівень соціальної креативності, ніж юнаки (47,5%). У жіночої частини студентства частіше з'являються цікаві та оригінальні думки, ідеї, пропозиції. Вони вміють відстоювати свої принципи, переконання, знаходити принципово нові підходи у рішенні проблем. Дівчата виявилися більш цілеспрямованими, наполегливими, оптимістичними, спроможними взяти на себе головну відповідальність за рішення найскладніших проблем і справ у колективі. Тому досить часто старостами академічних груп є дівчата, яким вдається втілити у життя власні ідеї, проекти, випереджаючи інколи своїх сокурсників.

Юнаки частіше (50,8%) проявляють середній рівень соціальної креативності, ніж дівчата (47,5%). Вони більш рішучі, ініціативні, комунікабельні, реалістичні, здатні успішно вести і закінчувати розпочаті справи. Проте, їхні дії не завжди стабільні.

Більшість студентів у повсякденному житті проявляють високий та середній рівень соціальної креативності. Водночас нами виявлено групу юнаків (1,7%) з низьким рівнем соціальної креативності, яких відрізняє конформність, песимізм, невміння доводити справу до логічного кінця, нерішучість, невимогливість.

У самоактуалізованої людини індивідуальне життя має яскраву спрямованість і глибокий смисл. Вона вірить у себе і спроможна подолати життєві негаразди. За даними опитувальника САТ у людей з високим рівнем самоактуалізації значення за більшістю шкал знаходяться у проміжку 50-60 балів [161].

Під час проведення емпіричного дослідження виявлено 3 студентки, результати яких дозволяють говорити про високий рівень самоактуалізації особистості. Нижче надано коротку психологічну характеристику цих дівчат за всіма використаними методиками.

Марина С. ІІІ курс, спеціальність "Математика та інформатика"

Прагнення Марини до самоактуалізації становить 61 бал. В ієрархії шкал самоактуалізації найбільш актуальними для неї є „самоповага", „гнучкість поведінки", „орієнтація у часі". Вона використовує конструктивну стратегію самоствердження (118 балів), прагне до саморозкриття і самовираження. Готовність до професійно-педагогічного саморозвитку наближена до високої. Високий рівень парціальної сформованості і готовності до саморозвитку студентка має за мотиваційним (57 балів), морально-вольовим (61 бал), гностичним (110 балів) та комунікативним (31 бал) компонентами ППС. У нестандартних ситуаціях життєдіяльності опитувана проявляє середній рівень соціальної креативності (95 балів). Вона має оптимістичний, веселий настрій, може знаходити принципово нові підходи у вирішенні старих проблем, рішуча.

Олена А. ІІІ курс, спеціальність "Практична психологія та соціальна робота"

Показник самоактуалізації особистості Олени становить 59 балів. Найвищі рангові місця в ієрархії шкал самоактуалізації займають „самоповага", „самоприйняття", „синергійність". Респондентка показала прагнення до саморозкриття і самовираження та схильність до конструктивної стратегії самоствердження (130 балів). За усіма компонентами професійно-педагогічного саморозвитку опитувана має високий рівень сформованості і готовності. У повсякденному житті вона проявляє високий рівень соціальної креативності (130 балів). Олена вміє доводити справи до кінця, здатна проявити вимогливість, наполегливість, енергійність у вирішенні проблем.

Ольга К. V курс, спеціальність "Біологія та практична психологія"

Ольга має високий рівень самоактуалізації особистості (61 бал). Серед компонентів самоактуалізації значущими для неї є „самоповага", „самоприйняття", „орієнтація у часі", „креативність". Як і попередні дівчата, опитувана віддає перевагу конструктивній стратегії самоствердження (119 балів). Прагнення до саморозкриття і самовираження має високі показники. Студентка має високий рівень готовності до професійно-педагогічного

саморозвитку. У нестандартних ситуаціях життєдіяльності вона проявляє високий рівень соціальної креативності (140 балів). Ольга вимоглива, наполеглива, оптимістична, весела людина, вміє проявити винахідливість, заповзятливість та випереджає конкурентів у навчанні.

Таким чином, гендерне дослідження особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів виявило більш високий рівень самоактуалізації у жіночої частини студентства (49 балів), ніж у чоловічої (47 балів). Найбільші відмінності виявлено за такими компонентами самоактуалізації як “ціннісні орієнтації”, “погляд на природу людини”, “спонтанність”, “контактність”, “підтримка” та “самоповага”.

Відповіді студентів показали різну значущість умов і чинників процесу самоактуалізації особистості. Значних відмінностей в усвідомленні значення, сутності та специфіки процесу самоактуалізації у навчальній та професійній діяльності у відповідях дівчат і хлопців не виявлено.

Найчастіше студенти використовують конструктивну стратегію самоствердження. У нестандартних ситуаціях життєдіяльності дівчата дещо більше (52,7%) проявляють високий рівень соціальної креативності, ніж юнаки (47,5%).

2.4. Динаміка психологічних особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів

У процесі навчання в університеті студенти формуються як активні суб’єкти майбутньої професійної діяльності, як зрілі особистості з розвиненими професійно-важливими якостями.

Становлення психолога і педагога як суб’єкта майбутньої професійної діяльності здійснюється у процесі інтеріоризації зовнішніх регуляторів (професійних норм, принципів, знань, прав і обов’язків) у внутрішньоособистісний план, унаслідок чого формується система ціннісних орієнтацій і суб'єктна позиція майбутнього фахівця, його погляди і установки

щодо власного особистісного і професійного саморозвитку, визначаються шляхи самоактуалізації своєї особистості.

За допомогою методики САТ ми виявили динаміку самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів у процесі їхньої професійної підготовки.

Як показав аналіз результатів проведеного дослідження, студенти різних курсів мають різний рівень самоактуалізації їх особистості, що знаходиться у межах норми (близько 50 балів).

Так, у студентів І курсу середнє значення самоактуалізації склало 47,4 бали (з них у студентів-психологів – 49,3 бали та у студентів-педагогів – 45,1 бала. Індивідуальні показники першокурсників коливаються від 22 до 72 балів.

Студенти ІІІ курсу показали високий середній бал самоактуалізації – 48,6 балів (з них у студентів-психологів – 49,2 бали, у студентів-педагогів – 47,6 балів). Для цієї групи опитаних характерні індивідуальні показники від 22 до 75 балів.

У студентів V курсу середній показник самоактуалізації ще вищий – 49,4 бали (з них у студентів-психологів – 50 балів, у студентів-педагогів – 48,4 бали). Індивідуальні відмінності студентів-п’ятикурсників знаходяться у межах 23-75 балів (табл. 2.4.1).

Таблиця 2.4.1

Динаміка самоактуалізації особистості майбутніх фахівців (у балах)

Курс	Назва шкал опитувальника САТ													
	Компетентність у часі	Підтримка	Ціннісні орієнтації	Гнучкість поведінки	Сензитивність	Спонтанність	Самоповага	Самоприйняття	Погляд на природу людини	Синергійність	Прийняття агресії	Контактність	Пізнавальні потреби	Креативність
І курс	48	38	47	47	49	49	55	50	49	48	50	46	40	48
ІІІ курс	48	42	48	47	53	53	57	52	49	48	49	47	40	48
V курс	52	41	49	50	51	51	58	53	50	49	48	51	39	49

Як видно з табл. 2.4.1, рівень самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів дещо збільшується у процесі навчання у ВНЗ, тобто можна сказати, що набуття спеціалізації деякою мірою позитивно впливає на процес особистісного і професійного розвитку опитуваних. Проте, дані свідчать про недостатньо позитивну динаміку, тому ми вважаємо доцільним розробити та апробувати програму стимулювання самоактуалізації майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі.

Стабільність та ефективність процесу самоудосконалення, самовиховання у період навчання залежить від індивідуальних особливостей особистості студентів, від їхньої активності, про що свідчать значні розбіжності в індивідуальних показниках самоактуалізації опитуваних.

На нашу думку, істотним чинником, що впливає на розвиток самоактуалізації студентів є процес пристосування до умов навчання у ВНЗ, набуття звички вчитися за власним спонуканням. З кожним роком навчання студенти все більше усвідомлюють, що їхні успіхи і досягнення у навчально-професійній діяльності залежать від їхніх практичних зусиль. Така ситуація сприяє формуванню самостійності, самопізнанню і самооцінці переваг і недоліків своєї особистості, самоаналізу результативності діяльності. Слід зауважити, що студенти-психологи, які вивчали дисципліни психологічного циклу протягом п’яти років, мають вищі показники самоактуалізації своєї особистості ніж студенти-педагоги, які знайомляться з загальної, віковою та педагогічною психологією на 1-2 курсах, коли ще відсутня спеціалізація.

Аналіз структурних компонентів самоактуалізації студентів показав їхній нерівномірний розвиток (рис.5). Було виявлено шкали, за якими збільшуються показники студентів з I по V курси. Це шкали “компетентність у часі”, “ціннісні орієнтації”, “гнучкість поведінки”, “самоповага”, “самоприйняття”, “контактність”.

Студенти з I курсу (48 балів) по V курс (52 бали) тісно пов'язують перспективні програми, плани, надії з діями теперішнього. Вони розуміють, що

досягнення майбутнього, закладені в їх минулому житті, активно розвиваються, удосконалюються цілями, процесами, феноменами і подіями теперішнього.

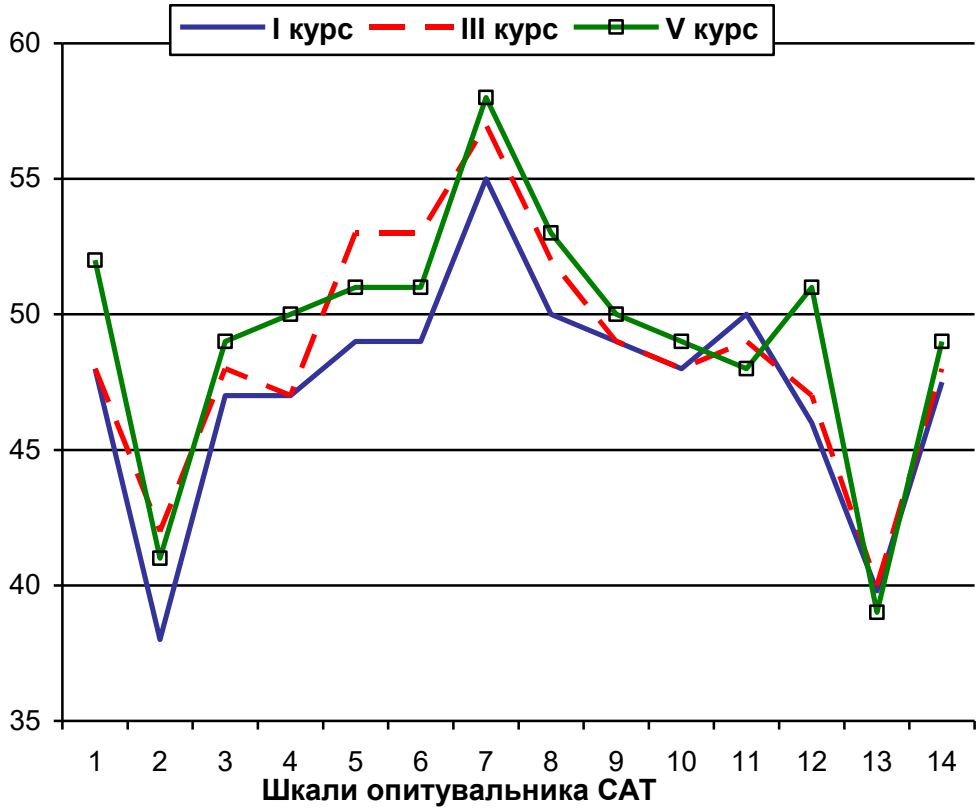

Рис. 5. Динаміка рівня самоактуалізації особистості студентів

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Компетентність у часі; 2-Підтримка; 3-Ціннісні орієнтації; 4-Гнучкість поведінки; 5-Сензитивність; 6-Спонтанність; 7-Самоповага; 8-Самоприйняття; 9-Погляд на природу людини; 10-Синергійність; 11- Прийняття агресії; 12-Контактність; 13-Пізнавальні потреби; 14-Креативність. *По вертикалі:* кількість набраних Т-балів.

Залежно від власних потреб і мотивів у кожного студента складається індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій. Поступово, з I курсу (47 балів) по V курс (49 балів), соціальні цінності стають індивідуальними і набувають відповідної значущості для опитуваних. Цінності сприяють розвитку пізнавальних, емоційних і вольових процесів студентів (див. рис.5).

До завершення навчання у ВНЗ збільшується здатність опитуваних до швидкого встановлення як глибоких, так і поверхнєвих контактів з оточуючими (I курс - 46 балів, III курс – 47 балів, V курс - 51 бал) унаслідок гнучкішого способу поведінки (I, III курс – 47 балів, V курс - 50 балів).

Спілкуючись з широким колом людей і вирішуючи життєві задачі різного ступеня складності, опитувані більш критично ставляться до себе, набувають знання про власні можливості, аналізують результати своєї діяльності. Як показують результати за шкалою самоповаги, студенти V курсу (58 балів) реалістичніше оцінюють свої позитивні якості, більше впевнені у власному досвіді, у своїх силах у порівнянні з I курсом (55 балів) і III курсом (57 балів). Також збільшуються показники за шкалою самоприйняття з 50 балів у першокурсників до 53 балів у п'ятикурсників.

За шкалами „погляд на природу людини", „синергійність" і „креативність" динаміку змін не було зафіксовано. Це свідчить про те, що блок концепції людини, що складається з перших двох шкал, майже не змінюється за роки навчання. Проте, виявлені результати знаходяться у межах норми: 49 балів з I по V курс за шкалою „погляд на природу людини" і 48 балів – за шкалою „синергійність".

Майже не змінюється креативність опитуваних (I, III курс – 48 балів, V курс - 49 балів), тобто система вищої освіти недостатньо стимулює творчу активність особистості студентів, а більше орієнтує їх на репродуктивну виконавчу діяльність.

Стурбованість викликають результати, отримані за однією з основних шкал - шкалою „підтримка" (I курс – 38 балів, III курс – 42 бали, V курс – 41 бал). Це свідчить про конформність опитуваних, їх орієнтацію на зовнішній локус контролю, на пристосування до навчального процесу.

Також знижуються показники за шкалами сензитивності, спонтанності, прийняття агресії. Особливо низькі результати відмічено за шкалою пізнавальних потреб: (I, III курс – 40 балів, V курс – 39 балів, що знаходиться поза нормою). Трансформації сучасного суспільства призвели до падіння престижу професії учителя, нечіткості професійних перспектив після закінчення ВНЗ, заміни соціальних і моральних мотивів діяльності матеріальними.

Порівнюючи отримані нами результати з даними дослідження Ю.Г. Долінської, ми згодні з думкою автора про недостатню ефективність навчально-виховного процесу у ВНЗ щодо формування структурних елементів самоактуалізації особистості студентів [67].

Нерівномірність результатів дослідження вказує на доцільність проведення корекційної програми з розвитку самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів.

Рівневу характеристику самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів відображено у табл. 2.4.2.

Таблиця 2.4.2

Динаміка розподілу рівнів самоактуалізації особистості студентів (%)

№ п/п	Рівень	Середні показники			Студенти-психологи			Студенти-педагоги		
		I к.	III к.	V к.	I к.	III к.	V к.	I к.	III к.	V к.
1.	Високий	27,9	39,8	40,3	43,7	43,7	40,3	12,2	35,9	40,3
2.	Середній	63,9	48,3	53,6	52,0	48,3	55,4	75,8	48,3	51,7
3.	Низький	8,2	11,9	6,1	4,3	8,0	4,3	12,0	15,8	8,0

Аналізуючи рівні самоактуалізації особистості опитуваних, слід зазначити, що у 63,9% студентів I курсу спостерігається середній рівень, у 27,9% - високий і у 8,2% - низький рівень.

Студенти з високим рівнем самоактуалізації мають стійке прагнення до саморозкриття і самовираження; здатні до саморозвитку, саморегуляції, рефлексії і саморефлексії; вміють вирішувати проблеми; схильні до обґрунтованого ризику, до спонтанного прояву своїх здібностей, до творчості. Опитувані цієї групи здатні продукувати цікаві думки, ідеї, пропозиції, уміють відстоювати свої принципи, переконання, можуть узяти на себе головну відповідальність за рішення найскладніших проблем і справ у колективі, мають стійку та адекватну самооцінку, свободу, відповідальність та самостійність у виборі діяльності для реалізації своїх можливостей.

Середній рівень самоактуалізації мають студенти, які здатні ставити перед собою цілі і прикладати вольове зусилля у їх досягненні, вміють проявити винахідливість, відповідальність, здатні до рефлексії. Для них характерні середні значення за чинником саморозкриття і високі показники за чинником самовираження, наявні труднощі у саморегуляції діяльності, коливанні самооцінки, самоставленні; залежність від оцінки оточуючих; ситуативність у виявленні і розкритті можливостей та здібностей.

Опитувані з низьким рівнем самоактуалізації характеризуються відсутністю прагнення до саморозкриття і самовираження; блокуванням реалізації свого внутрішнього потенціалу; здатністю реалізувати лише яскраво виражені якості не прикладаючи вольових зусиль; нерішучістю, малоактивністю, полізалежністю; малоусвідомлюваністю життєвої позиції; слабкістю самоусвідомлення, саморефлексії, саморегуляції, заниженістю рівня домагань.

До III курсу відбувається збільшення кількості опитуваних з високим (39,8%) і низьким (11,9%) рівнем самоактуалізації, дещо знижується середній рівень (48,3%) самоактуалізації студентів.

На нашу думку, ці зміни пов'язані з тим, що третій рік навчання – це початок спеціалізації, зміцнення інтересу до наукової роботи, розвиток і поглиблення професійних інтересів майбутніх фахівців. Це період перевірки правильності обраного життєвого шляху.

До V курсу у студентів формуються чіткі практичні установки на майбутню професійну діяльність. Виявляються нові, актуальні цінності, пов'язані з матеріальним і сімейним станом, місцем роботи тощо. Все це знаходить відображення у збільшенні високого (40,3%) і середнього (53,6%) рівня самоактуалізації особистості опитуваних і зниженні низького рівня (до 6,1%).

Власне поняття „самоактуалізація” інтерпретується як прагнення людини до найповнішого розкриття і реалізації свого особистісного потенціалу. У цьому контексті широко використовуються такі близькі за значенням поняття,

як „саморозвиток” і „самоствердження”, що розглядається як прагнення до досягнення максимальної повноти життя [59].

За допомогою методики Є. Нікітіна і Н. Харламенкової „Стратегії самоствердження особистості” ми визначили найтиповіші дії і стани опитуваних у різних життєвих ситуаціях [164], [190]. Отримані результати занесено у табл. 2.4.3.

Таблиця 2.4.3.

Розподіл стратегій самоствердження особистості студентів (%)

№ п/п	Назва стратегії	Середні показники			Студенти-психологи			Студенти-педагоги		
		I к.	III к.	V к.	I к.	III к.	V к.	I к.	III к.	V к.
1.	Самопригнічення	20,1	43,8	45,8	12,0	39,8	31,8	28,1	47,8	59,8
2.	Конструктивність	64,2	46,0	46,2	72,3	39,8	64,2	56,2	52,2	28,2
3.	Агресивність	15,7	10,2	8,0	15,7	20,4	4,0	15,7	-	12,0

Студенти I курсу найчастіше (у 64,2% випадків) використовують конструктивну стратегію, що свідчить про уміння вирішувати проблеми, схильності до обґрунтованого ризику, до спонтанного прояву своїх здібностей, до творчості. Особи з вираженим конструктивним самоствердженням використовують різні механізми психологічного захисту, але найчастіше вдаються до зрілих способів захисту, наприклад, до ідентифікації. Для них характерне прагнення до саморозкриття і самовираження.

Дещо рідше (20,1%) першокурсники застосовують стратегію самопригнічення, що виявляється у конформній установці по відношенню до групи, в пошуці сильного лідера, полізалежності, у прояві гіпервідповідальності тощо. У студентів даної групи домінує механізм заперечення. Прагнення до саморозкриття і самовираження має низькі значення. Таким чином, дана група опитуваних блокує реалізацію свого внутрішнього потенціалу і, відповідно, має низький рівень самоактуалізації особистості.

У 15,7% опитаних першокурсників домінуючою є агресивна стратегія. Компенсація гіперпотреби у самоствердженні виявляється у студентів цієї

групи у формі вербальної агресії, у вигляді створення штучних перешкод і пов'язаних з ними станів фрустрації у іншої людини у вигляді приховування від неї важливої інформації та емоційної ізоляції. Деструктивність даної стратегії, що включає гіперсамоствердження і примушення у формі агресивних дій, не припускає приниження іншої особистості. Дана стратегія виражається у прагненні опитуваних до домінування у міжособистісних відносинах. Студенти з даною стратегією вважають за краще зберігати стійкість самооцінки за допомогою механізму проекції. Для них характерні середні значення за чинником саморозкриття і високі показники за самовираженням.

У студентів III і V курсів виявлено схожі переваги у виборі стратегій самоствердження. Так, 46% опитаних віддають перевагу конструктивним відносинам з оточуючими, 43,8% третьокурсників і 45,8% п'ятикурсників схильні до самопригнічення.

Як бачимо, результат збільшився удвічі у порівнянні з I курсом. Такі зміни ми пов'язуємо з недоліками навчально-виховного процесу ВНЗ, з необхідністю оновлення системи методів, форм і способів виховання, створення нових технологій навчання і виховання.

До V курсу поступово знижується кількість студентів, які віддають перевагу агресивній стратегії поведінки (III курс – 10,2%, V курс – 8,0%). Ці дані співпадають з результатами, отриманими нами за шкалою „прийняття агресії" опитувальника CAT. Студенти вважають за необхідне стримувати свої емоції. На їх думку, прояв агресії, гніву і роздратування у соціумі є не зовсім коректним. Ці природні прояви людини не відповідають стереопу вихованого, інтелігентного молодого фахівця.

Неодмінним атрибутом самоактуалізації є прагнення до творчості, яке іншими словами можна назвати творчим ставленням до життя, невід'ємною властивістю природи людини.

А. Маслоу розглядає творчість як рису, потенційно властиву усім людям від народження. Проте, він також визнає, що більшість людей втрачає цю якість у результаті "окультурення" (чому сприяє офіційна освіта). На

щастя, деякі люди зберігають власну, свіжу, наївну і безпосередню манеру дивитися на речі або, якщо вони знаходяться серед тих, хто втратив цю якість, здатні з часом відновити її. На думку А. Маслоу, оскільки здібність до творчості закладено у кожному з нас, вона не вимагає спеціальних талантів чи здібностей. Творчість - універсальна функція людини, що веде до всіх форм самовираження у будь-якому виді діяльності [212].

Творчість, оригінальність, що проявляється людиною у нестандартних ситуаціях життєдіяльності, ще називають соціальною креативністю особистості. Результати дослідження динаміки соціальної креативності студентів відображено у табл. 2.4.4.

Таблиця 2.4.4

Динаміка розвитку соціальної креативності студентів (%)

№ п/п	Рівень	Середні показники			Студенти-психологи			Студенти-педагоги		
		I к.	III к.	V к.	I к.	III к.	V к.	I к.	III к.	V к.
1.	Високий	50,2	53,8	47,8	56,2	55,8	47,8	44,2	51,8	47,8
2.	Середній	48,0	46,2	52,2	43,8	44,2	52,2	52,2	48,2	52,2
3.	Низький	1,8	-	-	-	-	-	3,6	-	-

Як видно, тільки 1,8% студентів I курсу демонструє низький рівень соціальної креативності, тобто дана група опитуваних належить до людей нерішучих, невимогливих, незаповзятливих. Їх вирізняє конформність, песимізм, невміння доводити справу до логічного кінця.

Середній рівень соціальної креативності відзначається у 48% студентів I курсу, 46,2% - III курсу і 52,2% - V курсу. Дана група опитуваних схильна успішно закінчувати початі справи, належить до людей рішучих, ініціативних, комунікабельних, реалістичних, відповідальних, уміє проявити винахідливість і навіть заповзятливість. Проте, їхні дії не характеризуються стабільністю через страх соціального несхвалення, нерозуміння з боку найближчого оточення.

Найзначущим у вибірці опитуваних є високий рівень соціальної креативності, відмічений у 50,2% студентів I курсу, у 53,8% - III курсу і 47,8% - V курсу.

Досліджувані даної групи є генераторами ідей. Вони здатні продукувати цікаві думки, ідеї, пропозиції. Їх вирізняє рішучість, цілеспрямованість, наполегливість, напористість, оптимізм. Опитувані уміють відстоювати свої принципи, переконання, вони можуть узяти на себе головну відповідальність за рішення найскладніших проблем і справ у колективі. Їм часто вдається втілити у життя власні ідеї, проекти, випередивши своїх конкурентів по навчанню, відпочинку. При цьому досліджувані вирізняються вихованістю та інтелігентністю. При необхідності дана група осіб здатна кардинально реформувати своє життя або знаходити принципово нові підходи у розв'язанні старих проблем.

Для з'ясування питання про готовність студентів до розвитку було використано методику „Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку".

Аналізуючи динаміку готовності студентів до професійно-педагогічного саморозвитку, слід зазначити, що велика частина опитуваних (68,8% - I курс, 65,8% - III курс і 64,5% - V курс) мають високий рівень готовності розвиватися (табл. 2.4.5). Тобто студенти готові удосконалюватися, змінюватися у професійному та особистісному плані.

Таблиця 2.4.5

Динаміка професійно-педагогічного саморозвитку студентів (%)

№ п/п	Компоненти професійно-педагогічного саморозвитку (ППС)	I курс			III курс			V курс		
		Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
1.	Мотиваційний	79,6	20,4	-	72,5	25,5	2,0	63,8	36,2	-
2.	Когнітивний	44,9	51,0	4,1	56,9	39,2	3,9	53,9	39,9	6,2
3.	Морально-вольовий	85,7	14,3	-	74,5	23,5	2,0	71,9	26,1	2,0
4.	Гностичний	59,2	38,8	2,0	54,9	41,2	3,9	54,2	41,9	3,9
5.	Організаційний	51,0	49,0	-	62,7	35,3	2,0	61,9	36,1	2,0
6.	Здібність до самоуправління	81,6	18,4	-	64,7	33,3	2,0	72,0	26,0	2,0
7.	Комунікативний	79,6	20,4	-	74,5	23,5	2,0	73,9	26,1	-

Упродовж навчання у ВНЗ поступово збільшується кількість студентів, які мають середній рівень готовності до саморозвитку (30,3% - I курс, 31,6% - III курс і 33,2% - V курс).

Спостерігається збільшення показників низького рівня готовності до професійно-педагогічного саморозвитку (від 0,9% у студентів I курсу до 2,6% - III курсу і деяке зниження до 2,3% у студентів V курсу). Дана група опитуваних має низьку мотивацію навчальної діяльності, пасивно ставиться до своєї майбутньої професійної діяльності.

Аналіз окремих структурних компонентів загальної готовності до саморозвитку показав зниження результатів за мотиваційним, морально-вольовим, гностичним та комунікативним компонентами. Це наводить на думку про недосконаліть системи навчання у вищих навчальних закладах та необхідність використання інноваційних технологій.

Узагальнюючи результати констатувального експерименту, нами було виділено три групи студентів з високим, середнім і низьким рівнем самоактуалізації особистості.

Критеріями для класифікації послужили такі положення:

1) аналіз структурних компонентів самоактуалізації особистості студентів;

2) виявлення стратегій самоствердження особистості, яким надають перевагу опитувані;

3) визначення соціальної креативності особистості студентів;

4) дослідження готовності майбутніх фахівців до професійно-педагогічного саморозвитку.

Слід зазначити, що загалом у студентів-психологів упродовж всього періоду навчання у ВНЗ частіше, ніж у студентів-педагогів, у яких переважає середній та низький рівень самоактуалізації, спостерігається високий і середній рівень самоактуалізації особистості.

На нашу думку, рівень самоактуалізації особистості майбутніх психологів та педагогів має формуватись за умови комплексного підходу: оновлення системи методів, форм і засобів виховання; створення нових

технологій навчання та виховання; вплив на свідомість, почуття, поведінку студентів; створення спеціалізованих програм стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі.

Висновки до другого розділу

Емпіричне дослідження самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів показало, що під час навчання у ВНЗ студенти поступово набувають самостійності, що спричиняє розвиток відповідальності за свої вчинки, більш серйозне ставлення до життя, прагнення до встановлення стійких стосунків з людьми, змістовного спілкування, ініціативного й творчого вирішення професійних завдань.

Значних відмінностей в усвідомленні значення, сутності та специфіки процесу самоактуалізації у навчальній та професійній діяльності у відповідях студентів різного фаху не виявлено.

Аналіз даних самоактуалізації особистості респондентів, показав, що студенти психологічних спеціальностей мають вищий рівень самоактуалізації особистості (50 балів), ніж студенти непсихологічних спеціальностей (47 балів). Найбільш значущими складовими самоактуалізації для психологів є самоповага, спонтанність, самоприйняття, а для педагогів – самоповага, сензитивність та самоприйняття.

Більшість психологів частіше використовує конструктивну стратегію самоствердження. Уподобання студентів-педагогів розділилися між стратегіями конструктивності та самопригнічення. Майбутні фахівці в однаковому співвідношенні проявляють високий і середній рівні соціальної креативності. Студенти-психологи показали більш високий рівень готовності до саморозвитку.

Вивчення динаміки самоактуалізації студентів різних курсів показало, що у студентів-психологів, у порівнянні зі студентами-педагогами, упродовж всього періоду навчання частіше спостерігається високий і середній рівень за критеріями, що вивчаються, а у студентів-педагогів – середній та низький.

Проведене дослідження гендерних особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів показало більш високий рівень самоактуалізації у жіночої частини студентства, ніж у чоловічої.

Узагальнюючи результати констатувального експерименту, нами було виділено три групи студентів з високим (36,0%), середнім (55,3%) і низьким (8,7%) рівнем самоактуалізації особистості.

На нашу думку, рівень самоактуалізації особистості студентів має формуватись за умови комплексного підходу: оновлення системи методів, форм і засобів виховання; створення нових технологій навчання та виховання; впливу на свідомість, почуття, поведінку студентів; створення спеціальних методик стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі.

Зміст другого розділу дисертаційного дослідження представлено в таких публікаціях автора:

1. Кобильнік Л.М. До проблеми самоактуалізації особистості // Наука і освіта. - 2004. - №3. - С. 81-83.

2. Кобильнік Л.М. Самоактуалізація особистості майбутніх педагогів як спосіб реалізації їх творчого потенціалу // Актуальні проблеми практичної психології: Зб. наук. пр. – Херсон, Персей, 2005. – С. 78-81.

3. Кобильнік Л.М. Самоактуалізація особистості майбутніх педагогів як важливий напрямок інтеграції української вищої освіти в систему Болонського процесу // Вісник Харківського університету: Зб. наук. пр. Сер.: “Психологія”. – Х.: ХНУ, 2005. - № 662. - С.64-67.

4. Кобильнік Л.М. Проблема підготовки вчителя як самоактуалізуючої особистості // Матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. „Нові виміри сучасного світу”. – Мелітополь. - 2006. – Т.І. - С.10-13.

5. Кобильнік Л.М. Особливості самоактуалізації в процесі соціалізації молодого покоління // Зб. наук. пр. Бердянського держ. пед. ун-ту: Психологічні науки.– Бердянськ: БДПУ. - 2006. - №3. – С. 150-155.

6. Кобильнік Л.М. Особливості самоактуалізації особистості студентів різного фаху // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип.31. – С. 81-89.

7. Кобильнік Л.М. Самоактуалізація особистості майбутніх психологів і педагогів у процесі професійної соціалізації // Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2007. - Т. IX, част.2.– С. 131-136.

8. Кобильнік Л.М. Динаміка особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. пр. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2007. – Вип. 37. – С. 89-94.

9. Кобильнік Л.М. Усвідомлення значення самоактуалізації особистості студентами різного фаху // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія /За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К.-Ніжин: Вид. НДУ; ДС Міланік, 2007. – Т.10, вип.1. – С. 110-112.

10. Кобильнік Л.М. Гендерні особливості самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. - № 18 (42). – С. 166-171.

РОЗДІЛ 3
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ І ПЕДАГОГІВ

У розділі 3 представлено результати експериментального вивчення зв'язку процесу самоактуалізації особистості майбутнього психолога і педагога з іншими психологічними характеристиками, зокрема, з ціннісними орієнтаціями, рівнем домагань, самооцінкою; обґрунтовано можливість стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі шляхом виявлення захисних механізмів, що стримують розвиток особистості студентів, уповільнюють процес їх самореалізації.

3.1. Програма стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі

Як зазначалось у другому розділі, з кожним роком навчання студенти все більше усвідомлюють, що їхні успіхи і досягнення у навчально-професійній діяльності залежать від їхніх зусиль. Така ситуація сприяє формуванню самостійності, самопізнанню і самооцінці переваг і недоліків своєї особистості, самоаналізу результативності діяльності студентів. Дані констатувального етапу дослідження показали, що студенти-психологи, які вивчають дисципліни психологічного циклу протягом п'яти років, мають дещо вищі показники самоактуалізації своєї особистості ніж студенти-педагоги, які знайомляться з загальної, віковою та педагогічною психологією на 1-2 курсах, коли ще відсутня спеціалізація. Щоб зрівняти можливості студентів різного фаху прискорити темпи самоактуалізації їх особистості, у формувальній частині дослідження взяли участь 50 респондентів ІІ курсу, яких було поділено на дві експериментальні групи. До групи А увійшли 25 студентів-психологів

спеціальності “Практична психологія та соціальна педагогіка”, група Б представлена 25 студентами-педагогами спеціальності “Географія та історія”. Контрольні групи включали таку ж кількість студентів.

У кожній експериментальній групі реалізовувалась програма стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі, що складалася з двох блоків: інформаційного і тренінгового. Складання програми стимулювання базувалось на таких принципах: врахування теоретичних основ феномена самоактуалізації особистості; орієнтованість на психологічні особливості юнацького віку; застосування методик, що припускають різноваріантне ставлення до предмету та результатів обговорення; динамічність, цікавість та смислова цінність занять; різноманітність форм роботи. Програма стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів була реалізована у вересні-грудні 2006 року і включала 16 занять, які проводилися один раз на тиждень впродовж 80 хвилин.

Інформаційний блок програми стимулювання представляв теоретичне підґрунтя реалізації програми і передбачав ознайомлення студентів з темами “Самоактуалізація особистості як процес оптимізації, стимулювання, збагачення змісту розвитку майбутнього фахівця” та “Обмеження та перешкоди самоактуалізації особистості”.

Тренінговий блок - включав визначення рівня співвідношення критеріїв “Цінність” і “Доступність” у різних життєвих сферах (методика Є. Фанталової), рівня домагань (опитувальник В. Гербачевського), самооцінки (методика В. Семиченко), типологій психологічного захисту (методика Р. Плутчика). Студенти виконували творчі роботи “Як я планую провести наступні 10 років мого життя”, “Якості, які в мене є”, “Якості, які необхідно покращити” та “Якості, які хочу мати”.

Першим етапом втілення програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів була робота з активізації самопізнання шляхом реалізації інформаційного блоку.

Студентам було запропоновано ознайомитися з основними положеннями гуманістичної теорії, поглядами на розвиток особистості як класиків (А. Маслоу, К. Роджерса, Е. Фромма, Г. Олпорта, В. Франкла, Р. Мея), так і сучасних вчених, що переймаються проблемою самоактуалізації особистості (Г. Балл, М. Боднар, М. Гасюк, В. Гупаловська, Ю. Долінська, М. Ткалич).

Основним завданням було підведення студентів до усвідомлення своїх індивідуальних особливостей, більш чіткого, повного і глибокого уявлення про себе і свій актуальний стан; розвитку здатності побачити й почути себе справжнього - без масок і психологічних захистів.

Згідно з програмою, майбутні фахівці повинні були стати на шлях самоактуалізації своєї особистості, відкриття і пошуку себе, що сприяло б формуванню у них відповідальнності і свободи, аутентичнності і неповторності, дружелюбності і відкритості, сили волі і творчості.

Після теоретичного ознайомлення студентів з якостями самоактуалізованої особистості їм було запропоновано оцінити наявність та рівень вираженості цих якостей за 10-бальною шкалою (0 – повна відсутність якості, 10 – якість виражена максимально).

Наступним етапом тренінгової програми було визначення рівня співвідношення критеріїв “Цінність” і “Доступність” в різних життєвих сферах за методикою Є. Фанталової [182].

На думку Є. Фанталової, однією з істотних детермінант мотиваційно-особистісної сфери є рухоме, поступово змінюване у процесі діяльності залежно від життєвих обставин співвідношення між двома площинами “свідомості”: між площиною, що містить у собі усвідомлення провідних життєвих цінностей, особистісних задумів, дальніх життєвих цілей; і площиною всього, що є безпосередньо доступним, пов’язаним із здійсненням конкретних, легко досяжних цілей. Стосовно конкретної життєвої сфери чи локальної проблеми, співвідношення цих двох площин за своїм характером є аналогічним співвідношенню таких психологічних критеріїв, як “Цінність” (Ц) і “Доступність” (Д), що є ключовими у запропонованій методиці.

Як зазначає Є. Фанталова, “Цінність” і “Доступність” не є полярними характеристиками мотиваційно-особистісної сфери. Навпаки, спонукальна сила різних мотивів і виникнення внутрішніх конфліктів у певних життєвих сферах здебільшого залежать від характеру взаємозв’язку Ц і Д.

На спеціальному бланку з інструкцією студентам було запропоновано 12 понять, що означали різні життєві цінності (дод. Д). Згідно з інструкцією, досліджувані повинні були провести попарне порівняння (попарне ранжирування) цих понять на спеціальних матрицях на реєстраційному бланку двічі: перший раз – за критерієм “Цінність” (перша матриця) і другий раз - за критерієм “Доступність” (друга матриця). Порівняння у першій матриці здійснювалися на підставі значущості, різного ступеня привабливості представлених у списку цінностей для опитуваних. Порівняння у другій матриці відбувалося на підставі доступності, посильності представлених цінностей для студентів. Наприкінці було підраховано, як часто кожне поняття було переважаючим за критерієм “Цінність” і, відповідно, - за критерієм “Доступність”.

Інтегральний показник методики, рівний сумі розбіжностей за модулем для усіх 12-ти понять підраховувався за формулою 2:

$$R = \sum_{i=1}^{n} |Ці - Ді|,$$

де і - номер поняття у реєстраційному бланку та інструкції. За умови парної кількості понять максимальний показник розбіжності складає $R_{max} = n2 / 2$, за умови непарної - Rmax = (n2-1) / 2, де n - загальна кількість понять.

Для будь-якої життєво важливої сфери можна виділити декілька типових варіантів взаємозв’язку Ц і Д:

1. Ц і Д повністю співпадають;
2. Ц і Д у значній мірі співпадають;
3. Ц і Д у значній мірі розходяться, і така розбіжність має два варіанти: Ц перевищує Д (Ц > Д), і Д перевищує Ц (Д > Ц);

4. Ц і Д повністю розходяться.

Таким чином, основною психометричною характеристикою методики є показник “Цінність-Доступність” (“Ц-Д”), що відображає ступінь розузгодження дезінтеграції у мотиваційно-особистісній сфері. Остання, у свою чергу, свідчить про ступінь незадоволеності поточною життєвою ситуацією, внутрішньої конфліктності, блокади основних потреб, з одного боку, а також, про рівень самоактуалізації, внутрішньої ідентичності, інтегрованості, гармонії, з другого боку.

Наступним етапом програми стимулювання було виявлення рівня домагань студентів за допомогою діагностики компонентів мотиваційної структури особистості. Для виконання цієї задачі було використано опитувальник В. Гербачевського. Застосування запропонованої методики для оцінки мотиваційних структур та рівня домагань базувалося на припущенні про узагальненість рівня домагань: у будь-якій діяльності, незалежно від її специфіки, у кожної людини буде формуватись характерний для неї рівень домагань [130].

Опитувальник заповнювався респондентами після завершення одного з етапів продуктивної діяльності (роботи над методикою Є. Фанталової). Після відповідей на питання тесту досліджувані продовжували роботу над визначенням самооцінки особистості за методикою В. Семиченко.

Студентам пропонувалося прочитати кожний з наведених в опитувальнику висловів і відзначити ступінь своєї згоди, виділивши відповідну цифру в опитувальнику: +3 - якщо повністю згоден з висловом, +2 - якщо просто згоден, + 1 - якщо швидше згоден, ніж не згоден, -3 - якщо абсолютно не згоден, -2 - якщо просто не згоден, -1 - якщо швидше не згоден, ніж згоден, 0 - якщо не може ні прийняти, ні відкинути. Усі вислови належали до того, про що студенти думали, що відчували або хотіли, у мить, коли робота над завданням переривалася (дод. Ж).

Проблемні ситуації, що виникали у процесі роботи з опитувальником, призводили до актуалізації потреб майбутніх фахівців, серед яких виділялися пізнавальні та соціальні потреби, потреби самосвідомості та підвищення

самоповаги тощо. На основі цих потреб студенти оцінювали значущість і складність завдання, визначали витрати часу і сил, давали прогнозні оцінки розвитку особистісних якостей.

За наслідками тестування було визначено мотиваційну структуру особистості майбутніх психологів і педагогів, що складається з 15 компонентів, за кожним з яких було підраховано суму балів за допомогою ключа і правил перекладу відповідей у бали.

Компоненти мотиваційної структури студентів ми розділили на чотири групи.

До *першої групи* увійшли 6 компонентів, що є ядром мотиваційної структури особистості.

Компонент 1 — *внутрішній мотив* - виражає захопленість завданням і виявляє ті аспекти, що додають виконанню завдання привабливість.

Компонент 2 — *пізнавальний мотив* - характеризує студентів як тих, котрі виявляють зацікавленість до результатів своєї діяльності.

Компонент 3 — *мотив уникання* - свідчить про побоювання низького результату.

Компонент 4 — *змагальний мотив* - показує, якого значення надають опитувані високим результатам у діяльності інших суб'єктів.

Компонент 5 — *мотив зміни діяльності* - підштовхує досліджуваних до припинення роботи, якою вони зайняті у даний момент.

Компонент 6 — *мотив самоповаги* - виражається у прагненні студентів навіть в однотипній діяльності ставити перед собою усе більш складні задачі.

Перераховані компоненти склали ядро мотиваційної сфери особистості і виступили у ролі чинників, що безпосередньо спонукають майбутніх фахівців до певного виду діяльності.

Другу групу утворили 5 компонентів, пов'язаних з досягненням досить значущих цілей, що відносяться до стану справ зараз.

Компонент 7 — *значущість результатів.*

Компонент 8 — *складність завдання.*

Компонент 9 — *вольове зусилля* - відображає оцінку ступеня вираженості вольового зусилля у процесі виконання роботи над завданням.

Компонент 10 — *оцінка рівня досягнутих результатів* - співвідноситься з можливостями респондентів у певному виді діяльності.

Компонент 11 — *оцінка власного потенціалу.*

До *третьої групи* компонентів увійшли 2 прогнозні оцінки діяльності студентів.

Компонент 12 — *намічений рівень мобілізації зусиль,* необхідних для досягнення цілей діяльності.

Компонент 13 — *очікуваний рівень результатів* діяльності.

Четверта група компонентів відобразила причинні чинники відповідної діяльності. До неї увійшли 2 компоненти.

Компонент 14 — *закономірність результатів* - виражає усвідомлення досліджуваними власних можливостей у досягненні поставлених цілей.

Компонент 15 — *ініціативність* - виражає прояв студентами ініціативи і винахідливості при рішенні поставлених перед ними задач.

Перераховані елементи є потенційними компонентами реальних індивідуальних мотиваційних структур, що виникають як у ході виконання дослідного завдання, так і в інших реальних ситуаціях. Центральне місце у цих структурах займають мотиваційні компоненти, зокрема, компонент самоповаги. Однак його активування відбувається на основі інших “опорних” мотиваційних компонентів. Виразність компонента самоповаги відповідає експериментальній оцінці рівня домагань особистості.

Рівень домагань тісно пов’язаний з самооцінкою особистості і мотивацією досягнення успіхів у різних видах діяльності. Залежно від спрямованості, здібностей і характерологічних рис особистості, складається правильне або неправильне ставлення до себе, унаслідок чого самооцінка може стимулювати чи гальмувати розвиток особистості, процес її самоактуалізації. Адекватна самооцінка особистістю своїх здібностей і можливостей забезпечує і

відповідний адекватний рівень домагань, реалістичне ставлення до успіхів і невдач, схвалення і несхвалення.

За допомогою методики В. Семиченко ми визначили рівень самооцінки студентів [153]. Досліджуваним пропонувались судження, що змальовували можливі ситуації у їхньому житті. Оцінюючи частоту виникнення ситуацій, опитувані використовували такі варіанти відповідей: 4-дуже часто, 3-часто, 2-інколи, 1-рідко, 0-ніколи. Необхідну для них відповідь вони відмічали у колонці поряд із номером судження (дод. З).

З метою диференційованого аналізу ставлення студентів до себе ми проводили інтерпретацію результатів за запропонованою шкалою самооцінки за п'ятьма рівнями. Нами було виокремлено групи респондентів, самооцінка яких наближена до завищеної, чи до заниженої. Рівень самооцінки студентів ми визначали за такою шкалою:

від 0 до 43 балів - завищена самооцінка;

від 44 до 54 балів - самооцінка наближена до завищеної;

від 55 до 75 балів - адекватна самооцінка;

від 76 до 85 балів - самооцінка наближена до заниженої;

від 86 до 128 балів - занижена самооцінка.

Як показує аналіз теоретичних джерел та експериментальних досліджень, суттєві відхилення самооцінки студентів від адекватної, особливо у бік заниження, ведуть до руйнування надій, негативно впливають на упевненість у власній значущості та домагання особистості, що робить шанси самоактуалізації менш ймовірними. Наближення самооцінки до адекватної сприятиме якісним змінам в особистісному зростанні студентської молоді [33], [67].

Мотивація духовного зростання не є такою ж базовою, як психологічні потреби у безпеці, повазі тощо. На самоактуалізацію можуть негативно впливати минулий досвід і шкідливі звички, що сформувалися у результаті цього досвіду, а також тиск суспільства, вплив групи і внутрішні захисти, що заважають майбутньому фахівцеві пізнати власне "Я".

Его-захисти є внутрішніми перешкодами для особистісного зростання. Для ефективної боротьби з ними, перш за все, потрібно визнати, що ці захисти дійсно існують, і зрозуміти, як вони діють, звести до мінімуму спотворення, які вони створюють. З цією метою нами було використано методику Р. Плутчика "Діагностика типологій психологічного захисту" [164].

Студентам було зачитано 97 тверджень, що описували їх звичайні почуття. Якщо твердження їм відповідало, то опитувані ставили знак «+» у колонці з номером твердження (дод. К).

За наслідками проведення дослідження за цією методикою підраховувалася кількість позитивних відповідей студентів за шкалами відповідно до ключа. Взагалі нами виділено вісім шкал его-захистів:

Шкала А. *Заперечення* - механізм психологічного захисту, за допомогою якого студенти заперечують деякі фруструючі обставини, що викликають тривогу, або якийсь внутрішній імпульс, або сторона заперечує саму себе. Даний захисний механізм реалізується при конфліктах будь-якого роду і зовні характеризується виразним викривленням сприйняття дійсності.

Шкала В. *Витіснення* - механізм захисту, за допомогою якого неприйнятні для опитуваних імпульси: бажання, думки, відчуття, що викликають тривогу, стають несвідомими. Найчастіше витісняються властивості, особистісні якості і вчинки, що не роблять респондентів привабливими у власних очах і в очах інших.

Шкала С. *Регресія* розглядається нами як механізм психологічного захисту, за допомогою якого студенти у своїх поведінкових реакціях прагнуть уникнути тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку лібідо. При цій формі захисної реакції опитувані, які піддаються дії фруструючих чинників, замінюють рішення суб'єктивно складніших завдань на відносно простіші і доступніші у ситуаціях, що склалися. Використання більш простих і звичних поведінкових стереотипів істотно зменшує загальний (потенційно можливий) арсенал досліджуваних.

Шкала D. *Компенсація* виявляється у спробах студентів знайти відповідну заміну реального чи уявного недоліку, дефекту, нестерпного відчуття іншою якістю, найчастіше за допомогою фантазування або привласнення собі властивостей, позитивних якостей, цінностей, поведінкових характеристик іншої особи. Часто це відбувається при необхідності уникнути конфлікту з цією особою і підвищити відчуття самодостатності. При цьому запозичені опитуваними цінності, установки чи думки приймаються без аналізу і переструктурування, і тому не стають частиною їх особистості.

Шкала E. *Проекція* - захисний механізм, за допомогою якого неусвідомлювані і неприйнятні для майбутніх фахівців відчуття і думки локалізуються зовні, приписуються іншим людям і, таким чином, стають ніби вторинними. Негативний, соціально малосхвалюваний відтінок почуттів і властивостей, що зазнаються, привласнюється оточуючим, щоб виправдати власну агресивність чи недоброзичливість, що виявляється ніби у захисних цілях.

Шкала F. *Заміщення* - поширена форма психологічного захисту, що виявляється у розрядці пригнічених емоцій (зазвичай, ворожості, гніву), що прямують на об’єкти, що представляють меншу небезпеку або є доступнішими, ніж ті, що викликали негативні емоції і відчуття. У більшості випадків заміщення дозволяє досліджуваним виплеснути емоційну напругу, що виникла під впливом фруструючої ситуації, але не призводить до полегшення чи досягнення поставленої мети.

Шкала G. *Інтелектуалізація* - це захисний механізм, за допомогою якого студенти переривають переживання, викликані неприємною або суб’єктивно неприйнятною ситуацією, за допомогою логічних установок і маніпуляцій, навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. Автор методики Р. Плутчик до даної шкали також включає механізм *раціоналізації*, коли респонденти створюють логічні (псевдорозумні), але пристойні обґрунтування власної або чужої поведінки, дій або переживань, викликаних причинами, що опитуваний не може визнати через загрозу втрати самоповаги.

Також до методики було віднесено і *сублімацію* як механізм психологічного захисту, при якому витісненні бажання і почуття студентів гіпертрофовано компенсуються іншими, відповідними вищим соціальним цінностям, що визнаються особистістю.

Шкала Н. *Реактивні утворення (гіперкомпенсація)* дозволяють опитуваним запобігти виразу неприємних чи неприйнятних для них думок, почуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень.

Далі "сирі" бали були переведені у відсотки і складено профіль его-захистів майбутніх психологів і педагогів.

Наступним етапом програми стимулювання було виконання письмового творчого завдання "Як я планую провести наступні 10 років мого життя".

Як зазначалось раніше, під час навчання у ВНЗ людина входить у суспільне життя як самостійний діяч. Це період "пошуку себе" у різних життєвих сферах: професійне самовизначення, пошук „супутника життя", розробка власного стилю поведінки, незалежної від батьків.

Контент-аналіз письмових творчих робіт дозволив нам виокремити найпріоритетніші лінії ціннісно-смислової сфери майбутніх психологів та педагогів, визначити ставлення студентів до свого майбутнього. Ми одержали різноплановий матеріал, аналіз якого буде надано у наступному параграфі.

З урахуванням отриманої інформації про психологічні особливості, ми запропонували студентам описати особистість, яка самоактуалізується, зазначити якості, відповідні їй, якими вони володіють і якими б хотіли оволодіти.

Для виконання цього завдання опитуваним було запропоновано набір з 200 якостей особистості, запозичений нами з методики "Визначення кількісного рівня самооцінки особистості". Студентам належало вибрати по 10 якостей, які у них є, які необхідно поліпшити, які хотілося б мати. Коли якості було відібрано, студентам пропонувалося прорангувати їх за ступенем значущості, заповнивши відповідний бланк (дод. Л).

У результаті проведеної статистичної обробки отриманих результатів було виявлено шкалу переваг, в якій на перших місцях стояли якості, більшістю респондентів оцінені вищими балами. Таким чином було одержано кластер понять, що досить повно описує такий об'єкт, як "самоактуалізуюча особистість", "творча особистість", "ідеальний фахівець", до досягнення якого слід прагнути респондентам у процесі їх особистісного зростання.

Використана програма стимулювання дозволила вивчити зв'язок процесу самоактуалізації особистості майбутніх фахівців з ціннісними орієнтаціями, їхнім рівнем домагань та самооцінкою. Було виявлено захисні механізми, що стримують розвиток особистості студентів, уповільнюють процес їх самореалізації. Формувальний експеримент дозволив визначити шляхи подальшої роботи з розвитку самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі.

3.2. Результати впровадження програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів

Вивчення літературних джерел з проблеми самоактуалізації особистості показало, що існують різні шляхи стимулювання даного феномена [33], [53], [61], [67], [110], [179]. У нашому дослідженні ми зупинились на вивченні зв'язку процесу самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів з такими психологічними характеристиками, як ціннісні орієнтації, рівень домагань, самооцінка та виявлення захисних механізмів, що стримують розвиток особистості студентів, уповільнюють процес їх самореалізації.

Особистісне зростання і самовдосконалення є дуже захоплюючим і важливим процесом тому, що досліджуваний працює заради своєї користі.

Як зазначає Л. Лотт, студентам властиві три реакції на дійсність:

- деякі вважають за краще удосконалюватися, змінюючи образ мислення або пристосовуючи свої життєві переконання та установки відповідно до нових умов (*шлях мислення)*;

- інші складають план дій, що допомагає їм здійснювати зміни за допомогою вчинків *(шлях дії)*;

- треті приступають до змін не раніше, ніж звернуться до своїх почуттів *(шлях почуттів)*.

Вибір одного з цих шляхів допомагає їм робити зміни, рухатися у напрямі максимального розкриття внутрішнього потенціалу [91, с.9].

У двох експериментальних групах нами було реалізовано програму стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі, що мала у собі два блоки: інформаційний і тренінговий.

Інформаційний блок складався з двох етапів. На етапі *прагнення* було створено мотивацію на відвідування занять у корекційній групі. У студентів з'явилося бажання розпочати процес змінення себе. На етапі *усвідомлення* активізація самопізнання студентів здійснювалася шляхом ознайомлення їх з основними положеннями гуманістичної теорії, поглядами на розвиток особистості як класиків, так і сучасних вчених, які переймаються проблемою самореалізації особистості. Студенти також ознайомилися з обмеженнями і перешкодами самоактуалізації особистості.

Ознайомлення з теоретичними основами процесу самоактуалізації забезпечило усвідомлення студентами своїх індивідуальних особливостей, поглибило їх уявлення про себе і свій актуальний стан, дало змогу побачити і відчути себе більш справжніми, аутентичними, неповторними, доброзичливими, відкритими, сильними і творчими.

Під час реалізації програми стимулювання, як і в роботі М. Боднар [33], дехто з досліджуваних занепокоївся, що лише незначний відсоток людей досягає вершини самоактуалізації. Тому, нам довелось проводити індивідуальні бесіди з вразливими студентами з метою переконання їх у протилежному. Кожна людина має приховані задатки і можливості, а самоактуалізація є дуже складним і довготривалим процесом. Тому дуже важливо не гальмувати в собі прагнення до успіху, не боятись його, позбавлятися комплексу Йони.

Упродовж роботи з майбутніми фахівцями, вони розповідали про зрушення у стосунках з оточенням – близькими, рідними, однокурсниками, незнайомими людьми. Деяким студентам вдалося відстежити моменти, що спричиняють появу тривоги, сум'яття, роздратування. Це призвело до підвищення контролю над емоціями, зменшення дратівливості. У інших студентів змінилося світобачення. Вони почали дивитись на оточення, людей, взаємини з ними, на себе інакше; сприймали світ таким, як він є насправді, а не таким, як їм хотілось би його бачити.

Наведемо вислови деяких учасників тренінгу:

"Тепер я розумію, що тільки я і ніхто інший не може змінити моє життя та стосунки з оточуючими на краще. Заради досягнення цього мені доведеться попрацювати над собою, змінити себе, навчитись приймати інших з усіма їх особливостями" (Альона Б.- майбутній психолог).

"Я переконана, що отримані знання знадобляться мені у майбутній діяльності для надання допомоги іншим людям, щоб їм ставало краще, не було ніяких проблем, щоб вони могли насолоджуватися кожним новим моментом, новою ситуацією життя" (Наталка Ц. - майбутній психолог).

"Психологія дуже цікава наука, за допомогою якої можна багато чого досягти у житті" (Тарас П.- майбутній педагог).

Після теоретичного ознайомлення студентів з якостями самоактуалізуючої особистості (за А. Маслоу), ми запропонували їм оцінити наявність цих явищ та рівень їх вираженості у себе за 10-бальною шкалою (0 – повна відсутність якості, 10 – якість виражена максимально).

Отримані дані свідчать, що студентам-психологам (7,51 бал) більш властиві якості самоактуалізуючої особистості, ніж студентам-педагогам (6,98 балів).

Для респондентів групи А найважливішою якістю для самоактуалізації особистості виявилася справедливість, яку вони розуміють як порядність, законність, незаплямованість. Для психологів, представлених дівчатами, важливими виявились здатність до любові та доброта. Студенти схильні більше

приймати інших, піклуватися про них, перейматися більше їхніми потребами, ніж своїми, що дещо знижує адаптаційні можливості. Але для самореалізації цій групі студентів необхідна автономія та незалежність. Найменш вираженими у психологів є демократичні риси характеру (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1

Самооцінка якостей самоактуалізуючої особистості студентів експериментальних груп

Група А (студенти-психологи)			Група Б (студенти-педагоги)		
Ранг	Назва якості	Бал	Ранг	Назва якості	Бал
1	Справедливість	9,04	1	Інтуіція та глибина почуттів	7,96
2	Здатність до любові	8,96	2	Почуття гумору	7,92
3	Доброта	8,80	3	Прийняття себе	7,80
4	Прийняття інших	7,88	4	Відкритість та сприйнятливість	7,76
5	Автономія та незалежність	7,84	5	Активне сприйняття реальності	7,72
6	Почуття гумору	7,80	6	Справедливість	7,68
7	Інтуіція та глибина почуттів	7,76	7	Доброта	7,52
8	Відкритість та сприйнятливість	7,72	8	Контактність	7,48
9	Прийняття себе	7,68	9	Здатність до любові	7,44
10	Контактність	7,64	10	Прийняття інших	7,40
11	Орієнтація на проблему	7,52	11	Адаптивність	7,36
12	Спонтанність	7,40	12	Орієнтація на проблему	7,24
13	Усвідомлення індивід. особливостей	7,28	13	Чесність	6,92
14	Активне сприйняття реальності	7,04	14	Автономія та незалежність	6,84
15	Чесність	7,00	15	Прийняття природних законів	6,40
16	Демократичні риси характеру	6,88	16	Усвідомлення індивід. особливостей	6,32
17	Прийняття природних законів	6,84	17	Демократичні риси характеру	6,28
18	Адаптивність	6,80	18	Спонтанність	5,80
19	Творчість	6,76	19	Творчість	4,96
20	Потреба у самоті	5,56	20	Потреба у самоті	4,88
	Середнє значення	**7,51**		**Середнє значення**	**6,98**

Зовсім іншу ієрархічну структуру мають запропоновані якості у студентів-педагогів. Першу позицію вони віддали інтуїції та глибині почуттів. На думку досліджуваних, неможливо обійтися без почуття гумору. Педагоги

схильні більше приймати себе, відкриті активному сприйняттю реальності. Проте, досліджуваним необхідно усвідомити індивідуальні особливості, що дозволить проявляти демократичність, спонтанність та творчість у майбутній професійній діяльності та повсякденному житті.

Потреба у самоті є найменш значущою якістю для опитуваних обох груп, що пояснюється віковими особливостями студентської молоді, активним пошуком себе у світі.

Одночасно з реалізацією інформаційного блоку ми запропоновували студентам експериментальних груп виконати завдання тренінгового блоку, що проходив у два етапи. Етап *визнання* виявився особливо складним. Студенти вчилися відділяти свої думки, почуття та вчинки від почуття власної гідності, самооцінки, концентруватися на теперішньому, а не на минулому чи майбутньому.

Ми переконували студентів приймати себе такими, як вони є, та припинити порівнювати, критикувати, обвинувачувати себе, адже це зашкоджує процесу їх особистісного зростання.

Другий етап тренінгового блоку – це етап *вибору*, що проявлявся у кожного студента індивідуально. З того моменту, коли студент починав з готовністю себе приймати, перед ним поставав вибір. Менша зосередженість на власних помилках робила його більш відкритим для нових думок та дій, відбувалася переоцінка цінностей.

У дослідженні Я. Поторія зазначається, що “ціннісним орієнтаціям властива така внутрішня напруженість, що здатна пробудити бажання, намір, інтерес, спрямований на конкретний вид діяльності” [129, с.36]. Ми погоджуємось з думкою автора про те, що завдяки цим властивостям ціннісні орієнтації можуть виконувати такі соціальні функції:

- прилучати опитуваних до системи норм і цінностей соціального середовища;

- сприяти самоствердженню особистості, реалізації її обдарувань, соціальних очікувань, самоактуалізації;

- забезпечити гармонізацію внутрішнього світу особистості, систематизацію її знань, норм, стереотипів.

Як зазначає М. Боднар, у студентські роки, коли обирається життєвий шлях і структурується майбутнє, життєві орієнтації особистості формуються з опорою на власну ціннісну систему, оскільки усталена система життєвих орієнтацій у суспільстві відсутня чи досить нестабільна. В останні роки студентська молодь не має змоги безпосередньо спиратись на життєві орієнтації попередніх поколінь, а тому змушена створювати власний досвід [33].

Для з'ясування питання про усвідомлення провідних життєвих цінностей, особистісних задумів, дальніх життєвих цілей студентів та їх безпосередню доступність, пов'язану із здійсненням конкретних, легко досяжних цілей було проведено методику Є. Фанталової.

Аналіз отриманих даних показав деякі особливості ціннісних орієнтацій студентів різного фаху (табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2

Ієрархія цінностей майбутніх психологів і педагогів експериментальних груп

Ранг	Група А (студенти-психологи)	Бал	Ранг	Група Б (студенти-педагоги)	Бал
1	Сім'я	9,5	1	Кохання	8,5
2	Кохання	7,7	2	Здоров'я	8,4
3	Здоров'я	7,0	3	Сім'я	8,2
4	Друзі	6,8	4	Друзі	8,1
5	Впевненість у собі	6,6	5	Свобода	6,2
6	Свобода	6,3	6	Впевненість у собі	5,8
7	Матеріально забезпечене життя	5,6	7	Матеріально забезпечене життя	5,7
8	Пізнання	4,6	8	Пізнання	4,7
9	Цікава робота	4,3	9	Активне діяльне життя	3,0
10	Активне діяльне життя	3,0	10	Цікава робота	2,9
11	Творчість	2,6	11	Творчість	2,3
12	Краса природи та мистецтва	1,8	12	Краса природи та мистецтва	2,2

У системі розподілу ідеальних цінностей майбутніх психологів і педагогів спостерігається майже однакова картина. Вищі рангові місця посідають такі поняття, як сім'я, кохання, здоров'я, друзі. Менш значущими для студентів обох груп є свобода, впевненість у собі, матеріально-забезпечене

життя та пізнання. Нарешті, на останніх рангових місцях опинилися такі поняття, як цікава робота, активне діяльне життя, творчість, краса природи та мистецтва.

У ієрархії доступностей (табл. 3.2.3) спостерігається велика кількість розбіжностей у відповідях досліджуваних. Для студентів-психологів більш доступними є спілкування з друзями, можливість отримувати знання, впевненість у своїх силах, можливість кохати та бути коханими. Майбутні педагоги вважають доступними передусім: друзів, впевненість у собі, здоров'я, кохання, пізнання.

Таблиця 3.2.3

Ієрархія доступностей майбутніх психологів і педагогів експериментальних груп

Ранг	Група А (студенти-психологи)	Бал	Ранг	Група Б (студенти-педагоги)	Бал
1	Друзі	7,7	1	Друзі	8,8
2	Пізнання	7,6	2	Впевненість у собі	7,3
3	Впевненість у собі	7,2	3	Здоров'я	7,2
4	Кохання	6,3	4	Кохання	6,8
5	Свобода	6,2	5	Пізнання	6,2
6	Здоров'я	5,9	6	Свобода	6,0
7	Творчість	5,7	7	Активне діяльне життя	5,8
8	Активне діяльне життя	5,4	8	Сім'я	4,8
9	Краса природи та мистецтва	3,9	9	Краса природи та мистецтва	3,4
10	Сім'я	3,6	10	Творчість	3,3
11	Цікава робота	3,4	11	Цікава робота	3,2
12	Матеріально забезпечене життя	2,9	12	Матеріально забезпечене життя	3,0

Для досягнення внутрішнього комфорту і стану душевного спокою величезне значення має відсутність розбіжностей у системі цінностей людини. Тому ми виявили найбільш суперечливі твердження студентів.

Досить розбіжні результати показали респонденти групи А (рис. 6) щодо оцінки сфер сім'ї (індекс розбіжності дорівнює 5,6), творчості (3,1), пізнання (3,0), матеріально-забезпеченого життя (2,7). Як виявилось свобода не особливо цікавить майбутніх психологів, оскільки ступені цінності і доступності майже збігаються (0,1).

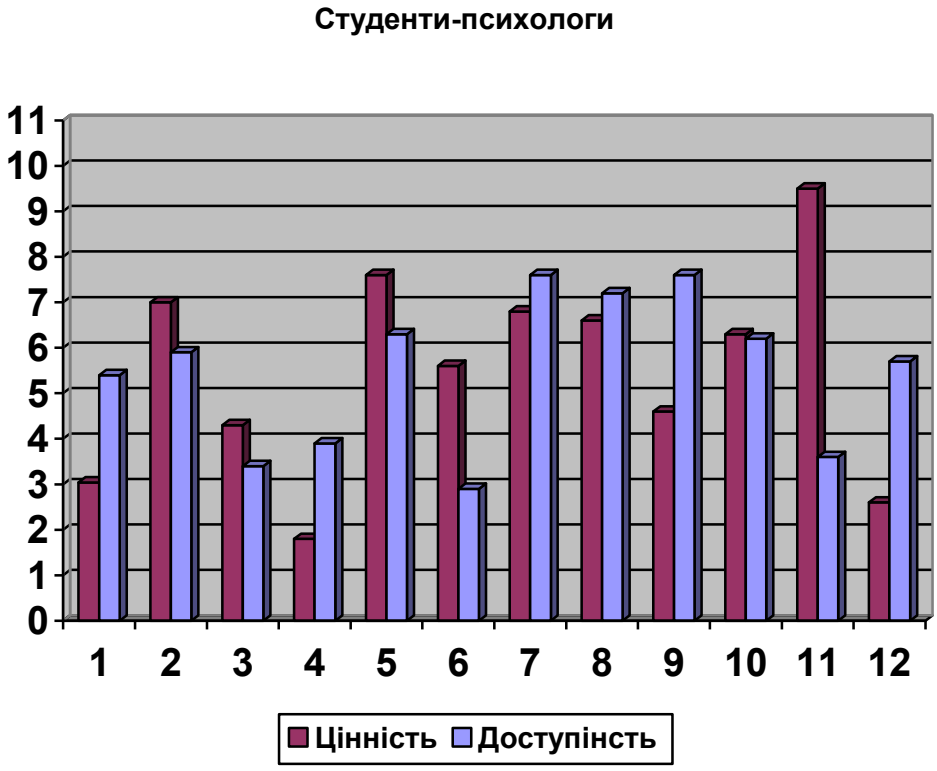

Рис. 6. Порівняльний аналіз цінностей та доступностей майбутніх психологів експериментальної групи

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Активне, діяльне життя; 2-Здоров'я; 3-Цікава робота; 4-Краса природи та мистецтва; 5-Любов; 6-Матеріально-забезпечене життя; 7-Друзі; 8-Впевненість у собі; 9-Пізнання; 10-Свобода; 11- Щасливе сімейне життя; 12-Творчість. *По вертикалі:* кількість набраних балів.

Найбільш суперечливі твердження студентів групи Б (рис. 7) стосуються сім'ї (3,4), активного, діяльного життя (2,8), матеріально-забезпеченого життя (2,7). Меншу зацікавленість студенти-педагоги показують стосовно цікавої роботи (0,3) та свободи (0,2), оскільки ступені цінності і доступності цих понять в уявленні досліджуваних майже збігаються, що говорить про їх задоволення.

В методиці Є. Фанталової особливо важливий показник розбіжності у системі цінностей респондентів є у тому випадку, коли цінність більша за доступність (Ц>Д), оскільки саме ця невідповідність може спричинити

відсутність почуття внутрішнього благополуччя, душевного спокою та уповільнення темпів самоактуалізації особистості.

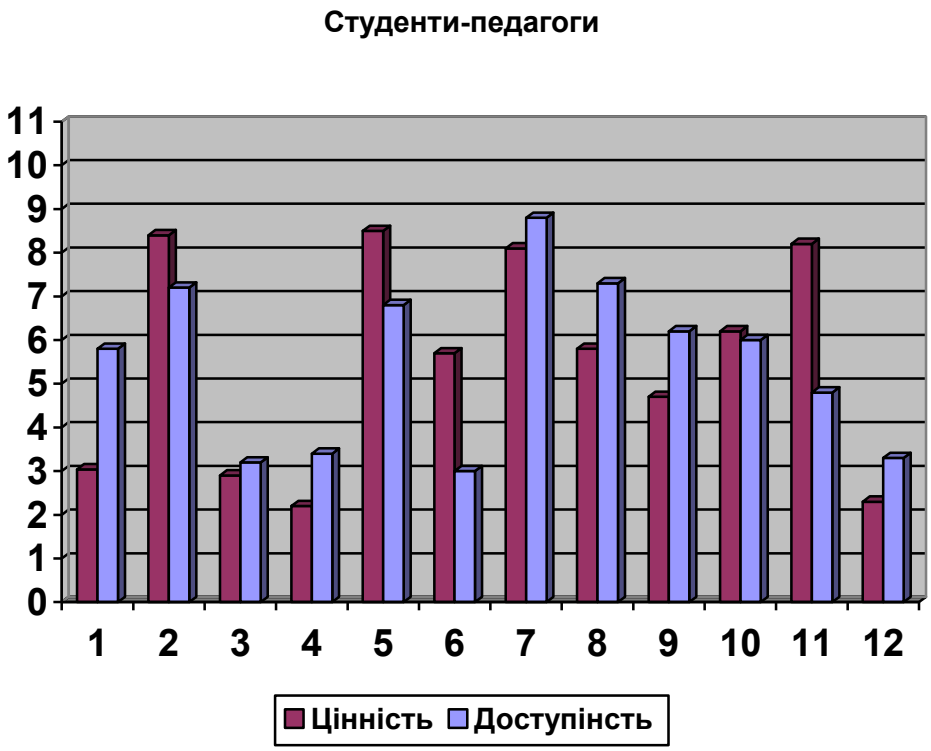

Рис. 7. Порівняльний аналіз цінностей та доступностей майбутніх педагогів експериментальної групи

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Активне, діяльне життя; 2-Здоров'я; 3-Цікава робота; 4-Краса природи та мистецтва; 5-Любов; 6-Матеріально-забезпечене життя; 7-Друзі; 8-Впевненість у собі; 9-Пізнання; 10-Свобода; 11- Щасливе сімейне життя; 12-Творчість. *По вертикалі:* кількість набраних балів.

Найбільшу потребу студенти різного фаху відчувають у родині, оскільки більшість з них мешкає у гуртожитках та відчуває нестачу сімейного тепла, турботи. Розбіжність за цінністю здоров'я говорить про існуючі проблеми студентів у цій сфері. Юнацький вік характеризується активним пошуком супутника життя, тому майбутні психологи і педагоги високо цінують кохання, що не завжди є доступним і реалізованим.

Наведемо роздуми про цінність кохання учасниці тренінгу Анастасії Д., які є прикладом прагнення студентської молоді до максималізму.

“У житті не буває добре і погане, знаю і не знаю, крайнощі і безмежності – є смугастість! Але реально існує кохання – те почуття, яке примушує жити, боротися, триматися, як павук на травичці, який при жорстокому вітрі щосили втримується. Адже він знає, що там нижче або вище, все одно, там є не просто кохання, а його надія, його сила, то заради чого він страждає і невтомно йде, йде..! Ви люди! Велика частина з вас нікчемні істоти! Ви хоч колись відчували Це! Зазирніть собі у душі – те що ви називаєте коханням – це бруд, сміття, яке ви збираєте, думаючи, що це діаманти. А куди діваються ваші діаманти при появі коханої людини? Куди? Ви, нарешті, бачите, що це непотріб! Мені дуже вас шкода, якщо до вас так і не дійдуть мої думки. Ви говорите немає кохання! Ні! Це вас немає! Жахливо собі уявити…”.

Таким чином, важливим напрямком підвищення самоактуалізації студентської молоді є пошук важливих цінностей і смислів, що дали б змогу знайти себе уже зараз, наповнили б життя цікавим змістом.

Для студентів-психологів творчість і пізнання є менш значущими, ніж інші цінності, але вони мають можливість реалізовувати власний потенціал у навчально-виховному процесі. Для майбутніх педагогів найбільш доступним є активне діяльне життя, дещо менше - пізнання і творчість.

На цьому етапі тренінгової програми ми виявили розбіжності у мотиваційно-потребнісній сфері досліджуваних, що свідчить про ступінь незадоволеності поточною життєвою ситуацією, внутрішньою конфліктністю, блокадою потреб у щасливому сімейному житті, коханні та здоров’ї. Оцінювальне ставлення майбутніх фахівців до себе виникає на основі переживань, що входять до раціональних моментів самосвідомості. Пережиті емоційні стани, почуття впливають на різні види діяльності досліджуваних, так само і на навчальну.

Невідповідність цінностей та їх доступностей є чинником гальмування темпів самоактуалізації особистості респондентів тренінгових груп. За результатами проведення методики Є. Фанталової ми визначили, що для

майбутніх психологів і педагогів доступність пізнання перевищує його цінність. Тобто можливість розширення своєї освіти, світогляду, загальної культури, інтелектуального розвитку є недостатньо нагальною потребою для студентів ВНЗ. Це пояснює отримані нами низькі результати майбутніх психологів (41 бал) і педагогів (38 балів) за шкалою "пізнавальні потреби" методики САТ.

Аналіз отриманих даних показав, що у студентські роки ще нереально досягти максимального розвитку здібностей, потенційних можливостей. Рівень самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів буде визначатися їхнім рівнем домагань.

Тому наступним етапом нашої програми було виявлення рівня домагань студентів експериментальних груп, що характеризує:

1) *ідеальну мету* - рівень складності, досягнення якого є загальною метою серії майбутніх дій;
2) *рівень домагань у даний момент* - вибір опитуваними мети чергової дії, що формується у результаті переживання успіху чи невдачі минулих дій;
3) *рівень Я* – бажаний рівень самооцінки особистості студентів [181, с.258-259].

Прагнення до підвищення самооцінки в умовах, коли респонденти вільні у виборі ступеня складності чергової дії, призвело до конфлікту двох тенденцій: досягнення максимального успіху та уникнення невдачі.

З метою виявлення рівня домагань студентів ми використали опитувальник В. Гербачевського, що зробило можливим виявити компоненти мотиваційної структури особистості опитуваних (рис. 8). Опитувальник заповнювався респондентами після завершення одного з етапів продуктивної діяльності (роботи над методикою Є. Фанталової).

Експериментальній оцінці рівня домагань особистості майбутніх фахівців відповідає виразність компонента самоповаги. Отримані нами дані свідчать, що у студентів-педагогів рівень домагань дещо вищий (17,7 балів), ніж у студентів-

психологів (16,5 балів). Проте, майбутні педагоги докладають дещо менше зусиль для досягнення вищого рівня домагань. На їх думку, досягнення намічених цілей більше залежить від зовнішніх обставин і навколишніх людей, ніж від власних зусиль і старанності.

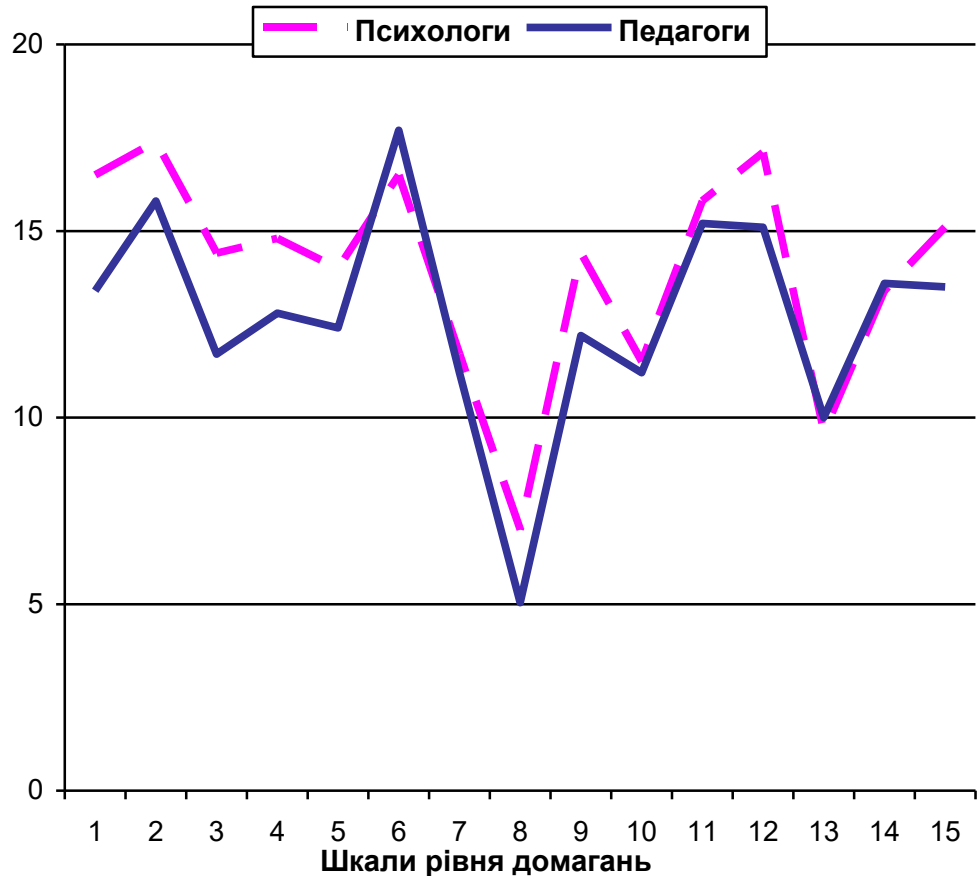

Рис. 8. Порівняльний аналіз рівня домагань майбутніх фахівців експериментальних груп

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Внутрішній мотив; 2-Пізнавальний мотив; 3-Мотив уникання; 4-Змагальний мотив; 5-Мотив зміни діяльності; 6-Мотив самоповаги; 7-Значущість результатів; 8-Складність завдання; 9-Вольове зусилля; 10-Оцінка рівня досягнутих результатів; 11-Оцінка власного потенціалу; 12-Намічений рівень мобілізації зусиль; 13-Очікуваний рівень результатів; 14-Закономірність результатів; 15-Ініціативність. *По вертикалі:* кількість набраних балів.

Аналіз першої групи компонентів, що є ядром мотиваційної структури опитуваних, показав, що студенти-психологи захоплено виконували запропоноване завдання, виявляли зацікавленість у результатах своєї діяльності, у межах власних можливостей.

Середню “оцінку” в обох тренінгових групах респондентів отримав мотив уникання. Для опитуваних групи Б властива відсутність страху показати

низький результат, позитивна спонукаюча сила результату, тобто, переважає мотивації досягнення успіху. У порівнянні з майбутніми педагогами, студенти групи А більш орієнтувалися на успіх, прагнули уникнути низьких результатів та показати найвищі результати за даною методикою.

Перелічені вище компоненти мотиваційної структури особистості опитуваних виступили у ролі чинників, що безпосередньо спонукають майбутніх фахівців до певного виду діяльності.

Аналіз другої групи компонентів, пов'язаних з досягненням значущих цілей, що стосуються стану справ зараз, показав наступні результати.

Студенти-педагоги на відміну від майбутніх психологів розцінювали завдання як нескладне (5 балів), не надавали результатам виконання особистісної значущості, не хотіли змінювати тип діяльності та не боялись показати низький результат

Порівняльний аналіз рівня домагань майбутніх фахівців (див. рис. 8) показав, що студентам-психологам, під час роботи з опитувальником, доводилось наполегливо виконувати запропоновані завдання, докладати більше вольових зусиль (14,4 бали), ніж студентам-педагогам (12,2 бали).

За двома наступними компонентами мотиваційної структури особистості (оцінка рівня досягнутих результатів та оцінка власного потенціалу) респонденти обох експериментальних груп показали майже однакові результати, що відповідають середньому рівню розвитку цих показників. Тому ми вважаємо, що для успішного протікання процесу самоактуалізації майбутнім фахівцям необхідно більше використовувати свій творчий потенціал та помічати навіть незначні зміни на шляху до вдосконалення.

Прогнозні оцінки діяльності студентів входять до третьої групи компонентів. Більш високий рівень мобілізації зусиль спостерігається у майбутніх психологів (17,1 бал), а очікуваний рівень результатів, у середньому, задовольняє опитуваних обох груп.

Четверта група компонентів відобразила причинні чинники відповідної діяльності майбутніх психологів і педагогів. Дані за компонентом

закономірності результатів показали розуміння досліджуваними того, що результат є наслідком реалізації власних можливостей, а не випадковістю. Більшу ініціативність і винахідливість при вирішенні поставлених завдань проявили студенти-психологи.

На нашу думку, рівень домагань тісно пов'язаний з самооцінкою студентів і мотивацією досягнення успіху у різних видах діяльності. Формування адекватної самооцінки респондентами власних здібностей і можливостей сприятиме відповідному адекватному рівню домагань, реалістичному ставленню до успіхів і невдач, схвалення і несхвалення.

Для перевірки цієї гіпотези ми скористалися адаптованим варіантом методики В. Семиченко та визначили рівень самооцінки майбутніх психологів і педагогів (рис. 9).

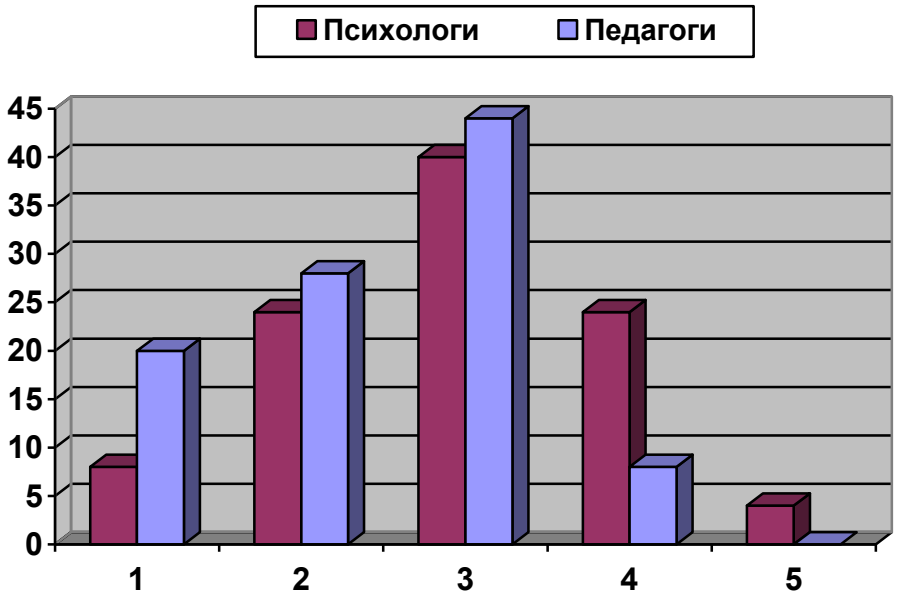

Рис. 9. Порівняльний аналіз показників самооцінки студентів експериментальних груп

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* 1-Завищена самооцінка; 2-Самооцінка наближена до завищеної; 3-Адекватна самооцінка; 4-Самооцінка наближена до заниженої; 5-Занижена самооцінка. *По вертикалі:* кількість набраних відсотків.

Аналіз загальних тенденцій у виявленні самооцінки майбутніх фахівців показав, що майже половина з них (40% студентів-психологів та 44% студентів-педагогів) оцінюють себе адекватно.

Досліджувані з адекватною самооцінкою правильно визначають власні здібності і можливості, їх відрізняють такі особистісні якості, як рішучість, твердість, уміння знаходити й ухвалювати логічні рішення. Вони приділяють належну увагу самоконтролю над своїми діями й учинками, керуючись минулим досвідом і почуттям відповідальності за доручену справу.

Самооцінка даної групи опитуваних пов'язана з такою професійно важливою якістю як упевненість, що сформувалася у процесі виховання і самовиховання, професійного навчання і самонавчання. Саме впевненість студентів у собі допомагає досягти більш високого рівня самоактуалізації особистості.

Підтвердженням цього є думка К. Роджерса, що висока (у нашому випадку адекватна) самооцінка необхідна для особистісного зростання, для реалізації свого вродженого потенціалу "бути повністю функціонуючою особистістю", "слідувати своїй істинній природі" [25, с.70].

Ми погоджуємось з думкою М. Боднар, що "респондентів із загостреними ознаками як завищеної самооцінки, що стимулює вияви екстернального локусу контролю, так і заниженої самооцінки, що зумовлює розвиток комплексу меншовартості", слід віднести до групи ризику [25, с.123].

Отримані нами дані свідчать про те, що значна частина опитуваних має завищену або наближену до неї самооцінку.

Студенти з неадекватно завищеною самооцінкою (8 % студентів-психологів та 20 % студентів-педагогів) ставлять перед собою недосяжні цілі, критичні до себе. Вони вважають себе найкращими, найрозумнішими і добрішими, до оточуючих ставляться зневажливо, низько оцінюють їх здібності та можливості. У студентських групах такі респонденти часто бувають причиною конфліктних ситуацій. Серед рис їх характеру слід відзначити зухвальство, прагнення до переваги, неповажне, грубе ставлення до оточуючих.

Самооцінка наближена до завищеної, спостерігається у 24% респондентів групи А та 28% респондентів групи Б. Особливостями студентів цієї групи є

завищені домагання особистості, неправильна самооцінка власних можливостей, недостатній самоконтроль, недисциплінованість, конфліктність, самовпевненість. Остання характеристика (самовпевненість) сприяє ухваленню поспішних, необґрунтованих, безвідповідальних рішень, втраті розумного почуття небезпеки, здійсненню помилкових дій, ризикованих вчинків.

Таким чином, самовпевненість виступає як професійно негативна якість майбутніх фахівців, що веде до зниження безпеки і надійності діяльності, зниження темпів самоактуалізації.

За результатами дослідження, 24% студентів-психологів та 8% студентів-педагогів мають самооцінку, наближену до заниженої, і 4% майбутніх психологів мають занижену самооцінку. Слід зазначити, що ці досліджувані ставлять перед собою цілі, нижчі за ті, які можна досягнути, перебільшують значення невдач. Їм властиві такі риси, як нерішучість, боязнь, образливість, прискіпливість, надмірна сумлінність, конфліктність, невпевненість у собі.

У зв'язку з тим, що студенти з низькою самооцінкою легко піддаються впливу інших людей, вони мають більше шансів дійти адекватної самооцінки шляхом найоптимальнішого співставлення „Я-ідеального " та „Я-реального" і визначають шляхи самоактуалізації.

Як було зазначено, мотивація особистісного зростання студентів не є базовою, на неї можуть негативно впливати минулий досвід і шкідливі звички, що сформувалися у результаті цього досвіду, а також тиск суспільства, вплив групи і внутрішні захисти, що заважають майбутньому фахівцеві пізнати власне "Я".

"Его-захист", на думку А. Маслоу, є внутрішньою перешкодою розвитку особистості. Для того, щоб вирішити проблеми з захистами, перш за все необхідно зрозуміти їхню сутність, спрямованість та механізм їх дії. Студент повинен спробувати звести до мінімуму деформації, що створюються "захистами" у власній психіці [213].

Т. Яценко говорить про те, що у більшості робіт психологічні захисні механізми представлені як такі, що існують автономно. Але проведені нею

дослідження показали, що вони “функціонують у певній цілісній і досить динамічній системі, індивідуально неповторній для кожного суб’єкта” [204, с.56]. Далі автор зазначає, що самоактуалізація особистості є результатом гармонізації свідомого і несвідомого у поведінці суб’єкта, “збільшення сили “Я” через опанування логіки власного несвідомого і зняття тим самим суперечностей зі свідомістю” [204, с.58].

З метою виявлення его-захистів, що є внутрішніми перешкодами самоактуалізації студентської молоді, нами було використано методику Р. Плутчика “Діагностика типологій психологічного захисту”.

Отримані результати показали, що студенти-психологи у більшій мірі використовують різні захисні механізми. Найчастіше вони звертаються до механізмів “реактивні утворення”, “регресія” та “проекція”. Майбутні педагоги надають перевагу заміщенню, компенсації та проекції (рис. 10).

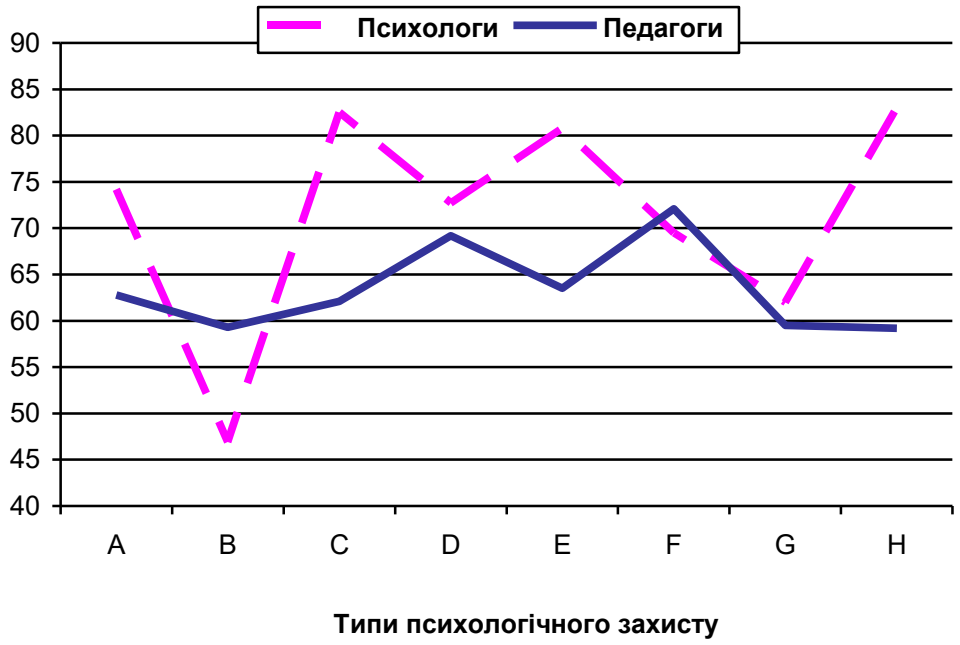

Рис. 10. Розподіл типів психологічного захисту майбутніх фахівців експериментальних груп

Позначення на рисунку. *По горизонталі:* А-Заперечення; В-Витіснення; С-Регресія; D-Компенсація; Е-Проекція; F-Заміщення; G-Інтелектуалізація; Н-Реактивні утворення. *По вертикалі:* кількість набраних відсотків.

При більш детальному аналізі використання захисних механізмів майбутніми фахівцями ми з'ясували, що до заперечення схильні 74,2% студентів-психологів та 62,8% студентів-педагогів. Даний захисний механізм студенти реалізують у будь-яких конфліктних ситуаціях. З його допомогою вони заперечують деякі фруструючі обставини, що викликають тривогу, викривляють сприйняття дійсності.

Найменше респонденти обох груп вдаються до витіснення. Студенти-педагоги (59,3%) більш схильні не усвідомлювати неприйнятні для себе імпульси: бажання, думки, почуття, що викликають тривогу. Найчастіше витісняються властивості, особистісні якості і вчинки, що не роблять респондентів привабливими у власних очах і в очах інших.

Для майбутніх психологів другим за частотою використання є захисний механізм "регресія". У своїх поведінкових реакціях студенти уникають тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку лібідо. При цій формі захисної реакції опитувані, які піддаються дії фруструючих чинників, замінюють рішення суб'єктивно складних задач на відносно простіші і доступніші у ситуаціях, що склалися. Майбутні психологи (82,5%), на відміну від майбутніх педагогів (62,1%), частіше використовують більш прості і звичні поведінкові стереотипи, що істотно збіднює їхні загальні потенційні можливості.

За шкалами D (компенсація), F (заміщення) і G (інтелектуалізація) методики Р. Плутчика студенти обох груп показали майже однакові результати.

Механізм „компенсація" виявляється у спробах майбутніх психологів (72,7%) та педагогів (69,2%) знайти відповідну заміну реального або уявного недоліку, дефекту, нестерпимого почуття іншою якістю, найчастіше за допомогою фантазування чи привласнення собі властивостей, позитивний якостей, цінностей, поведінкових характеристик іншої особи. Часто це відбувається при необхідності уникнути конфлікту з цією особою і підвищення відчуття самодостатності. При цьому запозичені опитуваними цінності, установки або думки приймаються без аналізу і переструктурування, і тому не стають частиною їх особистості.

Достатньо поширеною формою психологічного захисту опитуваних є заміщення, що виявляється у розрядці пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву), які вони спрямовують на менш небезпечні або доступніші об'єкти, ніж ті, що викликали негативні емоції і почуття. У більшості випадків заміщення дозволяє студентам-психологам (69,5%) і студентам-педагогам (72,1%) виплеснути емоційну напругу, що виникає під впливом фруструючої ситуації, але не призводить до полегшення чи досягнення поставленої мети.

Дещо менше майбутні психологи (62%) та педагоги (59,5%) використовують інтелектуалізацію, що дозволяє переривати переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією за допомогою логічних установок і маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. Через загрозу втрати самоповаги респонденти створюють логічні (псевдорозумні), але пристойні обґрунтування власної або чужої поведінки, дій, переживань, викликаних причинами, які вони не визнають.

У загальний відсоток за цією шкалою також входить використання студентами механізму сублімації, при якому витісненні бажання і почуття опитуваних гіпертрофовано компенсуються іншими, відповідними вищим соціальним цінностям, що визнаються особистістю.

Деякі вчені зазначають, що усі захисти, окрім сублімації, яка дійсно знімає напругу, блокують безпосереній прояв потреб. Будь-який з цих механізмів може бути виявлено у здоровому індивідуумі, проте, їх наявність вказує, як правило, на можливі невротичні симптоми [67].

Досить відмінними виявилися результати майбутніх фахівців за шкалами Е (проекція) і Н (реактивні утворення).

Захисний механізм "проекція" частіше використовується студентами-психологами (80,8%), ніж студентами-педагогами (63,5%). З його допомогою неусвідомлювані і неприйнятні для майбутніх фахівців почуття і думки локалізуються зовні, приписуються іншим людям, щоб виправдати свою недоброзичливість чи агресивність, що проявляється ніби із захисною метою.

За механізмом “реактивні утворення” (гіперкомпенсація) студенти показали діаметрально протилежні результати. Якщо майбутні психологи найчастіше використовують даний механізм, то майбутні педагоги звертаються до нього в останню чергу. Респонденти групи А схильні запобігати вираженню неприємних або неприйнятних для них думок, почуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень.

Таким чином, ми з’ясували, що процесу самоактуалізації майбутніх фахівців може перешкоджати негативний вплив минулого досвіду, тиск групи і соціуму, а також внутрішні захисти, що заважають респондентам розуміти і приймати самих себе. Об’єктивне ставлення до себе, навпаки, сприятиме саморозкриттю та самовираженню майбутніх фахівців, стимулюватиме процес їх самоактуалізації.

На думку гуманістичних психологів, однією з ознак самоактуалізованої особистості є впевненість у майбутньому дні. Тому наступним етапом програми стимулювання було виконання студентами творчого завдання “Як я планую провести наступні 10 років мого життя”.

Проведення контент-аналізу письмових творчих робіт дозволило нам виокремити найбільш пріоритетні лінії ціннісно-смислової сфери майбутніх психологів та педагогів, визначити ставлення студентів до свого майбутнього.

Як зазначає Л. Бурбо, “найбільш цінною миттю на світі є та, яку переживаєш у даний момент. І майбутнє залежить тільки від тебе, від того, що думаєш сьогодні” [209, с.13].

Ефективність самореалізації майбутніх фахівців залежить не стільки від реальних зовнішніх умов, скільки від того, як вони їх розуміють і оцінюють стосовно себе у даний момент та у майбутньому.

Більшість студентів (92%) має позитивне уявлення про майбутнє, пов’язане з кар’єрою, коханням, створенням сім’ї, народженням дітей.

Наведемо окремі роздуми учасників тренінгу.

“Хочу, щоб у мене була щаслива дружна сім’я, щоб усім було тепло і комфортно себе відчувати. Хочу працювати, займатися улюбленою справою, у

якій я би могла вдосконалюватися як професіонал. Хочу, щоб ця робота приносила велику допомогу і підтримку оточуючим. Також є бажання поїздити по світу, відвідати різні цікаві місця. І, нарешті, я хочу прожити своє життя до кінця днів (до глибокої старості) з новими і новими ідеями і життєвою енергією, і не перекладати усі хвороби на старість, а не на спосіб життя, як є насправді" (Яна С. - майбутній психолог).

"Я хочу отримати вищу освіту. Хочу знайти таку роботу, яка, передусім, стала б для мене цікавою. Важливо, щоб ця робота була високооплачуваною. Створити сім'ю (справжню). Хочу, щоб у мене був син" (Олександр С. – майбутній педагог).

Негативне уявлення про майбутнє мають 4% студентів, які пов'язують його з бажанням узяти від життя все, що можна, зараз, а потім, що буде те і буде. До цієї групи ми також віднесли студентів з невирішеними проблемами сьогодення, що затьмарюють їх уявлення про майбутнє. В одному з творів виражено внутрішню боротьбу опитуваного, його бажання виправити ситуацію, подолати приреченість та безнадійність.

"У мене хвора мати, я не знаю, чи батько буде у змозі мене учити – платити за моє навчання. Батьки хочуть мене бачити щасливою. У мене є бажання (знаю – бажання нездійсненне) вивчитися на хірурга. Стати корисною суспільству. Не хочу я будинка, багатства, машини, не хочу грошей багато – вони все одно нікчемні. Я хочу, щоб мої батьки були здорові, жили для мене, заради мене,а я для них.

Наступні 10 років і далі, у будь-якому випадку, я проведу з ними, всіляко їм допомагатиму. У мене є добра людина, яка, я думаю, мене підтримає. Може, я легковажна. Я не можу розібратися у власних проблемах, і тим паче не можу вершити людські долі. Не думаю, що зважуся реалізувати себе у ролі психолога. Поки що є інтерес до цієї науки. А мрія – це стати хорошим лікарем, хірургом" (Юлія О. – майбутній психолог).

Також виявлено групу осіб (4% - студентів-психологів та 8 % студентів-педагогів), які нейтрально ставляться до свого майбутнього. Опитувані

будують деякі плани на найближчі кілька років, до яких входить закінчення університету, робота за фахом, забезпечення матеріальної незалежності, утворення сім'ї тощо. Але до кінця респонденти не впевнені у реалізації задуманого, сподіваються на волю випадку.

"Спочатку хочу закінчити університет, це вже 4 роки, а потім піти працювати. Якщо вийде влаштуватися працювати раніше, то хотілося б перевестися на заочну форму навчання. Але як часто буває, все, що задумано, не здійсниться, і тоді доведеться діяти залежно від ситуації. Час покаже" (Максим С. - майбутній педагог).

У деяких творах життєві події майбутніх фахівців (8%) розгортаються за межами України.

"Я думаю, що у мене є варіанти знайти гарну роботу, але шкода, що вони не пов'язані з Україною, оскільки, те цікаве, що пропонується знаходиться за межами країни. Але, все ж, якщо будуть привабливі пропозиції, то можна і залишитися" (Володимир М. – майбутній педагог).

"Протягом майбутніх 10 років я планую прикласти максимум зусиль, щоб досягти успіху у житті, заробити гроші, виїхати в іншу країну, подивитися на життя і традиції інших народів. Знайти нових друзів, познайомитися з цікавим чоловіком. Тоді можна було б подумати і про заміжжя" (Дарина О. – майбутній психолог).

Аналізуючи письмові творчі роботи, ми виявили дві основні лінії самоактуалізації опитуваних: 92% студентів-психологів та 96% студентів-педагогів експериментальних груп орієнтовані на реалізацію себе як висококваліфікованих фахівців; одночасно самореалізовуватись у сімейному житті схильні 92% майбутніх психологів та 72 % майбутніх педагогів.

Студенти пов'язують майбутнє також із бажанням виховувати, навчати дітей (60% респондентів групи А та 32% респондентів групи Б). Невисокі показники, як для студентів педагогічного ВНЗ, на нашу думку, пов'язані з падінням престижу даної професії.

На думку науковців, падіння престижу професії учителя і матеріальне становище освітян нині відіграють не останню роль у життєвих планах майбутніх фахівців [67].

Останнім часом серед студентської молоді простежується тенденція до фінансової незалежності. Причому майбутні педагоги (40%) більше відчувають потребу у цьому, ніж майбутні психологи (28%).

Бажання пізнавати себе і світ мають лише 8% студентів-педагогів та 28% студентів-психологів, які заради досягнення цієї мети готові отримати другу освіту і, таким чином, розширити світогляд та власні можливості на шляху самоактуалізації своєї особистості.

"Я планую провести цікаве і чудове життя, яке буде наповнене реалізацією життєвих планів і цілей. Можливо, я зможу знайти непогану роботу, яка буде імпульсом для творчості, що допоможе мені реалізувати свій внутрішній потенціал. Поза сумнівом, і дай Бог, щоб це було пов'язано з творчістю, із спілкуванням у соціумі. Я планую змінити своє життя, змінити себе на краще. Набути ще одну спеціальність, поліпшити свої знання у галузі психології, знання людей, причин їх поведінки, вивчення англійської мови. Непогано було б вивчити ще яку-небудь іншу мову (німецьку або французьку). І щоб мої знання, уміння і навички були використані мною з користю для себе та інших людей" (Зарина Т. – майбутній психолог).

Таким чином, можна сказати, що, по-перше, на найближчий час найголовнішим для більшості студентів є завершення навчання в університеті. По-друге, після закінчення навчання респонденти планують знайти порядну роботу, знайти своє місце у суспільстві, реалізуватись. По-третє, вони планують налагодити особисте життя: створити сім'ю, народити та виховати дітей. Але для цього, на думку опитуваних, потрібно зробити все, щоб забезпечити нормальне дитинство новому поколінню, тобто мати певну матеріальну базу.

Розвиток студентів як особистостей припускає усвідомлення ними самих себе як істот, відмінних від інших. Проте, на думку Л. Терлецької, "ступінь

самоактуалізації особистості визначає особливості знання нею себе, своїх цілей, прагнень. І вже від знання себе залежить і більш-менш адекватне сприйняття світу об'єктів та інших людей" [173, с.57].

На завершальному етапі тренінгової блоку програми ми запропонували студентам, з урахуванням отриманої інформації про свої психологічні особливості, описати особистість, що самоактуалізується, якими якостями, відповідними їй, вони володіють, і якими б хотіли оволодіти.

Для виконання цього завдання студентам було запропоновано набір з 200 якостей особистості, запозичений нами з методики "Визначення кількісного рівня самооцінки особистості". Майбутні фахівці обрали по 10 якостей, які у них є, які необхідно поліпшити, які хотілося б мати. Коли якості було відібрано, студенти прорангували їх за ступенем значущості.

Аналіз відповідей майбутніх фахівців визначив, що відібрані якості, які у них є, розкривають зміст їх Я-реального; якості, які необхідно поліпшити - Я-динамічного; якості, які хотілося б мати - Я-ідеального. На думку Я. Поторія "переривання взаємодії Я-образів перешкоджає особистісному зростанню та самоактуалізації майбутніх фахівців" [99, с.37]. Тому необхідно здійснити більш детальний аналіз отриманих результатів.

Серед *якостей, які є* у студентів обох експериментальних груп, перші два рангових місця займають веселість та доброзичливість. Більш товариськими (3-є рангове місце) і ввічливими (4-ий ранг) виявилися майбутні психологи, на відміну від майбутніх педагогів (6-е та 7-е рангові місця відповідно). Проте, акуратно вести свої справи вміє 44 % студентів-педагогів і всього 24 % студентів-психологів. Далі набір якостей, якими володіють студенти різних спеціальностей дещо відрізняється (табл. 3.2.4).

Так, студенти-психологи вважають себе спостережливими (36%), недовірливими (28%), а, у деяких ситуаціях, і запальними (32%). Вони вихованні (20%), вміють бути артистичними (16%) у навчально-професійній діяльності та спілкуванні з іншими.

Таблиця 3.2.4

Особливості усвідомлення якостей самоактуалізуючої особистості на завершальному етапі експериментальної роботи

	Група А (студенти-психологи)			Група Б (студенти-педагоги)		
	Ранг	Назва якості	%	Ранг	Назва якості	%
Якості, які у мене є	1	Веселість	52,0	1	Веселість	56,0
	2	Доброзичливість	48,0	2	Доброзичливість	48,0
	3	Товариськість	44,0	3	Акуратність	44,0
	4	Ввічливість	40,0	4	Простота	40,0
	5	Спостережливість	36,0	5	Хитрість	36,0
	6	Запальність	32,0	6	Товариськість	32,0
	7	Недовірливість	28,0	7	Ввічливість	28,0
	8	Акуратність	24,0	8	Бережливість	24,0
	9	Вихованість	20,0	9	Воля	20,0
	10	Артистичність	16,0	10	Культура	16,0
Якості, які необхідно поліпшити	1	Освіченість	48,0	1	Інтелігентність	52,0
	2	Наполегливість	44,0	2	Товариськість	48,0
	3	Воля	40,0	3	Життєрадісність	44,0
	4	Привабливість	36,0	4	Ерудованість	40,0
	5	Уважність	32,0	5	Чесність	36,0
	6	Працелюбність	28,0	6	Уважність	32,0
	7	Цілеспрямованість	24,0	7	Працелюбність	28,0
	8	Життєрадісність	20,0	8	Спостережливість	24,0
	9	Товариськість	16,0	9	Наполегливість	20,0
	10	Допитливість	12,0	10	Серйозність	16,0
Якості, які хотілося б мати	1	Авторитетність	56,0	1	Безстрашність	48,0
	2	Рішучість	52,0	2	Авторитетність	44,0
	3	Привабливість	48,0	3	Артистичність	40,0
	4	Зібраність	44,0	4	Делікатність	36,0
	5	Урівноваженість	40,0	5	Незалежність	32,0
	6	Оптимізм	36,0	6	Оригінальність	28,0
	7	Винахідливість	32,0	7	Безтурботність	24,0
	8	Працелюбність	28,0	8	Волелюбність	20,0
	9	Цілеспрямованість	24,0	9	Працелюбність	16,0
	10	Ерудованість	20,0	10	Цілеспрямованість	12,0

Майбутні педагоги, у залежності від ситуації, бувають простими (40%), іноді хитрими (36%) і вольовими (20%) у досягненні намічених цілей, задоволенні своїх потреб. Вони також вважають себе бережливими (24%) і культурними (16%).

Аналіз *якостей, які необхідно поліпшити*, показав, що майбутні фахівці усвідомлюють наявність перешкод та труднощів у самоактуалізації особистості та можуть виділити конкретні якості, що вимагають подальшої

роботи. До таких якостей належать наполегливість, уважність, працелюбність, товариськість та життєрадісність, що прискорять темпи розвитку особистості студентів.

Враховуючи те, що запропоноване завдання проводилось у кінці програми стимулювання, нам було приємно, що студенти обох експериментальних груп серед якостей, які необхідно поліпшити, поставили на перше рангове місце інтелігентність (студенти-педагоги) та освіченість (студенти-психологи). Таким чином, проведена нами попередня робота не залишилась марною, і нам вдалось підвищити пізнавальну мотивацію опитуваних.

Щоб стати більш освіченими, майбутнім педагогам доведеться розвинути такі особистісні якості, як ерудованість (4-й ранг), спостережливість (8-й ранг), чесність (5-й ранг), серйозність (10-й ранг). Майбутнім психологам для цього знадобиться сила волі (3-є рангове місце), привабливість (4-е рангове місце) та допитливість (10-е рангове місце).

У результаті проведеної статистичної обробки кількості і розподілу *якостей, які хотілося б мати*, ми отримали кластер понять, що досить повно описує такий об'єкт, як "самоактуалізуюча особистість", "творча особистість", "ідеальний фахівець", до досягнення якого прагнуть студенти у процесі їх особистісного зростання.

Учасники тренінгу були одностайними у бажанні стати у майбутньому авторитетними (56 % студентів-психологів та 44 % студентів-педагогів). Майже половині респондентів (52 % студентам-психологам та 48 % студентам-педагогам) не вистачає рішучості, безстрашності. Тобто у їх житті існують чинники, що спричиняють тривожність, стурбованість та необхідність використання захисних механізмів. На думку досліджуваних, ідеальний фахівець має бути цілеспрямованим та працелюбним у реалізації своїх бажань.

Студенти-психологи асоціюють особистість, яка самоактуалізується, з такими якостями як привабливість (48 %), зібраність (44 %), урівноваженість (40 %), оптимістичність (36 %), винахідливість (32 %), ерудованість (20 %).

Дана характеристика підходить під образ ідеального психолога, який має привабливий вигляд, уміє проявити винахідливість, ерудованість у роботі з різними клієнтами (учнями, вчителями, батьками та іншими). Його відрізняє зібраність та урівноваженість думок та почуттів, бажань та дій, оптимістичний погляд на життя.

Портрет ідеального вчителя виглядає дещо інакше. Майбутні педагоги бачать свій взірець творчою особистістю, здатною проявити артистизм (40%) та оригінальність (28%) у професійній діяльності. Ідеальний педагог повинен бути делікатним (36%), уміти знайти індивідуальний підхід до кожного учня, колеги або батьків дітей. Для виховання підростаючого покоління самоактуалізованими особистостями вчитель має бути незалежним (32%) та волелюбним (20%), вільним у поведінці, спиратися тільки на свої думки, на власні оцінки інших і навколишнього світу. Студентам здається, що ідеальний педагог має бути безтурботним (24%), маючи на увазі вміння залишати особисті проблеми поза професійною діяльністю.

Як показав аналіз відповідей студентів, вони, загалом, спроможні виділити конкретні якості, які у них є, та які вимагають подальшої роботи. Майбутні фахівці усвідомлюють наявність перешкод та труднощів у самоактуалізації своєї особистості та намічають шляхи самовдосконалення.

Ми погоджуємось з думкою Ю. Долінської, що “співставлення власних недоліків студентів з рисами визначеного ними ідеалу самоактуалізації свідчить про те, що він виявляється наділеним, у першу чергу, такими якостями, які прагне вдосконалити даний індивід, тобто в ідеалі самоактуалізації здебільшого проявляється “Я-ідеальне” особистості, а не ідеал самоактуалізованої людини з характеристиками, визначеними А. Маслоу та іншими” [66, с.119-120].

Після завершення реалізації програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі ми провели контрольне дослідження рівня самоактуалізації опитуваних в

експериментальних та контрольних групах з метою виявлення динаміки розвитку самоактуалізації студентів-психологів та студентів-педагогів.

Результати динаміки підвищення показників самоактуалізації в експериментальних та контрольних групах майбутніх фахівців надано у табл. 3.2.5.

Таблиця 3.2.5

Вплив експериментальної роботи на показники самоактуалізації майбутніх психологів і педагогів (у балах)

№ п/п	Назва шкал опитувальника САТ	Майбутні психологи				Майбутні педагоги			
		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ	
		до	після	початк.	контр.	до	після	початк.	контр.
1.	Компетентність у часі	49,9	53,1	49,7	50,3	45,7	48,9	45,8	45,6
2.	Підтримка	40,6	47,8	40,8	40,9	34,4	41,7	34,6	34,5
3.	Ціннісні орієнтації	51,9	55,8	51,2	51,4	42,2	46,4	42,5	42,7
4.	Гнучкість поведінки	47,9	53,6	48,1	48,2	46,1	50,3	45,9	46,7
5.	Сензитивність	51,5	56,4	51,3	51,6	45,6	49,8	45,2	45,4
6.	Спонтанність	52,6	56,3	51,9	52,5	44,6	48,2	44,9	46,2
7.	Самоповага	59,5	63,7	59,3	59,6	51,3	55,0	51,5	51,3
8.	Самоприйняття	51,8	58,1	52,0	52,4	47,7	54,8	47,9	47,8
9.	Погляд на природу людини	51,4	52,9	51,2	51,5	46,6	47,5	46,8	46,9
10.	Синергійність	50,4	50,9	50,0	50,5	46,3	46,8	46,1	46,4
11.	Прийняття агресії	50,0	51,2	50,2	50,7	48,7	49,8	48,8	50,0
12.	Контактність	46,0	50,5	46,1	46,3	45,6	50,1	45,7	45,9
13.	Пізнавальні потреби	40,5	46,4	40,2	40,4	39,1	44,7	39,4	39,3
14.	Креативність	48,2	52,3	47,9	48,3	46,7	49,9	47,1	47,4
	Середнє значення	**49,4**	**53,5**	**49,3**	**49,6**	**45,0**	**48,9**	**45,1**	**45,4**

Аналіз результатів контрольного зрізу рівня самоактуалізації опитуваних показав, що після проведення програми стимулювання підвищились середні значення самоактуалізації в експериментальних групах майбутніх психологів на 4,1 бали, майбутніх педагогів на 3,9 балів. Загальні показники самоактуалізації студентів-психологів склали 53,5 бали, студентів-педагогів - 48,9 балів.

З метою перевірки ефективності використаної програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів у навчально-виховному процесі здійснено кореляційний аналіз за критерієм Крамера-Уелча.

Алгоритм визначення достовірності збігів і відмінностей характеристик порівнюваних вибірок для експериментальних даних, виміряних за шкалою відносин, за допомогою критерію Крамера-Уелча полягав у наступному:

1. Обчисленні для експериментальних і контрольних груп Тэмп – емпіричного значення критерію Крамера-Уелча за формулою (дод. М).

2. Порівняння цих значень з критичним значенням Т0.05 = 1,96.

Якщо характеристики порівнюваних вибірок співпадали на рівні значущості 0,05 при Тэмп > 1,96, то робився висновок про достовірність відмінностей за шкалами самоактуалізації до та після тренінгу на рівні 95% [114, с.11].

Здійснений кореляційний аналіз не виявив значущих відмінностей показників самоактуалізації майбутніх фахівців в контрольних групах, але показав статистичну різницю за деякими шкалами самоактуалізації в експериментальних групах.

В експериментальній групі майбутніх психологів найбільші зміни відбулися за сімома шкалами опитувальника САТ: “підтримка” (3,48), “самоприйняття” (2,71), “пізнавальні потреби” (2,63), “сенситивність” (2,43), “самоповага” (2,39), “гнучкість поведінки” (2,29), “компетентність у часі” (2,17).

У майбутніх педагогів після реалізації програми стимулювання статистично значущі відмінності відбулися за шкалами: “підтримка” (3,94), “пізнавальні потреби” (2,70), “самоприйняття” (2,63) та “сенситивність” (2,29).

Студенти обох експериментальних груп стали більш незалежними у своїх вчинках, цінностях; орієнтованими на внутрішній локус контролю; впевненими у собі; послідовними і наполегливими у досягненні поставлених цілей; схильними до самоаналізу; урівноваженими, товариськими, доброзичливими. Майбутні фахівці стали більш позитивно сприймати себе у різноманітних проявах, розуміти власні недоліки та виявляти захисні механізми, що обмежують їхні схильності та здібності, раціоналізувати способи діяльності.

Досліджувані усвідомили необхідність поглиблення своєї освіти, розширення світогляду, підвищення загальної культури, інтелектуального розвитку.

Проведена нами робота спричинила ряд особистісних змін, що ведуть до самовдосконалення, розвитку опитуваних, але тимчасово порушують цілісність їх особистості. Цей факт вплинув на незначну зміну показників студентів за шкалами "погляд на природу людини", "синергія" та "прийняття агресії". Завдяки програмі стимулювання почали відбуватися зміни у внутрішньому світі і поведінці студентів та їх оточенні, у сфері міжособистісної взаємодії; прискорились темпи самоактуалізації особистості майбутніх психологів та педагогів.

Остаточна обробка даних контрольного зрізу з визначення особливостей підвищення самоактуалізації за окремими шкалами підтвердила головну гіпотезу нашого дослідження про те, що самоактуалізація особистості майбутнього фахівця як складного соціально-психологічного утворення зумовлена дією внутрішніх і зовнішніх чинників, вплив яких на цей процес опосередковується рівнем соціальної активності суб'єкта.

Висновки до третього розділу

Використана програма стимулювання дозволила вивчити взаємозв'язок процесу самоактуалізації особистості майбутніх фахівців з ціннісними орієнтаціями, їх рівнем домагань та самооцінкою.

Було встановлено, що для майбутніх психологів і педагогів найбільш значущими цінностями є сім'я, кохання, здоров'я, друзі. Менш значущими для студентів обох груп є свобода, впевненість у собі, матеріально-забезпечене життя та пізнання. Останні рангові місця посіли такі поняття, як цікава робота, активне діяльне життя, творчість, краса природи та мистецтва. У студентів-психологів (7,51 бал) у більшій мірі представлені якості самоактуалізуючої особистості, ніж у студентів-педагогів (6,98 балів). Майбутні педагоги мають вищий (17,7 балів) рівень домагань, ніж майбутні психологи (16,5 балів).

Аналіз загальних тенденцій у виявленні самооцінки майбутніх фахівців показав, що майже половина з них (40% студентів-психологів та 44% студентів-педагогів) оцінюють себе адекватно, правильно визначають свої здібності і можливості, приділяють увагу самоконтролю своїх дій і вчинків, керуючись минулим досвідом і почуттям відповідальності за доручену справу.

Вивчення захисних механізмів досліджуваних показало, що студенти-психологи використовують їх найчастіше, зокрема, механізми „реактивні утворення", „регресія" та „проекція". Майбутні педагоги надають перевагу механізмам „заміщення", „компенсація" та „проекція".

Аналіз письмових творів показав, що на найближчий час більшість студентів планує завершити навчання в університеті, і це для них найголовніше. Після закінчення навчання опитувані планують знайти порядну роботу, знайти своє місце у суспільстві, реалізуватися, зайнятися облаштуванням свого життя: створити сім'ю, народити та виховати дітей. Для цього, на думку досліджуваних, потрібно зробити все, щоб забезпечити нормальне дитинство новому поколінню, тобто мати певну матеріальну базу.

Студенти обох експериментальних груп серед якостей, які необхідно поліпшити, на перше рангове місце поставили інтелігентність (студенти-педагоги) та освіченість (студенти-психологи), що свідчить про підвищення пізнавальної мотивації досліджуваних.

Кореляційний аналіз показав статистичну різницю за деякими шкалами самоактуалізації в експериментальних групах та підтвердив ефективність застосування розробленої програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі ВНЗ.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблеми самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів, розкрито динаміку процесу самоактуалізації особистості студентської молоді, з'ясовано специфіку цього процесу у студентів різного фаху, вивчено гендерні особливості процесу самоактуалізації особистості студентської молоді, виявлено шляхи стимулювання процесу самоактуалізації особистості студентів.

2. Здійснений теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми самоактуалізації особистості дозволяє стверджувати, що дана проблема залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній психологічній науці, особливо в експериментальному плані. Існують дещо відмінні погляди вчених на визначення самого поняття „самоактуалізація", хоча більшість із них дотримується думки, що самоактуалізація – це позитивні зміни в особистості, реалізація її природного потенціалу. Близькими до поняття „самоактуалізація" є поняття „саморозвиток", „особистісне зростання", „самореалізація".

У своєму дослідженні ми розглядаємо процес самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів як *найбільш повну і вільну реалізацію особистістю своїх можливостей; вроджену тенденцію до безперервного розгортання свого необмеженого творчого потенціалу у найрізноманітніших сферах життєдіяльності; тенденцію максимізувати таланти і дарування*.

3. Експериментальне дослідження самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів показало, що під час навчання у ВНЗ у студентів формується самостійність, відповідальність за свої учинки, серйозніше ставлення до життя, з'являється прагнення до встановлення стійких стосунків з людьми, змістовного спілкування, до ініціативного і творчого вирішення професійних завдань. Значної різниці в усвідомленні значення,

сутності та специфіки процесу самоактуалізації у навчальній та професійній діяльності у студентів різного фаху не виявлено.

4. Студенти спеціальності „психологія” мають дещо вищий рівень самоактуалізації особистості, ніж студенти педагогічних спеціальностей, що пояснюється вивченням дисциплін психологічного циклу протягом п’яти років. Найбільш значущими компонентами самоактуалізації для психологів є самоповага, спонтанність, самоприйняття, а для майбутніх педагогів – самоповага, сензитивність та самоприйняття. Більшість студентів-психологів частіше використовує конструктивну стратегію самоствердження. Уподобання студентів-педагогів розділилися між стратегіями конструктивність і самопригнічення. Приблизно в однаковому співвідношенні виявлено високий і середній рівні соціальної креативності майбутніх фахівців. Всі студенти виявляють високий рівень готовності до саморозвитку.

5. Вивчення динаміки самоактуалізації студентів різних курсів показало, що у майбутніх психологів, у порівнянні із майбутніми педагогами, упродовж усього періоду навчання частіше спостерігається високий і середній рівень за такими компонентами як “ціннісні орієнтації”, “компетентність у часі”, “самоповага”, “самоприйняття”, “сензитивність”.

6. Дослідження гендерних особливостей самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів виявило більш високий рівень самоактуалізації у жіночої частини студентства. Найбільші гендерні відмінності виявлено за такими компонентами самоактуалізації як: “ціннісні орієнтації”, “погляд на природу людини”, “спонтанність”, “контактність”, “підтримка” та “самоповага”. Найчастіше студенти обох статей використовують конструктивну стратегію самоствердження. У нестандартних ситуаціях життєдіяльності дівчата дещо більше проявляють високий рівень соціальної креативності, ніж юнаки.

7. Розроблена та застосована у дослідженні програма стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі дозволила вивчити взаємозв’язок процесу самоактуалізації особистості

майбутніх фахівців з ціннісними орієнтаціями, рівнем домагань та самооцінкою. Встановлено, що для майбутніх психологів і педагогів найбільшими цінностями є сім'я, кохання, здоров'я, друзі. Менш значущими для респондентів обох груп є свобода, впевненість у собі, матеріально-забезпечене життя та пізнання. Останні рангові місця займають такі цінності як цікава робота, активне діяльне життя, творчість, краса природи та мистецтва. У студентів-психологів у більшій мірі представлені якості самоактуалізуючої особистості, ніж у студентів-педагогів. Майбутні педагоги мають вищий рівень домагань, ніж майбутні психологи.

Аналіз загальних тенденцій у виявлені самооцінки майбутніх фахівців наприкінці формувального експерименту показав, що майже половина з них (40% студентів-психологів та 44% студентів-педагогів) оцінюють себе адекватно, правильно визначають свої здібності і можливості, надають належну увагу самоконтролю над своїми діями і вчинками, керуючись минулим досвідом і почуттям відповідальності за доручену справу.

8. Встановлено, що студенти-психологи у більшій мірі використовують різні захисні механізми. Найчастіше вони звертаються до механізму „реактивні утворення", „регресія" та „проекція". Майбутні педагоги надають перевагу механізмам „заміщення", „компенсація" та „проекція". Виявлені внутрішні захисти студентів перешкоджають процесу самоактуалізації їх особистості, розумінню і прийняттю самих себе.

Студенти обох експериментальних груп серед якостей, які необхідно поліпшити, поставили на перше рангове місце інтелігентність (студенти-педагоги) та освіченість (студенти-психологи), що свідчить про підвищення пізнавальної мотивації респондентів.

8. Результати апробації розробленої програми стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців у навчально-виховному процесі засвідчили особистісне зростання студентів як загалом, так і за окремими компонентами.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Вимагає вивчення психологічних особливостей процесу самоактуалізації на різних етапах онтогенезу, у різних професійних спільнотах, у представників міського та сільського населення, різних релігійних громад тощо.

Список використаних джерел

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. - 3-е изд., стереотип. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 365,[1] с.: ил.; — Библиогр.: с. 264 (24 назв.), 363 (7 назв.).

2. Абульханова-Славская К.А. Личностная регуляция времени // Принцип системности в психологических исследованиях. – М., 1990. – С. 18-25.

3. Абульханова-Славская К.А. Проблемы жизни и творчества С.Л. Рубинштейна // Психол. журнал. – 1989. – Т.10. - №5. – С. 25-36.

4. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе ее жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1985. – С. 19-44.

5. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.

6. Абульханова-Славская К.А. Типология личности и гуманистический подход // Гуманистические проблемы психологической теории. – М.: Мысль, 1995. – 219 с.

7. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопр. психологии. – 1987. – № 2. – С. 152-157.

8. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. - М.: Фонд "За экономическую грамотность", 1995. – 296 с.

9. Акиндинова И.А. Самоактуализация личности в различных типах организации профессиональной деятельности // Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях: Психология и педагогика в общественной практике. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2000. – С. 29-36.

10. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика: Навч. посіб. / Яценко Т.С., Кміт Я.М., Олексієнко Б.М. – Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2002. – 792 с.

11. Акулина Н.Н. На путях вочеловечивания человека // А.Маслоу. Дальние пределы человеческой психики: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – С. 6-13.

12. Ананьев Б.Г. Избр. психол. тр.: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1-2.

13. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания /Под ред. А.А.Бодальова. – М.: Изд. «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 384 с.

14. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 336 с.

15. Анастази А., Сьюзан У. Психологическое тестирование. – СПб.: Питер, 2001. – 686 с.

16. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 432 с.

17. Анциферова Л.И. Личность с позиции динамического подхода // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и её жизненный путь. / Ред. Б.Ф.Ломов, К.А.Альбуханова-Славская. – М.: Наука, 1990. – С. 7-17.

18. Анциферова Л.И. Некоторые вопросы исследования личности в современной психологии капиталистических стран // Теоретические проблемы психологии личности / Отв. ред. Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1990. – С. 278-317.

19. Артемьева Т.И. Взаимосвязь потенциального и актуального в развитии личности // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 67-87.

20. Ассаджоли Р. Самореализация и психические расстройства // Психосинтез: теория и практика. – М.: Refl-Book, 1994. – С. 27-51.

21. Байтингер О.Е. Возможности профессионального развития в зрелом воздасте // http://www.uhr.ru/index/jobmarket/oll/5208,0.html.

22. Балабанова Л.М. Категория нормы в психологии студенческого возраста (теоретико-методологический аспект). – Х.: Консум, 1999. – 240 с.

23. Балл Г.А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. – К.: Донецк, 1993. – 32 с.

24. Балл Г.О. Про психологічний зміст особистості свободи // Педагогіка і психологія. – 1996. - №3. – С. 45-60.

25. Батаршев А.В. Базовые психологические свойства и профессиональное самоопределение личности: Практическое руководство по психологической диагностике. – СПб.: Речь, 2005. – 208 с.

26. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.

27. Берн Э. Люди, которые играют в игры. – Минск: Современный литератор, 2000. – 320 с.

28. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.

29. Бех І.Д. Моральний розвиток особистості в історико-педагогічному осмисленні // Рідна школа. - 2004. – січень. – С. 16-19.

30. Битянова Н.Р. Психология личностного роста: Практическое пособие по проведению тренингов личностного роста психологов, педагогов, социальных работников. - М.: Междунар. пед. акад., 1995. – 67 с.

31. Бодалев А.А. Акме - эффект личностного осуществления в процессе социализации и индивидуализации взрослого человека // Мир психологии. – 1998. - №1. – С. 59-66.

32. Бодалев А.А., Рыбалко Е.Ф. Б.Г. Ананьев – первооткрыватель и исследователь сложнейших проблем психологии // Психол. журнал. – 1997. – Т.18. - №6. – С. 28-44.

33. Боднар М.Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05; - Захищена 02.07.2004; Затв. 13.10.2004. – К., 2004. – 216 с. – Библиогр.: с. 151-167.

34. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. – 1979. - № 4. - С. 23-24.

35. Болтівець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика: Монографія. — К.: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. — 302 с.

36. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика (учеб. пособие для студ. ст. курсов психол. фак. и отд. ун-тов). – М.: Изд-во „Института психотерапии”, 2000. – 368 с.

37. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности. – К.: КГПИИЯ, 1991. – 189 с.

38. Борисова Н.В. Развитие функции самореализации личности. http: // borytko.nm.ru/papers/subject5_1/borisova.htm

39. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. - № 3/12. – С.26-33.

40. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 304 с.

41. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии // Вопросы психологии. – 1990. - № 6. – С.9-16.

42. Булах І.С. Змістовний контекст поняття "особистісне зростання" в ракурсі феноменологічного та гуманістичного напрямків у психології // Психологія: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000. – Випуск 2 (9). – С. 176-185.

43. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: Автореф. дис... д-ра психол. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2004. — 42 с.

44. Васильєв О.С., Демченко Е.А. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека // Вопросы психологии. – 2001. - № 2. – С. 74-85.

45. Васьковская С.В. Если учение “пробуксовывает”. (Ситуационные задачи по психологическому консультированию) // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. - №1. – С. 23-24.

46. Вахромов Е.К. Вершины жизни и пути их достижения: самоактуализация, акме и жизненный путь человека // Прикладная психология и психоанализ. – 2001. - №4. – С. 18-23.

47. Вахромов Е.К. Вершины жизни и пути их достижения: самоактуализация, акме и жизненный путь человека // Прикладная психология и психоанализ. – 2002. - №1, №2. – С. 5-18.

48. Вишнякова Н.Ф. Активні форми роботи з обдарованою молоддю // Освіта. Технікуми. Коледжі. - 2006. - № 2. – С. 47.

49. Вікова та педагогічна психологія: Навч.посіб. /О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - К.: Просвіта, 2001. - 416 с.

50. Вірна Ж.П. Мотиваційно-смислова регуляція у професіоналізації психолога: Автореф. дис... д-ра психол. наук / Інститут психології ім. Г.С.Костюка. — К., 2004. — 36 с.

51. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. – М.: ТЦ Сфера, при участии „Юрайт”, 2003. – 464 с.

52. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6т. / Под ред. А.М. Матюшкина. – М., Педагогика, 1983. - Т.3: Проблема развития психики. – 368 с.

53. Гасюк М.Б. Психологічні особливості самоактуалізації сучасної жінки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.

54. Гиллиган К. Иным голосом: психологическая теория и развитие женщин // Этическая мысль: Научн.-публицист. чтения. 1991 / Общ. ред . А.А. Гусейнова. – М.: Республика, 1992. – С. 352-371.

55. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии. – 1988. - № 2. – С. 19-26.

56. Гинзбург М.Р. Сформированность личностной идентичности как показатель успешности социализации в старшем подростковом и юношеском возрастах // Мир психологии. – 1998. - №1. – С. 21-26.

57. Головаха Е.И, Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.: Наукова думка, 1984. – 208 с.

58. Головаха Є. І., Кроник О. О. Психологічний час як регулятор життєвого шляху особистості // Мистецтво життєтворчості особистості: У 2 ч. – К.: ІЗМН, 1997. – Ч. 1. – С. 227-237.

59. Горностай П.П. Консультативный практикум // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. - №5. – С. 43-45.

60. Горностай П.П., Васьковская С.В. Теория и практика психологического консультирования: Проблемный подход. – К.: Наук. думка, 1995. – 128 с.

61. Гупаловська В.А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 25 с.

62. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М., Педагогика 1986. – 239, [1] с.

63. Дерев'янко С.П. Роль та місце творчості в процесі самоактуалізації особистості // Вісник Чернігівського держа. пед. ун-ту / Ред.: О.Ф.Явоненко. – Чернігів, 2002. - Вип.17: Психологічні науки – С. 20-24.

64. Джидарьян И.А. Развитие С.Л. Рубинштейном общественно-исторической концепции потребностей // Психол. журнал. – 1989. – Т.10. - №4. – С. 57-66.

65. Долинська Л.В. Психолого-педагогічні умови особистісно-професійного зростання майбутнього вчителя // Зб. наук. пр. НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер.: Психологія. – К.: НПУ, 1998. - Вип. 3. – С. 65-71.

66. Долінська Ю.Г. Особливості усвідомлення майбутніми психологами значення самоактуалізації особистості як умови ефективності своєї діяльності // Зб. наук. пр. НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер.: Психологія. – К.: НПУ, 1998. - Вип. 2. – С. 113-120.

67. Долінська Ю.Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Захищена 11.10.2000; Затв. 14.03.2001. - К., 2000. – 200 с.: Бібліогр.: с. 171-190.

68. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1989. – 189 с. - Библиогр.: с. 188.

69. Єрмаков І.Г. Феномен компетентністно спрямованої освіти // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. „Крок за кроком до життєвої компетентності та успіху". – К.: Латі К, 2003. – С. 6-8.

70. Зелінська Я.Ц. Особливості формування професійної самосвідомості в студентські роки // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер. №12. Психол. науки: Зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. - №5 (29). – С. 106-109.

71. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Феликс, 1997. – 480 с.

72. Иванова Л.К. Учебно-производственная практика социальных педагогов в вузе как технология профессиональной социализации // Современные технологии в социальной работе и подготовке специалистов социальной сферы: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Тамбов. – 2002. – С. 138-141.

73. Калошин В.Ф. Самоактуалізація викладача // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - № 1.– С. 7-9.

74. Кальницька К.О. Теорія мотивації А.Маслоу // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. - № 3. – С. 36-38.

75. Карікаш В.І. Вплив "Я-концепції" практичного психолога на ефективність професійного росту // Вісник Тернопільського експериментального ін-ту пед. освіти: Матеріали Міжнар. конф. "Психологічна служба школи". – Тернопіль, 1996. – С.68-69.

76. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы.– Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1969.– 265 с.

77. Климов Е.А. Психология профессионала. – М.: Ин-т практической психол.; Воронеж: МОДЭК, 1996. – 400 с.

78. Коган Л.Н. Человек и его судьба. – М: Мысль, 1988. – 283 с.

79. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1989. - 254,[1] с.

80. Кон И.С. Психология юношеского возраста: (Проблемы формирования личности): Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1979. - 175 с.

81. Коростылёва Л.А. Особенности стратегий самореализации и стили человека // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2000. – Вып. 4. – С.47-61.

82. Коростылёва Л.А. Уровни самореализации личности // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – Вып. 4. – С. 21-46.

83. Коростылева Л.А., Зайцева Ю.Е. О методологических вопросах развития и саморазвития в трудах Б.Г. Ананьева // Психологические проблемы самореализации личности. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – Вып. 4. - С. 3-11.

84. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Прогрес, 1989. – 412 с.

85. Крыжко В.В., Павлютенков Е.М. Психология в практике менеджера образования. – СПб.: КАРО, 2001. – 304 с.

86. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

87. Леонтьев Д.А. Гордон Олпорт – архитектор психологии личности //Психол. журнал. – 2002. – Т. 23. - № 3. – С. 23-30.

88. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

89. Леонтьев Д.А. Развитие идеи самоактуализации в работах А.Маслоу // Вопросы психологии. – 1987. - № 3. – С. 150-158.

90. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Фрейджер Р., Фейдимен Д.: Пер. с англ. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.

91. Лотт Л. Как стать новой личностью за восемь недель /Л.Лотт, Р.Интнер, Б.Менденхолл. – М.: Астрель, 2004. – 349, [3] с.

92. Лушин П.В. Неконгруэнтность как конструктивное условие личностного развития // Практична психологія: теорія, методи, технології. - К.: Ніка-Центр, 1977. – С. 87-101.

93. Лушин П.В. Психологія особистісного змінювання: Автореф. дис... д-ра психол. наук / Інститут психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2003. – 30 с.

94. Мадди С.Р. Теории личности: сравнительный анализ: Пер. с англ. – СПб.: Изд-во «Речь», 2002. – 539 с.

95. Максименко С.Д. Методологічні проблеми загальної психології // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 3. – С.2-4.

96. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: Навч. посібник. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

97. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури: Навч. посібник для вищої шк. – К.: Наук. думка, 1998. – 216 с.

98. Маноха И.П. Человек и потенциал его бытия. – К.: Стимул, 1995. – 256 с.

99. Маноха І.П. Професійний потенціал особистості: досвід онтологічного дослідження: Автореф. дис... канд. психол. наук / Нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 22 с.

100. Маркова А. К. Психология профессионализма. — М. : Междунар. гуманитар. фонд "Знание", 1996. — 308 с.; 21 см. — Библиогр.: с. 278-308.

101. Маркова А.К. Психология труда учителя: Кн. для учителя. – М., Просвещение. - 1993. – 192 с.

102. Марковец Г.В. Формирование направленности на самообразовательное чтение у студентов педвуза: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Український держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1992. – 19 с.

103. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ. / Под общ. ред. Г.А. Балла и др. — М.: Смысл, 1999. — 423,[1] с.

104. Маслоу А. По направлению к психологии Бытия / Пер. с англ. Е.Рачковой. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с. - (Сер. „Психологическая коллекция”).

105. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / Пер. с англ. Г.А.Балла. - К. - Донецк, 1994. – 52 с.

106. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. – СПб.: Изд. гр. Евразия, 1999. - 432 с.

107. Маслоу А.Г. Мотивация и личность: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 479 с. — Библиогр.: с. 443, 448-472.

108. Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод, посібник: У 2ч. - Ч.1: Теорія і технологія життєтворчості / Ред. рада: В.М. Доній та ін. – К., 1997. — 392 с.

109. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. – М.: Флінта: МПСИ, 1998. – 200с.

110. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. - 20 с.

111. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурлогічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – 214 с.

112. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. Т.К.Кругловой. – М.: Класс, 1999. – 132,[1] с.

113. Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности: теория и практика: Учеб. пособие. – М., ВЛАДОС, 2001. – 188 с.

114. Новиков Д.А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи). - М.: МЗ-Пресс, 2004. – 67 с.

115. Овчинникова Ю.Г. О путях разрешения кризиса идентичности // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14: Психология. – 2003. - № 4. – С. 37-45.

116. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. - М.: Смысл, 2001. – 341 с.

117. Олпорт Г.В. Личность в психологии. - "КСП+". - М.: "Ювента". - СПб., 1998. – 375 с.

118. Орлов А.Б. Карл Роджерс и современный гуманизм // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14: Психология. – 1990. - № 2. – С. 55-58.

119. Орлов А.Б. Перспективы гуманизации обучения // Вопросы психологии. – 1988. - № 3. - С. 142-146.

120. Орлов А.Б. Человекоцентрированный подход в психологии, психотерапии, образовании и политике // Вопросы психологии. – 2002. - № 2. - С. 64-84.

121. Основи практичної психології: Підручник / В.Панок та ін. - К.: Либідь, 1999. - 536 с.

122. Панок В.Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 4. - С. 5-7, № 5. – С. 4-6.

123. Панок В.Г. Концепція національної соціально-психологічної служби // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. - 1994. - №2 (3). - С.17-27.

124. Перлз Ф. Опыты психологии самопознания (практикум по гештальттерапии). – М.: Гиль-Эстель, 1993. – 240 с.

125. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Пер. с англ. – М.: Междунар. пед. акад., 1994. – 680 с.

126. Пов’якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6-7. - С. 3-6.

127. Пов’якель Н.І., Блохіна І.О. Психологічні передумови становлення позитивної “Я-концепції” як базової компоненти професійного самовизначення психолога // Зб. наук. пр. НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер.: Психологія. – К.: НПУ, 1999. - Вип. 2 (5). – С. 177-183.

128. Подстрелова А.Л. Формирование у студентов педвуза ответственного отношения к профессиональной подготовке (на материале

внеаудиторной работы): Автореф. дис… канд. пед. наук / Минск. гос. пед. ин-т. – Минск, 1985. – 15 с.

129. Поторій Я.І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 2. - С. 36-39.

130. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: Учеб. пособие / Под общ. ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. – СПб: Питер, 2000. – 560 с.

131. Практическая патопсихология: Руководство для врачей и медицинских психологов / В.М. Блейхер, И.В. Крук, С.Н.Боков. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 445 с.

132. Практическая психология образования: Учеб. для студ. высш. и ср. спец. учеб. завед. / Под ред. И.В. Дубровиной. — 2-е изд. — М. : Творч. центр "Сфера", 1998. — 525,[1] с.

133. Прикладная психология / Болотова А.К., Макарова И.В.: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 383 с.

134. Приходько Ю.О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Український держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 45 с.

135. Психология личности в трудах отечественных психологов / Составитель Куликов Л.В. – СПб: Питер, 2000. – 480 с.

136. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Политиздат, 1990. — 494,[1] с.

137. Психологічна структура педагогічної діяльності: Навч. посіб.: В 2 ч. / Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – Ч. 2. - 230 с.

138. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник / За ред. В.М.Доній та ін. – К., 1996. – 792 с.

139. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с. – Бібліогр.: с. 263-293.

140. Работа с кризисной личностью: Методическое пособие / В.В.Козлов. - М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2003. – 300 с.

141. Райгородский Д.Я. Психология личности: Хрестоматия: В 2-х т. - Изд. 3-е, доп. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ – М., 2002. - Т.1 – 512 с.

142. Реан А.А. Акмеология личности // Психол. журнал. – 2000. – Т.21, №3. – С. 88-95.

143. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности / Пер. с нем. Г. И. Лойдиной; Под ред. Т. А. Гудковой. – М.: Мир, 1994. – 319 с.: ил. — Библиогр.: с. 308-312.

144. Роджерс К. Клиентоцентрированный / человеко-центрированный подход в психотерапии // Вопросы психологии. – 2001. - № 2. - С. 48-58.

145. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.

146. Роменец В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. – К.: Либідь, 1989. – 190 с.

147. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.

148. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 1999. – 705 с.

149. Рудестам К. Групповая психотерапия: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 384 с.

150. Руководство по использованию восьмицветового теста Люшера / Сост. О.Ф. Дубровская. – М.: «Когито-Центр», 2003. – 63 с.

151. Сартр Ж.П. Бытие и ничто (Извлечения) // Человек и его ценности. - М., 1988. – Ч 1. – С. 98 – 99.

152. Сейтешев А.П. Профессиональная направленность личности: Теория и практика воспитания. – Алма-Ата: Казахский пед. ин-т им. Абая, 1990. - 336 с.

153. Семиченко В.А. Психология личности. – К.: Видавець Ешке О.М., 2001. – 426 с.

154. Скрипченко А.В. Системное исследование факторов, влияющих на готовность студентов к деятельности учителя начальных классов // Психология учителя. – М., 1989. – С.171-173.

155. Слободчиков В.И. Категория возраста в психологии и педагогике развития // Вопросы психологии. – 1991. - № 2. – С.37-49.

156. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Антропологический принцип развития // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 37-50.

157. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики – СПб.: Изд-во “Речь”, 2003. – 624 с.

158. Созонтов А.Е. Проблема здоровья с позиций гуманистической психологии // Вопросы психологии. – 2003. - № 3. - С. 92-101.

159. Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности: Учеб. пособие / В.А. Сонин (автор-составитель). – СПб.: Издательство „Речь”, 2004. – 408 с.

160. Сохань Л.В. Індивідуально-особистісна цінність життя: подійна картина життя та життєтворчість // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. „Крок за кроком до життєвої компетентності та успіху. – К.: Латі К, 2003. – С. 8-10.

161. Справочник практического психолога. Психодиагностика /Под общ. ред. С.Т.Посоховой. – М.: АСТ; СПб: Сова, 2006. – 671 с.

162. Становление личности // Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общая редакция А.А. Реана – СПб: Питер, 2000. – С. 65-79.

163. Степанець Н.В. Психологічні основи життєвої компетентності // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. „Крок за кроком до життєвої компетентності та успіху. – К.: Латі К, 2003. – С. 44-46.

164. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 490 с.

165. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.С. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1987. – 120 с.

166. Степанова Е.И. Психология взрослых - основа акмеологии. – СПб: СПб. ун-т, 1995. - 450с.

167. Столяренко Л.Д. Основы психологи: Учеб. пособие. - 7-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 672 с.

168. Татенко В.А. Психологические стратегии и технологии актуализации субъективного потенциала человека // Психологія на перетині тисячоліть: Матеріали П’ятих Костюківських читань (1999 р.). В 3-х т. – К., 1999. - Т.3. – С. 308.

169. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: Монография. – К.: Видавничий центр „Просвіта”, 1996. – 404 с.

170. Татенко В.А. Субъект психологической активности: поиск новой парадигмы // Психол. журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 64-70.

171. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни // Принцип развития в психологии. – М., 1978. – С. 173-195.

172. Теории личности /Л.Хьелл, Д.Зиглер. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 608 с.

173. Терлецька Л.Г. Проблема самопізнання в зарубіжній психології // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Сер.: „Соціологія. Психологія. Педагогіка” / Ред.: В.Б.Євтух. – К., 2002. - Вип. 12-13. – С. 55-58.

174. Тимохина А.В. Личностно-ориентированная психотерапия в психологической практике. - Луганск: Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1997. – 192 с.

175. Титаренко Т.М. Життєва криза як індикатор особистісного розвитку // Практична психологія: теорія, методи, технології. – К.: Ніка-центр, 1977. – С. 79-86.

176. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

177. Тихомиров О.К. Психология мышления: Учеб. пособие для вузов по спец. “Психология”. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 270 с.

178. Тихомиров О.К., Знаков В.В. Мышление, знание и понимание // Вест. Моск. Ун-та. Сер. 14: Психология. – 1989. - № 2. – С. 6-16.

179. Ткалич М.Г. Психолого-організаційні детермінанти самоактуалізації менеджерів комерційних організацій: Автореф. дис… канд. психол. наук / Інститут психології ім. Г.С.Костюка. – К., 2006. – 20 с.

180. Трофімов Ю.Л., Пушкар В.В. Методологічні проблеми дослідження ціннісно-смислової сфери людини // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету: Психологічні науки / Ред.: О.Ф. Явоненко. – Чернігів, 2002. - Вип.17.– С. 114-117.

181. Українсько-російський психологічний тлумачний словник / Авт.-упор. В.М. Копоруліна. – Х.: Факт, 2006. – 400 с.

182. Фанталова Е.Б. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта. – Самара: Издательский дом БАХРАХ - М., 2001. – 128 с.

183. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Абрахам Маслоу и психология самоактуализации // Гуманистическая и трансперсональная психология: Хрестоматия / Сост. К.В.Сельченок. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – С. 306-342.

184. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Личность и личностной рост. Вып. 1: Пер. с англ. – М., 1994. – 84 с.

185. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Личность и личностной рост. Вып. 2: Пер. с англ. – М., 1994. – 134 с.

186. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Личность и личностной рост. Вып. 3: Пер. с англ. – М., 1994. – 81 с.

187. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения / Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. - М.: Наука, 1989. - 243,[5] с. — Рез.: англ. — Библиогр.: с. 238-242 (181 назв.).

188. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с англ. и нем. / Под ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева. — М. : Прогресс, 1990. — 366,[1] с. — Библиогр.: с. 360-365.

189. Фромм Э. Человек для себя. - Мн.: ООО "Попурри", 1998. – 672 с.

190. Харламенкова Н.Е. Стратегии самоутверждения и ценностные предпочтения одинокого человека // Психологический журнал. – 1999. – Т.20. – № 2. – С. 21 – 28.

191. Чепелева Н.В., Уманец Л.И. Проблемы личностной подготовки психологов-практиков в условиях вуза // Сб. материалов Междунар. конф. “Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика”. - Одеса, 1992. - Т.2. – С. 111-112.

192. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

193. Швалб Ю.М. Принципи та моделі психологічної експертизи // Практ. психологія та соціальна робота. – 1999. – №8. – С.26 – 28.

194. Швалб Ю.М. Принципи та моделі психологічної експертизи. (Продовження) // Практ. психологія та соціальна робота. – 2000. – №1 – С.22 – 25.

195. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. - № 4. – С. 66-80.

196. Эриксон Э. Детство и общество: Пер. с англ. А. Алексеева. — СПб.: Психол. центр "Ленато": Фонд "Унив. кн.", 1996. — 589,[1] с. — Библиогр.: с. 589-590.

197. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Толстых А.В. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

198. Эткинд А.М. Цветовой тест отношений // Общая психодиагностика. – М., 1987. – С. 221-227.

199. Эткинд А.М. Цветовой тест отношений и его применение в исследовании больных неврозами // Социально-психологические исследования в психоневрологии. – Л., 1980. – С. 110-114.

200. Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуации: Пер. с англ. / Рос. акад. наук, Ин-т психологии. — М. : Наука, 1996. — 267,[2] с. — Библиогр.: с. 261-263.

201. Юрченко В.І. “Я-концепція” як показник особистісного зростання майбутнього вчителя // Зб. наук. пр. НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер.: Психологія. – К.: НПУ, 2000. - Вип. 4(7). – С. 31-35.

202. Юрченко В.І. Формування “Я-концепції” майбутнього вчителя в умовах пед. училища: Автореф. дис. … канд. психол. наук / Укр. Держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 25 с.

203. Яремчук С.В. Формування професійно-психологічної спрямованості особистості майбутнього вчителя: Автореф. дис. … канд. психол. наук / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 20 с.

204. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. – К.: Либідь, 1996. – 262 с.

205. Adler A. Psychotherapie und Erziehung: AusgewahlteAufsatze. Bd. III: 1933-1937 /Hrsg. von II Ansb /R.F. Antoch. Frankfurt am Main: Fisher Taschenbuch Verlag, 1983. - 217p.

206. Allport G.W. Patterns and grows in personality. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1961. - X1V. - 593 p.

207. Bugental J.F.T. The art of the psychotherapist. - New York et al. - 1987. – P. 4-7.

208. Buhler Ch. Basic tendencies of human life: Theoretical and clinical considerations // Wisser R. (Hg.) Siin und Sein. Tubingen: Max Niemeyer Verlag, 1960. - P. 475-494.

209. Бурбо Л. Слушай тялото си. Твоя най-голям приятел на земята /Превод от френски Недка Капралова. – София.: Издателска къща ЛИК, 2007. – 218 с.

210. Erikson E.H. Identity and the life cycle. – New York; London; 1980. – 191 p.

211. Kohlberg L. Continuities in Children and Adult Moral Development Revisited // Life-span Developmental Psychology. Personality and Socialisation. – 1973. – № 4. – P. 49-67.

212. Maslow A.H. Motivation and personality (3rd ed.). New York: Harper and Row, 1987. - 395 p.

213. Maslow A.H. The farther reaches of human nature. New York: Viking Press, 1971. - 281 p.

214. Rogers C. Freedom to learn for the 80's. Columbus – Toronto – London – Sydney: Ch. E. Merrill Publ. Company, A Bell & Howell Company, 1983. – 312 p.

215. Rogers C.R. On becoming a person: a therapist's view of psychotherapy. L.: Constable & Company, 1977. P. 15-27.

216. Vander Zanden, Games Wilfrid. Human development / Games W. Vander Zanden. – 5th ed. – 1993. – 715 p.

Додаток А

Стратегії самоствердження особистості (Е.Никітін, Н.Харламенкова)

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т _____

Інструкція. Прочитавши твердження чи питання, підберіть, будь ласка, відповідь (1,2,3,4 або 5), що відображає ваші типові дії або стани у тій чи іншій ситуації. Відповідну для Вас відповідь позначте у колонці з номером твердження.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31	32	33	34	35	36

S = P1 = P2 = P3 =

S - загальна сума балів
P1 - сума відповідей, яким приписуються 1 і 2 бали
P2 - сума відповідей, яким приписуються 3 і 4 бали
P3 - сума відповідей, яким приписуються 4 і 5 балів

Опитувальник

1. Ви приїхали на відпочинок.
   1) Обов'язково з ким-небудь познайомитеся.
   2) Інші повинні рахувати за честь знайомство з вами.
   3) Перебуватимете наодинці.
   4) Якщо вам запропонують, познайомитеся з ким-небудь.
   5) Перебуватимете у сумнівах, як познайомитися.
2. Якщо ви радієте, як це звичайно відбувається?
1) Більше відчуваю незадоволеність.
2) Сміюся, усміхаюся.
3) Буваю просто задоволений.
4) Стримую радість.
5) Не знаю, як радіють.

3. Ви вирішили перекусити, але принесена страва здається вам не зовсім їстівною.
   1) Вирішите, що сьогодні невдалий день і підете.
   2) Просто турбуватиметеся.
   3) З'їсте.

4) Голосно зажадаєте повернути гроші.
5) Спробуєте і відставите убік.

4. Ви їдете у потягу, а постільної білизни вам не дали.
1) Довго чекатимете, коли прийде провідник.
2) Попросите свого супутника допомогти вам.
3) Ляжете спати без білизни.
4) Зажадаєте бригадира потягу.
5) Домагатися, щоб вам видали все необхідне.

5. Чи можете ви сказати про себе, що здатні пригнітити свої почуття, коли ситуація не дозволяє виразити їх повною мірою?
1) Часто пригнічую.
2) Виражаю помірно.
3) Прагну не потрапляти у такі ситуації.
4) Дуже часто пригнічую.
5) Майже ніколи не пригнічую.

6. Знову вас просять виконати роботу за іншу людину.
1) З готовністю погодитеся.
2) Беззастережно відмовитеся.
3) Зрадієте випадку звести з ним рахунок.
4) Погодитеся, лаючи себе за це.
5) Відмовитеся, відчуваючи незручність.

7. Ви йдете до театру, але не знаєте, як до нього дістатись.
1) Запитаєте кого-небудь, як проїхати.
2) Шукатимете самі.
3) Розгніваєтесь тому, що ваш супутник наперед не дізнався шлях до театру.
4) Взагалі не підете до театру.
5) Звернетеся до знайомого по допомогу.

8. Вам дали велику премію.
1) Дуже зрадієте.
2) Вагатиметесь, чи не сплутали вас з ким-небудь.
3) Приємно здивуєтеся.
4) Виразите подив, чому в інших премія більше.
5) Приймете як належне.

9. Вам необхідно виконати термінову роботу, але знайомі наполягають на тому, щоб ви прийшли до них у гості.
1) Неохоче згодитеся.
2) Відмовите і відчуватимете незручність.
3) Різко відмовите, оскільки ваші прохання ігноруються ще частіше.
4) Просто відмовите.
5) Погодитеся, оскільки вам здається, що прохання цілком обґрунтоване.

10. Приятель зайняв у вас грошей, обіцяючи скоро повернути, але натомість знову просить у позику.
1) Дасте і вважатимете себе розмазнею.
2) Будете у страшному гніві і наговорите йому багато невтішних слів.

3) Не дасте, і вже цим все буде сказано.
4) Не дасте, але для себе вирішите, що поступили неправильно.
5) Дасте, оскільки боїтеся залишитися зовсім без друзів.

11. У магазині ви просите подивитися товар, а на вас не звертають уваги.
1) Звернетеся ще раз і підете, не отримавши відповіді.
2) Запропонуєте свою допомогу продавцю, оскільки вам здається, що він втомився за цілий день роботи.
3) Настирливо і вимогливо доб'єтеся свого.
4) Знайдете можливість відігратися на недоліках продавця.
5) Відійдете до іншого прилавка.

12. До вас звернулися з проханням, коли ви дуже зайняті.
1) Негайно перемкнетеся на проблеми людини, яка звернулася до вас.
2) Відмовитеся, а потім передумаєте.
3) З незадоволеністю відкладете свою роботу.
4) Запропонуєте почекати і продовжите свою роботу.
5) Відчитаєте людину за те, що вона невчасно до вас звернулася.

13. Ваш знайомий влаштувався на цікаву роботу з високим окладом.
1) Ніяк не прореагуєте на цю подію.
2) Поскаржитеся йому на свою невлаштованість.
3) Привітаєте по телефону.
4) Виразите свою радість при зустрічі.
5) Ще раз переконаєтеся у думці, що у нього скрізь знайомства.

14. Ви зробили новий ключ, але ним не можна відкрити двері.
1) Зажадаєте зробити новий ключ.
2) Прийдете у збентеження.
3) Пошлете до майстерні кого-небудь більш енергійного.
4) Поміняєте замок.
5) Влаштуєте у майстерні скандал.

15. Коли ви з ким-небудь спілкуєтеся, ви:
1) Передаєте ініціативу вашому партнеру.
2) Говорите більше за всіх, закінчуючи розмову, коли це потрібно саме вам.
3) Починаєте і ведете розмову.
4) Сумніваєтеся, чи так ви поводитеся.
5) Відчуваєте себе дещо соромливо.

16. Ви трохи поспішаєте, але до вас звертаються з проханням, яке не вимагає негайного виконання.
1) Погодитеся виконати негайно.
2) Залишите прохання без уваги.
3) Невпевнено відмовите.
4) Погодитеся, зазнаючи власні ускладнення.
5) Попросите відкласти її вирішення на пізніший термін.

17. Ваш співбесідник говорить такі речі, з якими важко погодитися.
1) З ним сперечатиметеся, наводячи доводи.
2) Облаєте його про себе.

3) Скажете, що він неук.
4) Будете з ним солідарні.
5) Вам все одно.

18. Чи часто ви виражаєте обґрунтовану незадоволеність?
1) Дуже часто.
2) Часто.
3) Іноді.
4) Майже ніколи.
5) І в поганому бачу добре.

19. Ви ненавмисно штовхнули перехожого.
1) Зупинитеся і запитаєте, чи все гаразд.
2) Обернетеся і переконаєтеся, що все нормально.
3) Зробите вигляд, що не помітили цього.
4) Почнете вибачатися, пропонувати допомогу.
5) Скажете, щоб він був більш обачним.

20. Ви відремонтували годинник, а він все одно не йде.
1) Відчуєте у цьому свою вину.
2) Попросите у кого-небудь пораду.
3) Перебуватимете у нерішучості.
4) Зажадаєте нового ремонту або обміну годинника.
5) Повернетеся до бюро ремонту, оскільки у вас є, що сказати майстру.

21. Чи знайоме вам відчуття радості?
1) Швидше відчуття спокою.
2) Небагато.
3) Коли є з ким порадіти.
4) Часто переживаю це почуття.
5) Багато, що дратує, а не радує.

22. Вас підвів діловий партнер, друг, приятель.
1) Виплеснете на нього всю свою злість.
2) Подумаєте: «Це і до кращого».
3) Турбуватиметеся.
4) Примусите виправити положення.
5) Затаїте образу.

23. Вам довго не повертають потрібну книгу.
1) Відкрито обвинуватите цю людину у необов’язковості.
2) Залишите книгу у неї.
3) Злегка розсердитеся.
4) Зажадаєте книгу назад.
5) Порадитеся з іншим, як завжди.

24. Взуття, куплене вами зовсім недавно, стало непридатним.
1) Обміняєте на нове.
2) Підете лаятися з продавцем.
3) Залишите на чорний день.
4) Будете стурбовані цим, не знаючи, як вчинити.
5) Носитемете далі.

25. Ви закінчили важливу роботу, яка була високо оцінена іншими.
    1) Залишитеся незадоволені невисокою, з вашої точки зору, оцінкою.
    2) Перебуватимете у стані апатії.
    3) Поділитеся радістю з іншими.
    4) Залишитеся незадоволені собою.
    5) Будете дуже задоволені.
26. Вам подзвонили пізно вночі, неправильно набравши номер.
    1) Не підете до телефону у будь-якому випадку.
    2) Скажете по телефону, що потрібно правильно набирати номер.
    3) Незадоволено вислухаєте вибачення.
    4) У гніві кинете трубку.
    5) Зрадієте, оскільки вам все одно не до сну.
27. На день народження вам піднесли приємний сюрприз.
    1) Це неможливо, оскільки мало хто здатний на такі сюрпризи.
    2) Вам здається, що ви цього не заслужили.
    3) Будете задоволені.
    4) Залишитеся байдужі, оскільки ви цього чекали.
    5) Дуже зрадієте.
28. Ваше місце у театрі зайняте.
    1) Сядете на інші місця, хоча там гірше видно.
    2) Здивуєтесь.
    3) Відреагуєте на ситуацію.
    4) Спробуєте звільнити місце.
    5) Стримаєтеся у прояві негативних емоцій.
29. Опинившись наодинці з малознайомою людиною, ви:
    1) Довго і болісно вибираєте тему для розмови.
    2) Напружено мовчите.
    3) Самі пропонуєте тему для бесіди.
    4) Вимушуєте її розважати вас.
    5) Чекаєте появи кого-небудь із знайомих.
30. Ви дивитеся телевізор, а ваші близькі перемикають його на іншу програму.
    1) Що ж, доведеться дивитися цю.
    2) Розсердитеся і зажадаєте перемкнути назад.
    3) Промовчите, демонструючи незадоволеність.
    4) Посваритеся.
    5) Люб’язно погодитеся, оскільки нова програма начебто цікавіша.
31. Ви зібралися йти, а ваш начальник просить вас залишитися, оскільки необхідно ще попрацювати.
    1) Невпевнено відмовите.
    2) Не підкоряєтеся, жахливо обурюючись при цьому.
    3) Відмовите, посилаючись на зайнятість.
    4) Погодитеся, радіючи, що на вас звернули увагу.
    5) Погодитеся, проклинаючи себе за це.
32. Якщо вам необхідно з ким-небудь познайомитися, як ви це робите?
    1) Покладаєтеся на долю, збіг обставин.

2) Прохаєте кого-небудь посприяти.
3) Дієте дуже напористо і рішуче.
4) Проявляєте ініціативу, домовляєтеся про зустріч.
5) У думках програєте цю ситуацію у різних варіантах, не переходячи до справи.

33. Сусід попросив у вас праску, а ви у цей час самі прасуєте.
1) Категорично відмовите.
2) Відмовите, і вас замучать розкаяння совісті.
3) Віддасте і включите стару праску.
4) Просто відмовите.
5) Дасте, не бажаючи того.

34. Ви прийшли на ринок, і немолода жінка просить вас купити у неї товар, що залишився.
1) Відмовитеся, жалкуючи, що так поступили.
2) Купите, досадуючи на себе.
3) Пройдете мимо.
4) Будете роздратовані цим.
5) Купите на останні гроші.

35. Коли ви знаходитеся у гостях, де багато невідомих вам людей, то:
1) Спілкуєтеся тільки із знайомими.
2) Прагнете максимально привернути до себе увагу.
3) Відчуваєте себе скутим.
4) Нерідко знаходитеся у центрі уваги.
5) Не наважуєтеся з ким-небудь познайомитися.

36. Лікар несподівано закінчує роботу після того, як ви вже довго прочекали прийому.
1) Приймете як належне.
2) Турбуватиметеся і підете.
3) Обуритеся, а потім все-таки заспокоїтеся.
4) Викажете лікарю все, що накипіло, не вибираючи висловів.
5) Зажадаєте, щоб прийом продовжував інший лікар.

Розподіл респондентів по групах:
(1) за критерієм суми балів і (2) по критерієм порівняння вираженості трьох тенденцій (дискримінуючих ознак*)*

Стратегія	Сума балів	Межі груп за дискримінуючими ознаками		
	Межі групи	Р1	Р2	Р3
Самопригнічення	87 – 111	15 – 21	69 – 90	56 – 75
Конструктивність	112 – 130	9 – 13	99 – 111	80 – 93
Агресивність	131 – 144	3 – 6	106 – 124	105 – 117

Додаток Б

Діагностика рівня парціальної готовності до професіонально-педагогічного саморозвитку (ППС)

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т _____

Інструкція. Оцініть, будь ласка, себе за 9-бальною шкалою за кожним показником і визначте рівень сформованості у себе умінь і навичок саморозвитку. Бали відмічаються у "Карті самооцінки готовності до самоосвітньої діяльності".

Карта самооцінки готовності до самоосвітньої діяльності

	Бали								
І. Мотиваційний компонент (9-81 бал)									
1. Усвідомлення особистої і суспільної значущості безперервної освіти у педагогічній діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Наявність стійких пізнавальних інтересів у галузі педагогіки і психології	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Почуття обов'язку і відповідальності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
4. Допитливість	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Прагнення одержати високу оцінку своєї самоосвітньої діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Потреба у психолого-педагогічній самоосвіті (ППСО)	1	2	3	4	5	6	7	8	9
7. Потреба у самопізнанні	1	2	3	4	5	6	7	8	9
8. Рангове місце ППСО серед 9 найбільш значущих для вас видів діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
9. Упевненість у своїх силах	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ІІ. Когнітивний компонент (6-54 бали)									
1. Рівень загальноосвітніх знань	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Рівень загальноосвітніх умінь	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Рівень педагогічних знань і умінь	1	2	3	4	5	6	7	8	9
4. Рівень психологічних знань і умінь	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Рівень методичних знань і умінь	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Рівень спеціальних знань	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ІІІ. Етично-вольовий компонент (9 -81 бал)									

1. Позитивне ставлення до процесу навчання	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Критичність	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Самостійність	1	2	3	4	5	6	7	8	9
4. Цілеспрямованість	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Воля	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Працездатність	1	2	3	4	5	6	7	8	9
7. Уміння доводити розпочате до кінця	1	2	3	4	5	6	7	8	9
8. Сміливість	1	2	3	4	5	6	7	8	9
9. Самокритичність	1	2	3	4	5	6	7	8	9
IV. Гностичний компонент (17 - 153 бали)									
1. Уміння ставити і вирішувати пізнавальні задачі	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Гнучкість та оперативність мислення	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Спостережливість	1	2	3	4	5	6	7	8	9
4. Здатність до аналізу педагогічної діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Здатність до синтезу й узагальнення	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Креативність та її прояви у педагогічній діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
7. Пам’ять і її оперативність	1	2	3	4	5	6	7	8	9
8. Задоволення від пізнання	1	2	3	4	5	6	7	8	9
9. Уміння слухати	1	2	3	4	5	6	7	8	9
10. Уміння володіти різними типами читання	1	2	3	4	5	6	7	8	9
11. Уміння виділяти і засвоювати певний зміст	1	2	3	4	5	6	7	8	9
12. Уміння доводити, обґрунтовувати думки	1	2	3	4	5	6	7	8	9
13. Уміння систематизувати, класифікувати	1	2	3	4	5	6	7	8	9
14. Уміння бачити суперечності і проблеми	1	2	3	4	5	6	7	8	9
15. Уміння переносити знання й уміння у нові ситуації	1	2	3	4	5	6	7	8	9
16. Здатність відмовитися від сталих ідей	1	2	3	4	5	6	7	8	9
17. Незалежність думок	1	2	3	4	5	6	7	8	9
V. Організаційний компонент (7-63 бали)									
1. Уміння планувати час	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Уміння планувати свою роботу	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Уміння перебудовувати систему діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
4. Уміння працювати у бібліотеках	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Уміння орієнтуватися у класифікації джерел	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Уміння користуватися оргтехнікою і банком комп’ютерної інформації	1	2	3	4	5	6	7	8	9
7. Уміння володіти різними прийомами	1	2	3	4	5	6	7	8	9
VI. Здатність до самоуправління у педагогічній діяльності (5-45 балів)									
1. Самооцінка самостійності власної діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Здатність до самоаналізу і рефлексії	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Здатність до самоорганізації і мобілізації	1	2	3	4	5	6	7	8	9
4. Самоконтроль	1	2	3	4	5	6	7	8	9

5. Працьовитість і старанність	1	2	3	4	5	6	7	8	9
VII. Комунікативні здібності (5-45 балів)									
1. Здатність акумулювати і використовувати досвід самоосвітньої діяльності колег	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Здатність до співпраці і взаємодопомоги у професійній педагогічній самоосвіті	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Здатність організувати самоосвітню діяльність інших (перш за все учнів)	1	2	3	4	5	6	7	8	9
4. Здатність відстоювати власну точку зору і переконувати інших у процесі дискусій	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Здатність уникати конфліктів у процесі спільної діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Кількісні показники парціальної сформованості і готовності до професійно-педагогічного саморозвитку

Компоненти професіонально-педагогічного саморозвитку (ППС)	Рівні ППС (у балах)		
	Низький	Середній	Високий
1. Мотиваційний	35 і менше	36-54	55 і більше
2. Когнітивний	23 і менше	24-36	37 і більше
3. Етично-вольовий	35 і менше	36-54	55 і більше
4. Гностичний	67 і менше	68-108	109 і більше
5. Організаційний	27 і менше	28-42	43 і більше
6. Здатність до самоуправління	19 і менше	20-30	31 і більше
7. Комунікативний	19 і менше	20-30	31 і більше

Додаток В

Визначення соціальної креативності особистості

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т _____

Інструкція. У запропонованому нижче бланку вам необхідно за 9-бальною шкалою визначити самооцінку особистісних якостей або частоту їх прояву у заданих ситуаціях життєдіяльності.

№ п/п	Питання тесту	Шкала оцінок
1	Як часто почату справу вам вдається довести до логічного кінця?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
2	Якщо всіх людей у думках розділити на логіків та евристиків, тобто генераторів ідей, то в якій мірі ви є генератором ідей?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
3	У якій мірі ви відносите себе до людей рішучих?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
4	У якій мірі ваш кінцевий «продукт», ваше творіння, найчастіше відрізняється від початкового проекту, задуму?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
5	Наскільки ви здатні проявити вимогливість і наполегливість, щоб люди, які обіцяли вам щось, виконали обіцянку?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
6	Як часто вам доводиться виступати з критичними думками на чию-небудь адресу?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
7	Як часто рішення виникаючих у вас проблем залежить від вашої енергії і напористості?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
8	Який відсоток людей у вашому колективі найчастіше підтримує вас, ваші ініціативи і пропозиції? (один бал – близько 10 %)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
9	Як часто у вас буває оптимістичний і веселий настрій?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
10	Якщо всі проблеми, які вам доводилося вирішувати за останній рік, умовно розділити на теоретичні і практичні, то якою виявиться питома вага практичних?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
11	Як часто вам доводилося відстоювати свої принципи, переконання?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
12	У якій мірі ваша товариськість, комунікабельність	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9

	сприяє рішенню життєво важливих для вас проблем?	
13	Як часто у вас виникають ситуації, коли головну відповідальність за рішення найскладніших проблем і справ у колективі вам доводиться брати на себе?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
14	Як часто і в якій мірі ваші ідеї, проекти вдавалося втілити у життя?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
15	Як часто вам вдається, проявивши винахідливість і навіть заповзятливість, хоч у чомусь випередити своїх суперників по роботі або навчанню?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
16	Як багато серед ваших друзів і близьких людей, які вважають вас людиною вихованою і інтелігентною?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
17	Як часто вам у житті доводилося робити щось таке, що було сприйняте навіть вашими друзями як несподіванка, принципово нова справа?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
18	Як часто вам доводилося корінним чином реформувати своє життя або знаходити принципово нові підходи у рішенні старих проблем?	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9

На основі сумарної кількості набраних балів визначіть рівень творчого потенціалу:

18-69 балів - низький рівень

70-114 балу - середній рівень

115-162 бали - високий рівень

Додаток Ґ

Відповіді майбутніх психологів до методики „Тест незакінчених речень”

Продовжіть, будь ласка, фрази:

1. ***Для того, щоб досягти успіху у житті потрібно:***

1 курс

- чітко визначити цілі і досягати їх
- прагнути, зацікавитися, любити
- бути цілеспрямованим, працелюбним
- мета, сила волі, ніколи не зупинятися і дивитися вниз
- досягати своєї мети
- прагнути до певної мети
- докласти максимальних зусиль
- прагнути до задуманого, не дивлячись ні на що
- поставити перед собою мету і максимально прагнути до неї
- трудитися
- вчитися
- працювати, вчитися, реалізувати себе
- йти до наміченої мети і досягати її
- досягати цього успіху
- прагнути до цього, досягати
- прагнути до успіху і все обов'язково вийде
- прагнути до цього і не зупинятися на досягнутому
- багато працювати і покладатися тільки на себе
- отримати професію і прагнути до кращого
- мати терпіння і багато зусиль
- прагнути до своєї мети і мати матеріальну базу
- цього хотіти

3 курс

- бути цілеспрямованим, не боятися виявити свої здібності і творчо працювати
- вірити у свої сили і не зупинятися перед труднощами
- дуже сильно цього хотіти і ставити собі мету
- багато і наполегливо трудитися, мати успіх на своєму боці
- мати мету
- цілеспрямовано, настирливо, відповідально досягати цілей
- трудитися розумово і фізично
- мати велику силу волі
- дуже багато вчитися і трудитися
- вивчитися і бути самостійним
- багато зусиль
- прагнути до успіху
- всього досягати своїми силами
- бути цілеспрямованим і знайти власну справу
- мати мету, вчитися, самореалізуватися, мати добре здоров'я
- бути цілеспрямованим
- трудитися 1
- чітко знати, чого хочеш від життя
- немає відповіді
- прикласти максимум зусиль, раціонально використовувати час, мати знання
- поставити мету і досягнути її

5 курс

- бути активним і цілеспрямованим
- прагнути до цього
- подолати багато перешкод
- бути упевненим у собі і цілеспрямованим
- контролювати емоції і володіти інформацією
- бути цілеспрямованим
- багато трудитися
- вчитися і прагнути до успіху
- бути лідером
- ставити мету і прагнути до неї
- багато працювати
- докласти багато зусиль
- бути цілеспрямованим і досягати поставленої мети
- поставити мету і досягати її, розвивати силу волі
- багато старатися
- постараюся для цього зробити все
- дуже хотіти цього і мати засоби
- бути працелюбною, цілеспрямованою, спокійною
- над цим попрацювати
- стимул
- не лінуватися, багато працювати, вірити у себе і не розкисати від невдач
- постійно працювати над собою і мати везіння
- бути настирливим і вольовим

2. Я знаю, що для того, щоб відбутися як особистість, мені необхідно:

1 курс

- повірити у себе
- вивчитися, досягти наміченої мети
- досягти поставленої перед собою мети
- розширити кругозір, вчитися, потрібен ще і життєвий досвід
- знати більше інформації, добре вчитися і бути більш товариською
- більше працювати над собою
- вчитися
- досягти успіху у роботі і в особистому житті
- дістати освіту і самій стати на ноги
- дістати вищу освіту
- бути упевненою
- знайти улюблену справу, прагнути, як найкраще її виконати
- спочатку розв'язати свої внутрішні проблеми
- працювати і показувати себе як особистість
- поставити перед собою мету і йти до неї, долаючи усі перешкоди
- вивчитися і прагнути успіхів
- всебічно розвиватися
- йти настирливо до своєї мети
- терпіння і багато знань
- багато працювати над собою
- дістати вищу освіту, знайти роботу, створити сім'ю
- мати власну думку, мету у житті, її значення, добру підтримку з боку оточуючих
- бути сучасною і досягати своєї мети
- бути активною

3 курс

- бути упевненим у собі
- постійно працювати над собою, жити у гармонії зі своїм внутрішнім світом
- час, бажання, підтримка близьких й улюблених людей
- свобода, незалежність
- працювати над собою
- бути цілеспрямованою, упевненою у собі, відповідальною, шанобливо ставитись до інших
- упевненість у собі, у своїх силах і здібностях
- здійснити свої мрії, самореалізуватися
- закінчити університет і трохи подорослішати
- мати освіту, силу волі, сильний незалежний характер, бути гуманним
- немає відповіді
- багато над собою працювати і ставити перед собою певну мету
- стати лідером, завоювати довіру і підтримку моїх друзів
- розібратися у собі
- самореалізуватися
- бути самостійним, цілеспрямованим, відповідальним
- багато посидючості, терпіння у роботі над собою
- самоудосконалюватися
- багато працювати
- саморозвиватися, наполегливо рухатися до поставленої мети, не ставити нереальних цілей
- закінчити навчання, знайти гідну роботу, створити сім'ю
- багато вчитися

5 курс

- бути самою собою
- працювати над собою і для себе
- багато працювати над собою
- упевненість у собі
- контролювати себе (внутрішній контроль)
- розвиватися
- досягти пошани оточуючих мене людей і довіри моїх друзів
- розвивати упевненість у собі і самоорганізацію
- займатися самовдосконаленням
- у мене все для цього є!
- наполегливо працювати над собою і не зупинятися, не дивлячись на життєві невдачі
- досягти успіху у професійному плані
- удосконалювати себе, аналізувати свої вчинки, спілкуватися з іншими людьми, бути самим собою
- дістати освіту, влаштуватися на добру роботу
- бути у собі упевненою і настирною
- закінчити університет і мати твердий характер
- визнання оточуючих, любов і теплота близьких людей
- бути упевненою у собі, оптимістичніше, спокійніше реагувати на ситуації
- ще багато чому навчитися
- підтримка оточуючих, і щоб мене сприймали як людину, що чогось варта
- пізнати багато цікавого, знайти добру роботу, і, взагалі, пов'язати своє життя з наукою
- цілеспрямованість, успіх, винахідливість, інтелект, розуміння людей
- реалізувати усі свої можливості

3. Невдаха - це той, хто:

1 курс

- не вірить у себе і не любить себе
- не любить і байдужий
- вважає себе невдахою
- дозволяє вважати себе останнім той, хто не дає собі вирватися вперед
- не знає, для чого він живе, який нічого не хоче від життя
- не прагне до успіху
- не зміг знайти себе у якійсь справі, нічого не досяг у житті
- не може реалізувати себе як особистість
- не ставить перед собою мету і пливе за течією
- нічого не може досягти
- не старається
- постійно скаржиться на життя і не може реалізувати себе
- вирішує проблеми невірним шляхом
- вірить у свої невдачі
- опускає руки перед щонайменшою перешкодою і не йде до кінця
- не упевнений у собі
- не вірить у свої сили
- опускає руки при невдачах, не діє
- не може себе самореалізувати
- не прагне до поставленої мети
- не досяг у житті абсолютно нічого
- у якого так склалися обставини життя
- у житті нічого не може зробити і досягти чогось
- нічого не хоче від життя

3 курс

- невдах не буває, потрібно заявити про себе
- боїться протистояти труднощам, мириться з положенням, що склалося
- втрачає віру у себе і опускає руки при першій невдачі
- не уміє ставитись до обставин життя з гумором
- нещасливий
- лінується реалізувати свої можливості
- нічого не досяг у житті і не реалізував свої цілі
- немає мети у житті, ні до чого не прагне
- себе таким вважає
- боїться долати труднощі
- постійно помиляється
- нічого не зміг досягти власними зусиллями
- нічого не хоче робити
- так себе називає і не прагне це виправити
- швидко здається при невдачі
- не отримує ніяких уроків від життя
- терпить поразку, досягши певної мети, або йому не щастить
- опускає руки при ударах, песиміст, не бореться за себе
- не бажає чого-небудь досягти і весь час на це скаржиться
- нічого не намагається робити

5 курс

- не вірить у себе і свої можливості
- постійно себе жаліє
- здається
- терпить невдачі, досягши своїх цілей
- не має харизми і не вірить у себе
- у якого все погано

- сидить, склавши руки, і скаржиться всім на власну долю
- відчуває себе зайвим у житті
- нічого не робить
- не упевнений у собі
- пливе за течією
- склав руки перед труднощами
- ніколи нічого не встигає
- не уміє долати трудності, не може знайти продуктивний вихід
- вірить у власну невдачу
- нічого не хоче
- не хоче нічого досягати
- не намагається виправити свій погляд на життя
- себе таким вважає і не хоче удосконалюватися, щось робити
- ні до чого не прагне
- не намагається щось зробити, просто не хоче змінити щось у своєму житті
- вважає себе невдахою
- опускає руки після першої невдачі, здається
- не зміг себе проявити
- не зрозумів значення життя

4. Для того, щоб людина могла повністю реалізувати себе як особистість, у дитинстві її батьки повинні:

1 курс

- надавати увагу формуванню у дитини лідерських рис, бути з нею на рівних
- розважати всіма дитячими розвагами
- стежити за своєю поведінкою
- розказувати поступово, що погане, що добре, і що з того чи іншого треба робити, а чого не можна, і до чого треба прагнути
- виховати у ній, в першу чергу, людину: виховану, культурну, добру і розуміючу
- пробувати у різних сферах культури, спілкування
- виховувати за хорошими принципами
- виховати у неї самоповагу
- гідно виховати і поставити на правильний шлях
- гідно її виховати
- допомагати
- допомогти спрямувати діяльність дитини на досягнення мети, при цьому не нав'язуючи своїх ідей
- любити, але не балувати
- з дитинства пояснювати дитині, що вона росте особистістю
- дати їй волю дій у тому, що їй більше подобається
- давати можливість бути самостійною
- надавати їй можливість самостійно ухвалювати рішення, допомагаючи порадою
- більше спілкуватися з нею, грати, робити все для фізичної і розумової активності дитини
- займатися з нею, формувати власне «Я»
- виховати у ній цілеспрямованість
- дати відповідне виховання
- виховувати почуття гідності, розуміння що у житті собі шлях пробивати потрібно самому
- не пригнічувати індивідуальність дитини, підтримувати її починання, давати більше можливостей для отримання нових умінь
- розвивати інтелектуальні якості і стійкість при будь-яких проблемах
- привчати до самостійності

3 курс

- бачити у ній таку ж особистість, як і самі вони (демократія), не стримувати дитину у її бажанні творити, свободі вибору
- надати всі умови для розвитку; не обмежувати коло її інтересів, прагнень
- любити і підтримувати у всіх починаннях, давати можливість самостійно ухвалювати рішення
- надавати їй свободу, проявляти безумовну любов, підтримку
- пояснювати її недоліки
- любити, на поганих вчинках робити акцент і вказувати правильний вихід, привчати до відповідальності
- любити, поважати, показувати особистий приклад добрих відносин і вчинків, займатися у гуртках творчості
- влаштувати максимально відповідні умови для розвитку
- постійно працювати з дитиною
- займатися нею, всебічно розвивати, учити бути самостійною
- дати добре виховання і освіту
- розвивати у ній індивідуальні якості
- допомагати у всіх починаннях і підтримувати в усьому
- заохочувати бажання бути самостійною
- вважати за члена сім'ї, приділяти час, виховувати правильно, не давати їй замикатися у собі
- бути авторитетом для неї
- давати їй свободу вибору
- сприймати її як індивідуума
- сприяти її гармонійному розвитку
- їй у цьому допомагати
- забезпечити емоційним комфортом, правильним вихованням
- не затуркувати її, правильно виховувати, сприяти розвитку її здібностей та інтересів
- не дуже заохочувати і не дуже карати, усього повинно бути в міру
- надавати багато уваги
- давати вірні поради, підтримувати, спрямовувати на правильний шлях

5 курс

- давати можливість проявляти самостійність
- підтримувати її ініціативність і заохочувати самостійність
- виховувати у ній цілеспрямованість
- надавати досить уваги, займатися з дитиною і любити за те, якою вона є, а не за якісь заслуги
- стимулювати її прагнення, при цьому виховувати соціально-значущі якості
- виховувати
- надати свободу вибору, дозволити бути самостійною
- підтримувати, вселяти упевненість, любити, дати можливість обирати заняття
- надати всі умови для нормального розвитку дитини
- поважати, цінувати, любити
- оточувати любов'ю, турботою і займатися дитиною
- надати самостійність і зважати на її думку
- виховувати, учити, бути прикладом
- любити її, поважати як особистість, зважати на неї, надавати ініціативу, займатися вихованням
- робити все можливе для її повного гармонійного розвитку; не пригноблювати її; у сім'ї повинна бути атмосфера оптимізму
- їй допомагати
- дати їй свободу дій
- допомогти їй, правильно виховати і дати завдатки особистості
- любити дитину, учити бути самостійною, не турбуватися через невдачі і не опускати руки

- сприймати її як особистість, індивідуальність
- добре ставитись до неї, підтримувати її ініціативу, не тиснути своїм авторитетом і розуміти її вікові особливості
- розуміти, сприяти розвитку у тій області, до якої вона виявляє цікавість
- любити її
- надавати увагу її творчим завдаткам, схильностям

5. Головним у житті для людини є:

1 курс

- відбутися як особистість
- знайти власну справжню любов і забезпечити сім'ю і себе
- те, що вона вважає головним
- сім'я, батьки, здоров'я, робота, пошана
- здоров'я і та справа, якою вона займається, і ще сім'я
- честь, рідні, успіх
- здоров'я, сім'я, робота (улюблена справа)
- сім'я і робота, яка їй подобається
- честь, гідність
- діти
- гармонія існування з навколишнім світом у всьому
- реалізувати себе як особистість
- досягнення своєї мети і мрії
- її рідні люди, яких вона все життя боїться втратити
- здоров'я своєї сім'ї
- душевний комфорт
- сім'я
- сім'я, навчання, робота
- робота, сім'я
- сім'я, робота, друзі
- самореалізація, сім'я, душевний спокій
- самоактуалізація, пошук сенсу життя
- щастя

3 курс

- досягти цілей, одержувати радість у житті від всього
- правильно визначити власну мету у житті і реалізувати її
- її оточення, емоційний стан, упевненість у собі
- сім'я
- те, що вона має
- пошана до оточуючих і себе, чесність, любов
- благополуччя у сім'ї, добра робота, реалізація своїх здібностей
- здійснення цілей, сім'я
- вдало вийти заміж
- знайти добру сім'ю і досягти успіхів у кар'єрі
- сім'я, праця, чесність, цілеспрямованість
- мета
- знайти сенс життя і дотримуватися його
- положення у суспільстві, здоров'я, сім'я
- родичі, здоров'я, становлення своєї особистості
- домівка
- досягнення сенсу життя і поява цілей життя
- виконати своє призначення
- досягнення цілей, самореалізація

- батьки, самореалізація
- матеріальний і духовний комфорт
- щастя, успіх, комфорт, реалізація своїх здібностей

5 курс

- її майбутнє, сім'я
- сім'я
- її близькі
- самореалізація
- самоприйняття і самореалізація
- здоров'я її дітей
- здоров'я, душевний спокій
- гармонія з самою собою
- самоактуалізація, бути корисною у суспільстві
- любов
- знайти своє місце у суспільстві
- захищеність і щастя
- бути прийнятою
- сім'я, здоров'я, власне життя, вона сама, її щастя
- спілкування з людьми, можливість допомогти їм
- щастя в усьому
- знання, чого вона хоче від життя
- знати, що тебе кохають і ти кохаєш, і не дарма живеш
- її сім'я, досягти чого-небудь, не жити як рослина
- досягнення успіху в усіх сферах життя
- щастя своє і своїх рідних
- щоб її любили і приймали значущі люди
- особистий розвиток, робота, успішна сім'я
- досягнення бажаного результату, як у житті, так і у роботі
- досягти успіху, заслужити пошану оточуючих

6. Я думаю, що перешкодити реалізувати людині її творчий потенціал може тільки:

1 курс

- невпевненість у собі
- прагнення втекти від усього
- небажання його реалізувати
- якщо є бажання, то не дозволяють гроші
- серйозна проблема
- вона сама
- стрес, хвороба
- сімейні проблеми
- недолік засобів, невпевненість у своїх силах
- слабка воля, матеріальне положення
- сама людина, яка недооцінює свої можливості
- приниження її, як особистості, обмеження у можливостях
- зайва самокритичність, невпевненість у своїх силах, відсутність матеріальних засобів
- погана думка про себе і навколишній світ
- матеріальний стан і прагнення до мети
- її лінь
- небажання (лінь), хвороба
- суспільство, умови життя
- відсутність матеріальної бази

3 курс

- навіювання соціуму «ти не зможеш»
- небажання постійно працювати над собою
- заздрість інших, використання цієї людини у корисливих цілях і придушення
- вона сама
- обставини
- її лінь
- несприятливе навколишнє оточення
- лінь або відсутність творчого потенціалу
- брак матеріальних коштів і лінь (власна)
- брак матеріальної бази
- невпевненість у своїх силах, лінь
- небажання працювати над своїм творчим потенціалом
- стереотипи
- її лінь, негативні риси
- нездатність долати труднощі
- соціум
- лінь, нерозвиненість певних навичок, задатків
- її небажання

5 курс

- брак матеріальних коштів
- нерозуміння і байдужість з боку оточуючих
- її небажання діяти
- підвищені вимоги і контроль
- невдача
- невпевненість у собі
- тиск тих, від кого ти залежиш, і які не розділяють твої прагнення
- небажання досягти успіху
- її лінь
- вона сама
- відсутність цього потенціалу
- соціальний чинник або вона сама
- її лінь, небажання досягти успіху, невпевненість у своїх силах
- пригноблення з боку інших людей
- інші, важливіші справи, ніж творчість
- її власна лінь або небажання, а ще неправильне сімейне виховання
- внутрішні комплекси, відсутність віри у свої сили і у себе
- недостатня сила волі

7. Самоактуалізованою я можу назвати таку людину, яка:

1 курс

- досягла у житті поставлених цілей
- сама всього досягла
- досягла у житті того, що хотіла
- багато часу постійно приділяла самовдосконаленню, прагнула до ідеалу (у її розумінні)
- досягла чогось у житті
- працює над собою
- сама досягла всього, чого захотіла
- досягає своєї мети і розкриває свої таланти
- йде по прокладеному нею самою шляху
- чітко ставить перед собою певну мету
- намагається досягти всього сама
- упевнена у своїх діях

- самореалізувалася, стала особистістю
- досконала в усьому
- прагне до мети, не боячись невдач
- розвиває усі свої здібності
- досягла успіху у своїй справі, при цьому залишилася людиною
- досягла своєї мети і відбулася як особистість
- прагне до вищепоставлених цілей
- працює або вчиться згідно зі здібностями
- робить усе, щоб використовувати свої можливості у повному обсязі
- у житті захотіла щось зробити і зробила це, не дивлячись ні на що
- досягла багато чого у житті

3 курс

- постійно прагне до прогресу, творча особистість, не любить жити за шаблоном
- постійно працює над собою, прагне до розвитку, досконалості
- постійно прагне до чогось нового через свій власний інтерес
- уміє думати
- досягла своїх цілей
- досягає поставлених перед собою цілей
- у науці, що вивчається нею, або роботі досягла найвищих результатів
- досягла у житті всього, що хотіла
- упевнена у собі
- не жаліючи сил, прагне досягти більше, ніж вона має
- звикла завжди досягати своєї мети
- знає, що їй треба
- свої слова підтверджує справою
- має хороше положення в суспільстві
- розбирається у собі, прагне до цього
- змогла знайти своє «Я» і зайнятися тією справою, яка їй до душі
- реалізовує себе
- не залежить від думки суспільства
- суміщає у собі потрібні якості, задовольняє свої потреби
- знає, чого хоче і прагне до цього
- наполегливо досягає своїх цілей

5 курс

- досягла всього, що вона поставила перед собою, усіх цілей
- досягла у житті всього, до чого прагнула
- немає відповіді
- змогла реалізувати себе у певній галузі
- радіє тому, чого досягла
- чогось досягла у житті
- завжди знаходиться у стані рівноваги між внутрішнім «Я» і суспільством
- знає, чого хоче і як цього досягти
- займається собою і досягає вершин у житті
- стрімко йде до своєї мети
- змогла реалізувати себе у житті
- може реалізувати себе як вдома, так і на роботі
- реалізувала свої бажання у житті
- змогла реалізувати себе, свій потенціал
- знайшла своє місце у житті
- чогось досягла у житті
- відбулася як особистість
- постійно розвивається як особистість, прагне тільки до успіхів

- завжди прагне до успіху, не вважає своє життя невдалим
- знає, чого хоче у житті і прагне до цього
- досягла у своєму житті того, що раніше було мрією
- йде вперед, розвивається і при цьому не замикається у своїй професії
- весь час росте і розвивається інтелектуально, не здається
- відбулася як професіонал
- сама прагне до розвитку і удосконалення

8. Самоактуалізуюча особистість при взаємодії з оточуючими:

1 курс

- не повинна ставити себе вище за всіх, а, можливо, допомогти самоактуалізуватися ближнім
- всього досягає
- впливає на них сприятливо
- веде до зв'язків корисного характеру
- проявляє себе з кращого боку
- повинна бути всебічно розвиненою
- упевнена у собі
- повинна мати до них пошану і не досягати своєї мети, заподіюючи їм шкоду
- стримана
- повинна себе відчувати спокійно
- швидше адаптується у навколишньому світі
- немає відповіді
- повинна передавати цю якість іншим
- впевнена, настирлива у своїх поглядах
- поводиться нормально і не тисне
- намагається і їх зробити такими
- повинна спілкуватися з ними на рівних, але не приховуючи своїх переваг
- повинна мати свої власні якості, поступатися, виказувати власну точку зору
- показує себе як особистість, що відбулася
- ставить себе вище за інших
- поводиться природно і не переступає межі дозволеного
- намагається підштовхнути їх до самоактуалізації
- тільки удосконалює себе
- відчуває себе перевершуючою

3 курс

- прагне робити більше для суспільства, знаходить у житті власну справу, прагне до досконалості
- повністю розкриває свій потенціал
- відчуває себе упевненіше, більш товариською, цікавою
- є лідером
- може впливати позитивно, а може негативно
- викликає пошану
- у найвищому ступені моральна, тактовна, доброзичлива
- викликає в останніх тільки позитивне враження, емоції
- розвивається у кращий бік
- ще більше може реалізувати себе
- звертає увагу на себе
- стає суспільно корисною
- повинна враховувати свої інтереси з іншими, щоб нікому не заважати
- розвивається, пізнає себе краще
- бути гуманною
- не піддається провокаціям, має на все власну точку зору

- здібна до дружніх відносин
- враховує їхню думку, але вибирає лише те, що для неї краще
- досягає своєї життєвої мети
- завжди ввічлива, розумна
- є авторитетом
- не повинна заважати реалізуватися іншим

5 курс

- повинна бути терплячою
- не повинна перешкоджати самоактуалізації інших
- немає відповіді
- розслаблена, значуща, самодостатня
- виражає своє «Я»
- знаходить для себе щось нове, взаємодоповнює оточуючих
- вселяє віру у свої сили
- як правило, лідери
- гармонійний союз
- не піддається негативній дії
- не виділяється
- намагається вивчити чужі інтереси, потреби як власні
- не повинна ставити себе вище за інших
- може бути повноцінно розвинена
- адекватно поводиться і не чекає похвали
- намагається бути на висоті
- удосконалюється сама і допомагає досягти успіху іншим людям
- поводиться вільно
- далі розвивається або якось впливає на оточуючих
- заражає їх своєю життєрадісністю
- стверджується у собі у черговий раз
- легко йде на контакт
- може досягти нового результату

9. У юності головним є:

1 курс

- формування цілей
- навчання, любов, друзі, хобі
- не витрачати час дарма
- не наробити помилок, бути розумним, думати власною головою, навчитися ухвалювати рішення, відповідати за себе
- любов і розуміння батьків
- встати на вірний шлях
- знайти себе у тому чи іншому занятті
- не втратити можливості реалізувати свої здібності
- йти вірним шляхом
- навчання
- немає відповіді
- розвинути свої здібності
- не зійти з вірного шляху
- не залишитися наодинці і знайти саму себе
- відбутися як особистість
- не зупинятися на досягнутому
- поставити перед собою мету і йти до її реалізації, не наробити помилок, які згодом можуть перешкодити

- навчання, сім'я
- обрати вірний шлях у майбутнє
- зрозуміти, до чого у житті виявляється більший інтерес
- визначитися у виборі професії
- отримання навичок спілкування з людьми, становлення особистості
- дружба міцна і не награна
- узяти від життя чим більше, тим краще
- визначити цілі на майбутнє

3 курс

- самовизначитися з головним заняттям у житті, скласти життєвий план і радіти, що ти ще молодий
- правильно визначити свої пріоритети, установки; розібратися у собі, повірити у свої сили
- навчитися бути самостійним, упевненим у собі, уміти себе показати і довести власну точку зору
- самореалізація
- навчання і молодість
- чітко визначитися з метою життя
- підтримка і розуміння близьких людей
- вірно обрати майбутню професію
- упевненість у собі
- не пропустити цей час
- знаходження шляху, яким доведеться пройти все життя
- поставити для себе мету і досягати її в міру можливості
- розвиток своїх здібностей і стосунки з іншими людьми
- досягнення успіху
- визначення своєї життєвої мети
- цілеспрямованість
- самореалізація і самоактуалізація
- визначити, чого ти хочеш від майбутнього, подумати про старість
- взаємостосунки з однолітками
- свобода поглядів, цілеспрямованість
- мати бажання, мрію, прагнення

5 курс

- удосконалення себе
- навчитися радіти життю
- не зробити помилок, які можуть серйозно відобразитися на подальшому житті
- визначення свого майбутнього
- розвиток
- любов +1
- самостійність, уміння нести відповідальність за свої дії
- одержувати все, що тобі хотілося на той час (у межах розумного)
- осмислити значення життя, і що ти хочеш одержати від нього
- зробити правильний вибір у житті
- самоактуалізація
- просування, підготовка до самостійного життя
- визначення свого призначення у житті, правильний вибір професії, життєвих цінностей
- спілкування з однолітками і відносини з батьками
- напористість і навчання
- усвідомлення того, що задумано за сценарієм
- відчуття свободи, безтурботність, прагнення до кращого
- досягати успіху, одержувати знання, удосконалювати себе як особистість, пізнавати нове
- коло спілкування

- поставити мету у своєму житті
- професійний вибір, орієнтація у тому, якою справою зайнятися після школи, а ще романтика
- виховання у сім'ї, навчання, взаємодія у колективі
- знайти заняття до душі
- не втратити, не упустити свій час

10. ***Для того, щоб мати нагоду постійно розвиватися, необхідно:***

1 курс

- постійно працювати над собою, розвивати здібності
- спілкуватися з розумними людьми, читати, дивитися повчальні передачі, ходити на екскурсії
- не зупинятися на досягнутому
- бажання
- більше пізнавати навколишній світ, читати, вчитися і спілкуватися
- спілкуватися з людьми
- вести пізнавальну роботу
- з кожним днем пізнавати щось нове
- цього хотіти
- працювати над собою
- постійно самовдосконалюватися
- бажання, воля, матеріальні можливості
- немає відповіді
- поглинати нові відомості, інформацію
- багато читати і цікавитися чимось новим
- мати для цього все необхідне
- самій займатися собою, примушувати себе розвиватися
- не пригнічувати свій внутрішній потенціал, мати нагоду одержувати знання, підтримка ближніх
- спілкування з розумними й ерудованими людьми
- бути активною

3 курс

- правильно спланувати свій час, бажання пізнавати щось нове
- бажання розвиватися, щось у собі міняти, ставати краще
- величезне бажання, власна думка і готовність її відстояти
- багато часу, можливості і бажання для цього
- читати книги, користуватись Інтернетом тощо (вчитися)
- займатися самоосвітою, творчістю
- прагнення і бажання
- бажання до розвитку
- постійно вчитися
- працювати над собою і багато читати
- багато працювати над собою, докладати до цього максимум зусиль
- рухатися далі
- інтерес і прагнення
- розвивати себе в усіх сферах життя
- сильно цього хотіти
- спілкування
- одержувати від життя уроки і долати перешкоди, набуваючи досвіду
- працювати над собою, вчитися, читати, ходити до театру, кіно тощо.
- використовувати свої завдатки, навички, відвідувати якісь гуртки, курси
- більше читати літератури, спілкуватися з інтелектуальними людьми

- мати нагоду всебічно розвиватися
- працювати над собою, самореалізація

5 курс

- мати такі якості: цілеспрямованість, бажання розвиватися
- дуже цього хотіти
- прагнути до цього
- бажання до самоактуалізації
- бути у середовищі, де ти гірший за інших
- мати на це фінанси
- створювати собі такі умови, щоб це було можливим
- бажання для цього
- мати відповідну роботу й умови
- це робити
- постійно прагнути до нових знань
- більше читати, бути більш інформованим
- удосконалюватися, мати внутрішню мотивацію
- мати бажання, силу волі і мету
- бути людиною, яка розвивається
- багато читати і спілкуватися з розумними людьми
- мати гарне коло спілкування
- прагнути до розвитку, самовдосконалення, бути працелюбною
- добре над собою працювати
- постійно чомусь вчитися, займатися чимось корисним для свого розвитку
- не зациклюватися на одному і тому ж занятті, багато читати і спілкуватися з людьми
- немає відповіді
- використовувати усі можливі шанси

Відповіді майбутніх педагогів до методики „Тест назакінчених речень”

Продовжіть, будь ласка, фрази:

1. ***Для того, щоб досягти успіху у житті потрібно:***

1 курс

- вірити у себе і ніколи не здаватися
- прагнути до цього
- мати добрих друзів і багато працювати над собою
- бути розсудливим
- вірити у себе і багато трудитися
- бути цілеспрямованим
- бути цілеспрямованим і йти на ризик
- вчитися
- бути самим собою й упевнено йти до своєї мети
- цього сильно хотіти
- дістати вищу освіту
- працювати над собою, бути цілеспрямованим
- не падати духом
- цілеспрямовано йти до своєї мрії
- ніколи не здаватися
- цілеспрямованість, відповідальність
- поставити перед собою мету
- багато працювати
- докласти всі зусилля для цього
- внутрішній контроль

3 курс

- вірити у себе
- мати мету у житті і прагнути до неї
- мати зв'язки і голову на плечах
- намагатися у житті з кожним днем все покращувати
- успіх, завзятість
- працювати, працювати і ще більше працювати
- наполегливо досягати своєї мети
- до нього прагнути
- прагнення, наполегливість, цілеспрямованість
- трудитися
- досягти поставлених цілей
- бути цілеспрямованим, самостійним і працелюбним
- прагнути до цього і бути впевненим у собі
- немає відповіді
- багато вчитися і багато працювати, бути напористим
- я намагаюся виїхати з України
- нічого
- потрібно досягати цього
- самостверджуватися у житті, пізнати самого себе
- вірити у свої сили
- потрібно повірити у свої сили
- поставити перед собою мету
- поставити перед собою мету та йти до неї

5 курс

- бути цілеспрямованим, рішучим, сміливим
- бути оптимістом і прагнути до поставленої мети
- необхідно раціонально використовувати час і можливості
- віра у себе
- самореалізувати свої цілі і задачі
- переслідувати цілі незалежно від методів їх досягнення
- працювати над собою, прагнути відповідати вимогам життя
- займатися спортом, бути освіченим
- поставити мету і прагнути до її самореалізації
- перш за все поставити перед собою чітку мету
- бути цілеспрямованим і терплячим
- працювати
- само реалізуватися, як ти хочеш і робити все для цього
- багато трудитися
- багато трудитися і багато везіння
- отримати добру освіту
- хоча б прагнути до цього
- вірити тільки собі і сподіватися тільки на себе
- цього хотіти
- жити і скрізь встигати
- добра робота, щаслива сім'я, підтримка близької людини
- досягти поставленої мети
- мати мету і робити все для її досягнення, бути цілеспрямованим

2. Я знаю, що для того, щоб відбутися як особистості, мені необхідно:

1 курс

- вдало закінчити МДПУ
- реалізовувати себе
- дістати 2 вищі освіти
- самореалізуватися
- просто бути самою собою
- не розслаблятися
- бути начитаним і завжди добре і охайно одягненим
- робота
- закінчити університет і одержати диплом
- спочатку одержати досить знань, а потім залежно від обставин
- отримати освіту
- здійснити свої плани і мрії
- бути правильним
- не показувати власну жалість до інших
- осягнути цілі, які мені стануть у нагоді у найближчому майбутньому
- твердість характеру
- підтримка близьких мені людей
- вивчитися, самореалізуватися, створити сім'ю
- стати самостійним, незалежним і досягти успіхів у житті
- різноманітність інтересів
- бути упевненим у собі
- бути культурним, отримати вищу освіту, відкрити власну справу
- самореалізуватися у житті і встановити власну думку у ньому
- бути упевненим у майбутньому дні

3 курс

- внутрішній і зовнішній емоційний комфорт
- бути самостійною, цілеспрямованою, а головне - не ледачою
- побудувати будинок, посадити дерево, виростити сина
- усе доводити своїми вчинками
- багато грошей
- якомога більше працювати над собою
- досягти великих результатів в роботі, пошана
- досягти пошани
- реалізувати себе
- трудитися, працювати над собою
- упевненість у собі
- бути працелюбним, цілеспрямованим, комунікабельним
- закінчити університет, влаштуватися на роботу, одружитися і виховати дітей, підтримати батьків
- знання, цілеспрямованість
- отримати сім'ю і своїх дітей
- прислухатися до думки оточуючих, але не підпадати під їхній вплив
- проявити себе в усіх ситуаціях й адаптуватися до умов оточення
- вести активний спосіб життя
- вірити у себе, не забути свої мрії
- багато працювати, одночасно залишаючись людиною
- досягти успіху у житті
- більше працювати над собою і більше читати
- досягти найголовнішої моєї мети
- бути освіченим та самостійним

5 курс

- робота, друзі, любов близьких, упевненість у своїх силах, матеріальна підтримка
- реалізувати себе у своїй майбутній професії
- ніколи не озиратися назад, у минуле, з піднятою головою йти уперед
- твердо знати, чого я хочу
- одержати диплом фахівця, знайти застосування своїм умінням, навичкам
- холоднокровність, наполегливість, цілеспрямованість і гроші
- бути собою
- закінчити навчання, знайти роботу, продовжувати дружити зі своїми друзями
- закінчити університет і влаштуватися на престижну роботу
- самоствердуватися або самореалізуватися у новому колективі
- сформуватися як просто добра людина
- самореалізувати себе у суспільстві
- багато грошей, друзів і здоров'я
- досягти своїх цілей
- самооцінка, визнання у колективі
- упевненість у собі
- пізнати самого себе
- вчитися, вчитися, вчитися
- бути упевненим у собі й уміти щось добре робити
- плідно працювати
- стати відкритішою
- більше упевненості, цілеспрямованості
- працювати над собою
- працювати над собою, бути менш недовірливою

3. Невдаха - це той, хто:

1 курс

- не зміг реалізувати себе у житті
- не має мети у житті
- не відбувся у житті
- невдачливий
- той, хто вважає себе таким
- зупиняється при невдачах
- потрапляє у ситуації з поганим кінцем
- не має сім'ї
- ставиться до всього з байдужістю
- мало працює над собою
- зупиняється на шляху до своєї мети через якісь дрібні проблеми
- не вірить у себе
- у кого нічого не виходить
- не знає своєї мети у житті
- програв
- постійно стикається з проблемами у житті
- боїться труднощів, слабохарактерний
- не може себе реалізувати
- не прагне бути удачливим
- нічого не може і не хоче
- не може самореалізувати себе
- зазнає поразки у будь-яких справах
- не зміг самореалізуватися як особистість, уразливий у жалості до себе

3 курс

- вірить в інших, але не у себе
- завжди потрапляє у непотрібний час у непотрібному місці
- не відбувся як особистість
- ні до чого не прагне або йому не повезло
- не має грошей
- не хоче працювати, тобто ледар
- сидить удома і нічого не намагається робити
- не проявив себе у будь-якій сфері діяльності
- не може реалізувати себе як особистість, унаслідок якихось причин
- не трудиться, не працює над собою
- ніколи нічого не вмів і не робив
- сподівається на інших у вирішенні своїх питань і проблем
- живе сам для себе, і не має цілей у житті
- лопух
- кому просто не повезло
- нічого у житті не досяг
- себе таким вважає
- ні до чого не прагне
- втратив себе, значення свого життя
- не розуміє самого себе
- складає руки при зіткненні з труднощами
- якого не приймає суспільство
- не впевнений у собі
- сам себе так вважає

5 курс

- вішає ніс передчасно
- нічого не може і не хоче досягти

- опускає руки при невдачах, при зіткненні з труднощами
- не вірить у себе
- не визначився зі своїм майбутнім
- не може опанувати з успіхом
- не вміє жити
- не може відповідати своєму успіху (він обходить його стороною)
- є лопухом у житті
- не прагне до досягнення мети, опускає руки
- не вірить у те, що він зможе здійснити все, потрібно тільки прагнути
- підгинається під щоденні проблеми
- не вміє спілкуватися з людьми
- не намагається і не хоче стати удачливим, а просто пливе за течією
- не в змозі привернути до себе увагу
- нічого не робить і нічого не одержує
- нічого не хоче робити, не вчиться, не працює
- не впевнений у собі, повний нуль, слабохарактерний
- нічого не хоче робити
- не хоче шукати альтернативу
- не уміє досягти поставленої мети
- не робить висновків
- не зміг досягти задуманого
- кому постійно не щастить
- постійно потрапляє у неприємні ситуації, йому постійно не щастить

4. Для того, щоб людина могла повністю реалізувати себе як особистість, у дитинстві її батьки повинні:

1 курс

- виховати її як особистість
- вести її до цього
- правильно виховувати
- розвивати її уміння в улюблених заняттях і захопленнях
- приділяти їй багато уваги, передбачити і зробити те, що не зробили їхні батьки
- розвивати її всебічно
- пояснити, що можна робити, і що не можна
- любити і піклуватися
- привчати до самостійності і до прагнення вчитися
- дати нормальне виховання
- дати можливість відкрити свої таланти, не бути замкнутою у собі, мати друзів і приятелів
- нормально виховувати, не жорстоко, але і не сильно розпускати
- виховувати
- привчати її до наук
- дати повну освіту
- виховати її як слід
- всесторонньо виховувати
- любити і правильно виховувати
- виховувати у ній доброту, чесність, терпіння й інші позитивні якості
- давати їй більше свободи і самостійності у виборі
- привчити до самостійності
- не балувати, а вчити
- навчити її ставити перед собою мету, навчити самостійності
- докласти всі зусилля для цього
- наставляти своїм прикладом, але не обмежувати її особистий розвиток

3 курс

- не відгороджуватися від неї емоційно і морально
- ставитись до неї з повагою і любов'ю
- правильно виховувати
- виховувати так, як вони вважають потрібним
- якомога більше приділяти уваги своїй дитині
- допомогти і спрямувати її у житті, дати перший капітал для розвитку
- її до цього підштовхувати і сприяти її розумовому розвитку
- виховати у неї необхідні якості, вселити у неї упевненість, вимагати якісного і відповідального виконання дій
- її поважати
- цінувати її як особистість і робити її самостійнішою
- виховувати її загальноприйнятими методами
- підштовхнути дитину до того, що їй подобається, і вказати про шкоду поганих звичок
- задати мету у житті
- дозволяти їй самій робити те, що вона хоче, не лаяти її за самостійність
- давати їй свободу дій
- виховати цілеспрямованість
- учити її правилам поведінки і показувати на своєму прикладі
- довіряти їй, не позбавляти її самостійності
- розвивати у неї ті позитивні якості, які виявилися у неї у ранньому дитинстві
- ставитись до неї як до рівної і не пригноблювати її самооцінку
- надавати їй достатньо уваги
- привчати до людських якостей (доброті, любові)
- відправити у нормальний дитсадок, а потім контролювати шкільні роки

5 курс

- навчити бути самостійною, сміливою, рішучою, культурною
- дати їй гідне виховання й освіту
- сприяти всебічному розвитку (демократична сім'я)
- правильно виховувати її
- виховувати дитину як майбутню особистість
- виховувати як оригінального і неповторного члена суспільства
- не конфліктувати і не грубити, оцінювати вчинки, говорити позитивне, заохочувати
- правильно її виховувати, розвивати задатки, що є у дитини
- більше приділяти уваги дитині
- виховувати на високому моральному, етичному, естетичному й інтелектуальному рівні
- створити атмосферу взаєморозуміння і творчого розвитку, не забуваючи про фізкультуру і спорт
- любити своїх дітей
- ставитись до неї з розумінням, але при цьому не балувати її
- надавати їй увагу
- надати можливість спробувати себе у різних сферах і професіях
- дати їй добре виховання
- розвивати її інтелект, прищепити кращі якості, характерні для людини
- допомагати їй у її прагненнях, починаннях
- добре виховати її
- сприймати як особистість
- менше балувати
- підтримувати, підказувати
- допомагати їй, спрямовувати, але не робити за неї всю роботу і не опікати сильно

5. Головним у житті для людини є:

1 курс

- смачно поїсти, добре поспати тощо
- життя з метою
- сім'я і друзі
- сім'я, син, будинок, дерево
- власне життя, рідні, близькі
- створювати собі життя самостійно
- сім'я
- жити у своє задоволення
- її рідні і близькі, які допоможуть їй у будь-який важкий для неї момент
- її уміння сприймати навколишній світ
- друзі, робота, сім'я
- сім'я, успіх
- мета
- досягти мети, яку вона перед собою ставить
- зараз – навчання, потім – робота, сім'я
- близькі, положення у суспільстві
- любов батьків і близьких
- самореалізація, любов близьких тощо
- особисте благо
- успіх, здоров'я, друзі, сім'я, робота
- досягти успіху в усьому
- стати фінансово незалежною
- сім'я, діти, пошана, любов, самореалізація
- мета, до якої вона прагне, й упевненість у її святості

3 курс

- саме життя, згода з самою собою і любов
- прожити не порожнє, не даремне життя
- сім'я
- досягнення усіх її цілей
- щастя
- зробити щось важливе і залишити спадкоємців
- добра робота, багато грошей та авторитетність
- сім'я і люди, які тебе оточують
- досягти тих результатів, до яких вона прагне
- досягти того, чого хочеш
- просто життя
- прожити так, щоб не було боляче
- сім'я, друзі, робота
- створити сім'ю, побудувати будинок, виростити дітей
- сім'я, діти і підтримка родичів
- гроші
- суспільство, в якому вона обертається
- знайти себе, зрозуміти, навіщо вона живе і що головне у її житті
- її самооцінка і прагнення до гідного майбутнього
- відносини з рідними і дорогими їй людьми
- жити, нічого не потребуючи
- батьки
- власне життя, рідні та близькі

5 курс

- любов, щастя, здоров'я, успіх
- бути гарним не тільки як професіонал, але і як людина (чоловік, дружина)

- гармонія взаємостосунків у суспільстві
- те, що вона вважає сама
- сім'я
- мета її життя
- сім'я, близькі, друзі
- принести користь своєму оточенню і гармонувати зі своїм внутрішнім світом
- здоров'я, добра робота, прекрасна сім'я
- благополуччя і здоров'я рідних і близьких тобі людей
- прожити життя так, щоб не було боляче на схилі віку
- самореалізація, створення сім'ї, продовження роду, виховання дітей
- жити так, як їй хочеться
- чесність, доброта, справедливість
- жити у задоволення собі й іншим
- здоров'я
- здоров'я, сім'я, робота, мир, економічний розвиток країни
- не розгубити свої кращі якості
- бути людиною
- досягнення поставлених цілей
- душевний спокій, який залежить від багатьох чинників: сімейних, матеріальних та ін.
- бути самовпевненою, не боятися труднощів
- віра, надія, любов

6. Я думаю, що перешкодити реалізувати людині її творчий потенціал може тільки:

1 курс

- суспільство
- необдумані дії і відсутність цілеспрямованості
- вона сама
- інша людина
- це непередбачувано
- негативне суспільство
- її лінь
- недолік фінансів
- лінь або несприятливі обставини
- вона сама і її вороги
- або вона сама, не використавши цілеспрямованість, або її ворог
- вплив інших
- її лінь і небажання
- її відсутність
- відсутність бажання
- її недоброзичливець
- її слабкість і невпевненість

3 курс

- придушення, насмішки і невпевненість з боку близьких
- її власне «Я», все залежить від самої людини
- її небажання
- вона сама
- її карма
- невпевненість у собі
- невпевненість у своїх можливостях
- погані люди, які мають владу і заздрять
- неправильне навчання у соціалістичних країнах
- депресія

- лінь, її положення у суспільстві, нерозуміння її іншими
- лінь
- зациклення на досягнутому
- смерть
- велике горе, лінь

5 курс

- вона сама
- відсутність бажання і грошей
- лінь, занижена самооцінка
- упереджене ставлення до неї навколишніх людей; невпевненість у своїх силах
- неправильне виховання і недооцінювання її можливостей оточуючими
- саме життя
- лінь (якщо людина захоче, то ніхто і ніщо не зможе їй перешкодити)
- її небажання
- людина без творчого потенціалу
- її упертість і небажання
- лінь, небажання реалізувати себе по повній
- негативний вплив колективу
- відсутність часу, бажання і здібностей
- суспільство
- лінь
- небажання, лінь, відсутність творчого потенціалу
- невпевненість
- небажання досягти цього
- сама людина і, частково, навколишній світ

7. Самоактуалізованою я можу назвати таку людину, яка:

1 курс

- упевнена у собі, терпляча, витримана
- не приховує свої таланти
- упевнена, самостійна
- не зупиняється на шляху до своєї повної самореалізації
- упевнена у собі
- задоволена своїм життям
- сміливa і ніколи непокине у нещасті
- у якої багато друзів і які її ніколи не кинуть в біді
- може адаптуватися до будь-якого середовища за будь-яких обставин
- може довести це у собі
- контролює свої емоції
- досягла великої мети, яку ставила перед собою
- досягла мети
- уміє подолати всі перешкоди і залишитися на вершині
- багато чого досягла у житті
- краще за всіх
- не боїться розкритися перед суспільством, показати своє «Я»
- закривається у собі
- реалізувала свій внутрішній потенціал
- досягла 50% своїх бажань
- досягла практично всіх цілей, поставлених перед собою
- критична до самої себе
- стала справжньою особистістю
- показує себе як особистість

- у міру до себе критична

3 курс

- досягла багато чого і не втратила себе
- скрізь адаптується
- знає власну справу
- усе може досягти сама
- досягла всього, чого хотіла
- чогось досягла у своєму житті
- досягла своїх цілей у житті
- досягла яких-небудь цілей у своєму житті
- здатна без будь-чиєї допомоги реалізувати свій творчий потенціал
- займається своїм розвитком
- знайшла і відкрила у собі приховані можливості
- поступово, крок за кроком, йде до досягнення своїх цілей
- поступово йшла до своєї мети і досягла її
- досягла своєї мети, ту, якої вона хотіла
- змогла розкрити свій потенціал
- знаходиться у постійному пошуку
- досягає мети у роботі тощо
- вже досягла успіху
- робить те, що вважає за вірне, але при цьому не забуває про самооцінку
- є авторитетом, у першу чергу, для себе
- у всьому викладається на 100 %
- працює над тим, щоб яскраво проявити себе
- повільно думає, начитана і компетентна

5 курс

- займається самовихованням
- вважає себе щасливою
- немає відповіді
- вірить у себе, має певну мету і знає, як її досягти
- може знайти правильне рішення у певній ситуації, що склалася
- не дивлячись на провокації оточуючих, не зраджує свої принципи
- уміє все
- змогла чогось досягти у житті
- досягла багато успіхів у житті
- самореалізувалася в якійсь області
- знайшла себе у житті
- яка досягла для себе максимальних вершин, починаючи з нуля
- схожа на Путіна
- здібна до самокритики
- при витраті мінімальних зусиль одержує максимальний результат
- досягла кращих результатів
- реалізувалася на даний момент
- не має комплексів
- досягла у житті всього, чого хотіла
- реалізувала себе на даний момент згідно з поставленими цілями
- досягла у житті максимальних результатів, що задовольняють її внутрішні потреби
- у житті досягла всього, чого хотіла, тобто - своєї мети

8. Самоактуалізуюча особистість при взаємодії з оточуючими:

1 курс

- стежить за своєю розмовою, ввічлива і завжди тактовна
- повинна бути неприхованою
- скромність, допомога
- захоплює їх у свій внутрішній світ
- дуже лояльна і легко контактує
- передає їм прагнення до самоактуалізації
- чесність і порядність
- кого поважають і люблять
- стає вже не самоактуалізуючою особистістю
- намагається усіх зробити такими, як вона
- бути доброю, чутливою, чуйною, допомагати батькам і друзям
- залишатися простою, нормальною людиною
- треба бути нормальною людиною
- бути прикладом для них
- немає відповіді
- повинна бути конкретною
- ще більше реалізується
- не показує своїх справжніх емоцій
- реалізує свій потенціал
- йде напролом до своєї мети
- стримана
- не приймає все близько до серця
- поводиться за всіма правилами спілкування
- поліпшується
- адекватно реагує на подразники

3 курс

- викликає інтерес і маленьку заздрість
- не губиться, швидко знаходить спільну мову
- потисне руку
- це людина, яку поважають
- дуже ввічлива
- немає відповіді
- ставить себе вище за інших за спілкуванням
- може досягти успіхів
- позитивно ставиться до них і легко пристосовується до суспільства
- пристосовуватися до оточення
- нічим не відрізняється від інших
- у міру скромна, приваблива, комунікабельна
- з якою можна поговорити про власні проблеми
- залежить від самої людини
- розкрити свій потенціал перед іншими
- може втратити здібність до самовизначення
- почитайте Д.Карнегі
- ставить себе на перше місце
- не втручається у їх внутрішній світ, а тільки оцінює його для себе
- не повинна показувати зрозумілість, а намагатися актуалізувати інших
- є лідером
- намагається спрямувати їх на свій лад
- хоче попередити інших, щоб не повторювали її помилок
- не груба, спокійна, розсудлива

5 курс

- стає відкритою

- привносить тільки позитивне
- немає відповіді
- прагне реалізувати свої плани, використовуючи їх
- заробляє собі авторитет
- завжди удосконалюється і стає гнучкою по відношенню до оточуючих
- уміє вислухати, проявляє терплячість
- знаходиться у гармонії із самою собою
- поводиться правильно і стримано
- доповнює їх або навпаки
- може або деградувати, або досягти вищого рівня
- простота, сприйняття зовнішнього і внутрішнього світу
- проявляє ті якості, які допомогли їй самоактуалізуватися
- виділяється
- переходить до співпраці
- моральність
- поводиться упевнено
- іноді відчуває себе не у своїй тарілці
- повинна бути лідером
- повинна поводитися як особистість, що самоактуалізується
- дає позитивний приклад
- поводиться зухвало
- іноді поводиться зухвало, з висока дивиться на оточуючих

9. У юності головним є:

1 курс

- друзі
- навчання і правильний спосіб життя
- вижити
- скласти у собі особистість
- створити у себе твердий характер
- не піти по невірному шляху
- навчання і спорт
- визначитися зі своєю метою у житті й упевнено йти до неї
- уміння перейти у доросле життя і влаштуватися там
- слухатися батьків, їхні поради
- дружба
- виховання
- навчання, але потрібно і відпочивати
- правильно обрати подальший шлях до реалізації, дружба
- любов і дружба
- завоювати авторитет
- виховання у собі самому найважливіших особистісних якостей
- не збитися зі шляху
- поставити мету у житті
- знайти власну мету у житті
- прагнення
- становлення особистості

3 курс

- емоції, почуття, друзі, батьки
- жити серцем і головою, поки є, кому про тебе поклопотатися, жити небагато для себе
- нагуляти своє
- не наробити багато помилок, щоб далі не довелося виправляти

- розвага
- виховання
- визначитися з вибором подальшого шляху
- навчання і батьки
- прагнення
- не витрачати час на пустощі
- сформуватися як особистість
- знайти себе у цьому житті, тобто зайняти власну нішу
- підтримка батьків, шукати себе у житті
- навчання
- спробувати бути самостійним, звикати до дорослого життя
- друзі і свобода дій
- наявність друзів
- розвивати себе як особистість
- усвідомити себе як особистість
- віра у своє світле майбутнє
- стосунки з однолітками і розуміння батьків
- робити те, про що не доведеться жаліти у старості
- любов

5 курс

- самореалізація
- бути модним, класним, популярним
- накопичення знань, адаптація до навколишнього суспільства, погляд у середину себе
- реалізація своїх планів
- здоровий спосіб життя
- усе
- стриманість, безтурботність
- цілеспрямованість
- спорт, навчання, гроші, дівчатка
- наявність вищої освіти і підтримка близьких і рідних
- самоактуалізація особистості у будь-якому соціальному середовищі
- зрозуміти себе і досягти перших успіхів в спорті, навчанні тощо
- розвиток
- визначеність у будь-якому виді діяльності
- не забувати батьків
- знайти себе, виявити у собі усі позитивні якості
- накопичення навичок й умінь
- не упустити момент, не нюхати клей, не брати шприц у руки, не палити траву
- максимально увібрати у себе знання
- поставити себе як особистість
- навчання і виховання

10. Для того, щоб мати нагоду постійно розвиватися, необхідно:

1 курс

- вчитися
- жити відкрито для інших
- мати надійну матеріальну базу
- прагнути до цього
- якщо людина хоче розвиватися, вона знає, що необхідне, і знайде можливості
- не зупинятися на досягнутому
- сила духу
- все життя мати і запам'ятовувати все

- більше часу віддавати науковій роботі
- постійно удосконалювати себе
- з самого дитинства читати книги, розвивати пам'ять і т.д., тобто вчитися
- працювати над собою
- пізнавати, спілкуватися з людьми
- знайти добру роботу
- займатися собою
- бути всесторонньо розвиненим
- взаємодіяти з навколишнім світом, не замикатися у собі
- завзятість, нахабство…
- різноманітність
- усе життя вчитися
- мати бажання
- показувати себе з кращого боку
- постійно навчатися, не відштовхувати усе нове і незрозуміле

3 курс

- постійне спілкування з людьми
- мати бажання
- мати гарну підтримку
- прагнути до цього
- до чогось прагнути
- працювати й у жодному випадку не байдикувати
- спілкуватися з різноманітними людьми
- вчитися, вчитися і ще раз вчитися
- самостійно розвивати пізнавальні здібності
- трудитися над собою, розвивати інтелект і майстерність своєї роботи
- багато читати, бути у суспільстві, ходити на які-небудь заходи
- вчитися на своїх помилках, знайти добру роботу
- читати, подорожувати, працювати, вчитися
- вчитися у гарному ВНЗ і мати бажання
- самостійність, цілеспрямованість
- пізнавати весь час нову інформацію і бути у курсі новин
- не зациклюватися на повсякденному, бачити нове, уміти дивуватися
- мати відповідні умови і цілі
- розвивати розумову діяльність
- бути активним
- невелика фінансова платформа, прагнення

5 курс

- багато читати, бути серед людей, прагнути до знань
- мати певну базу знань і бажання розвиватися далі
- спілкування з цікавими людьми, активний спосіб життя
- мати стимул для розвитку
- постійно до цього прагнути, ніколи не стояти на одному місці
- постійно прагне до самовдосконалення
- пізнавати світ
- поповнювати свій життєвий досвід
- займатися
- бути комунікабельним
- мати всі умови для цього
- створити для цього атмосферу, мати бажання і терпіння
- твердо стояти на ногах
- жити у соціумі і намагатися прогресувати

- мета у житті
- мати мету і прагнути до неї
- вчитися у своїх послідовників
- іноді почитувати газети, книги …
- пізнавати і вивчати характери людей
- прагнути до самовдосконалення
- мати мету і прагнути до її досягнення
- працювати над собою
- займатися собою
- пізнавати нове
- вчитися («Вік живи - вік навчайся»)

Додаток Д

Рівень співвідношення „цінності” і „доступності” (за Є. Фанталовою)

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік ___ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т _____

Інструкція. Порівняйте, будь ласка, всі ці поняття-цінності попарно між собою і обведіть одну з них в кружок на спеціальному бланку.

1. Активне, діяльне життя
2. Здоров'я (фізичне і психічне)
3. Цікава робота
4. Краса природи та мистецтва
5. Любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною)
6. Матеріально-забезпечене життя (відсутність матеріальних ускладнень)
7. Наявність гарних і вірних друзів
8. Впевненість у собі (свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів)
9. Пізнання (можливість розширення своєї освіти, світогляду, загальної культури, а також інтелектуальний розвиток)
10. Свобода як незалежність у вчинках і діях
11. Щасливе сімейне життя
12. Творчість (можливість творчої діяльності)

Цінність

1	2	2	3	3	4	4	5	5	6	6	7	7	8	8	9	9	10	10	11	11	12		
1	3	2	4	3	5	4	6	5	7	6	8	7	9	8	10	9	11	10	12				
1	4	2	5	3	6	4	7	5	8	6	9	7	10	8	11	9	12						
1	5	2	6	3	7	4	8	5	9	6	10	7	11	8	12								
1	6	2	7	3	8	4	9	5	10	6	11	7	12										
1	7	2	8	3	9	4	10	5	11	6	12												
1	8	2	9	3	10	4	11	5	12														
1	9	2	10	3	11	4	12																
1	10	2	11	3	12																		
1	11	2	12																				
1	12																						

Доступність

1	2	2	3	3	4	4	5	5	6	6	7	7	8	8	9	9	10	10	11	11	12		
1	3	2	4	3	5	4	6	5	7	6	8	7	9	8	10	9	11	10	12				
1	4	2	5	3	6	4	7	5	8	6	9	7	10	8	11	9	12						
1	5	2	6	3	7	4	8	5	9	6	10	7	11	8	12								
1	6	2	7	3	8	4	9	5	10	6	11	7	12										
1	7	2	8	3	9	4	10	5	11	6	12												
1	8	2	9	3	10	4	11	5	12														
1	9	2	10	3	11	4	12																
1	10	2	11	3	12																		
1	11	2	12																				
1	12																						

Додаток Ж

Рівень домагань особистості (В. Гербачевський)

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т _____

Інструкція. Відзначте ступінь Вашої згоди із запропонованими висловами.

+3 – повністю згоден **-3 – абсолютно не згоден**
+2 – згоден **-2 – не згоден**
+1 – швидше згоден, ніж не згоден **-1 – швидше не згоден, ніж згоден**
0 – не знаю

№ п/п	Вислови	Шкала для відповідей
1	Дослідження мені вже цілком набридло	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
2	Я працюю на межі сил	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
3	Я хочу показати все, на що здатний	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
4	Я відчуваю, що мене вимушують прагнути до високого результату	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
5	Мені цікаво, що вийде	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
6	Завдання досить складне	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
7	Те, що я роблю, нікому не потрібно	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
8	Мене цікавить, кращі мої результати чи гірше, ніж у інших	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
9	Мені хотілося б скоріше зайнятися своїми справами	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
10	Думаю, що мої результати будуть високими	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
11	Ця ситуація може спричинити мені неприємності	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
12	Чим вище результат, тим більше хочеться його перевершити	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
13	Я проявляю досить завзяття	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
14	Я вважаю, що мій кращий результат не випадковий	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
15	Завдання великого інтересу не викликає	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
16	Я сам ставлю перед собою задачі	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
17	Я турбуюся з приводу своїх результатів	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
18	Я відчуваю приплив сил	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
19	Кращих результатів мені не досягти	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
20	Ця ситуація має для мене певне значення	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3

21	Я хочу ставити все більш і більш складні цілі	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
22	До своїх результатів я ставлюся байдуже	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
23	Чим довше працюєш, тим цікавіше стає	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
24	Я не збираюся викладатися на цій роботі	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
25	Швидше за все, мої результати будуть низькими	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
26	Як не намагайся, результат від цього не зміниться	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
27	Я б зайнявся зараз чим завгодно, тільки не цим дослідженням	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
28	Завдання достатньо просте	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
29	Я здатний на кращий результат	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
30	Чим складніше мета, тим більше бажання її досягти	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
31	Я відчуваю, що можу подолати всі труднощі на шляху до мети	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
32	Мені байдуже, якими будуть мої результати порівняно з результатами інших	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
33	Я захопився роботою над завданням	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
34	Я хочу уникнути низького результату	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
35	Я відчуваю себе незалежно	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
36	Мені здається, що я дарма витрачаю час і сили	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
37	Я працюю впівсили	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
38	Мене цікавлять межі моїх можливостей	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
39	Я хочу, щоб мій результат виявився одним з найкращих	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
40	Я зроблю все, що в можу, для досягнення мети	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
41	Я відчуваю, що у мене нічого не вийде	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3
42	Випробовування – це лотерея	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3

Додаток З

Самооцінка особистості (В. Семиченко)

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т __ _____

Інструкція. Вам пропонуються судження, що змальовують ситуації, можливі у Вашому житті. Оцінюючи частоту виникнення ситуацій, використовуйте наступні варіанти відповідей: **1-дуже часто, 2-часто, 3-іноді, 4-рідко, 5-ніколи.** Відповідну для Вас відповідь зазначте у колонці поряд з номером судження.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.

Судження

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.
2. Постійно відчуваю відповідальність за навчання.
3. Я турбуюсь про своє майбутнє.
4. Багато хто мене ненавидить.
5. Я виявляю менше ініціативності, ніж інші.
6. Я турбуюсь про свій психічний стан.
7. Я боюсь виглядати нерозумним.
8. Зовнішній вигляд інших набагато кращий, ніж мій.
9. Я боюсь виступати з промовами перед незнайомими людьми.
10. Я часто помиляюсь.
11. Шкода, що я не вмію спілкуватись з людьми так, як мені цього хотілося б.
12. Я не завжди впевнений у собі.
13. Мені б хотілось, щоб мої дії схвалювались іншими.

14. Я надто скромний.
15. Моє життя не має сенсу.
16. Багато хто неправильно думає про мене.
17. Мені ні з ким поділитися своїми думками.
18. Навколишні очікують від мене надто багато.
19. Люди не особливо цікавляться моїми досягненнями.
20. Я часто розгублююсь.
21. Я відчуваю, що більшість людей мене не розуміє.
22. Я не почуваю себе у безпеці.
23. Я часто даремно хвилююсь.
24. Я почуваю себе незручно, коли входжу до кімнати, у якій вже сидять люди.
25. Я почуваю себе стримано.
26. Мені здається, що люди часто говорять про мене за моєю спиною.
27. Я впевнений, що інші майже все у житті сприймають легше, ніж я.
28. Мені здається, що зі мною повинна трапитись якась неприємність.
29. Мене хвилює те, як навколишні ставляться до мене.
30. Шкода, що я не дуже комунікабельний.
31. У суперечці я висловлююсь лише тоді, коли впевнений у своїй правоті.
32. Мене хвилює те, чого очікують від мене навколишні.

Інтерпретація результатів

Для визначення рівня самооцінки, необхідно додати бали за 32-ма судженнями. Рівень самооцінки визначається за такою шкалою:

від 0 до 43 балів - завищена самооцінка;

від 44 до 54 балів - самооцінка наближена до завищеної;

від 55 до 75 балів - адекватна самооцінка;

від 76 до 85 балів - самооцінка наближена до заниженої;

від 86 до 128 балів - занижена самооцінка.

Додаток К

Діагностика типологій психологічного захисту (Р. Плутчик)

П.І.Б. _____ Стать ____ Вік _____ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т _____

Інструкція. Оцініть твердження, що описують почуття, які звичайно відчуває людина. Якщо твердження Вам відповідає, поставте знак «+» у колонці з номером твердження.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.
23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.	33.
34.	35.	36.	37.	38.	39.	40.	41.	42.	43.	44.
45.	46.	47.	48.	49.	50.	51.	52.	53.	54.	55.
56.	57.	58.	59.	60.	61.	62.	63.	64.	65.	66.
67.	68.	69.	70.	71.	72.	73.	74.	75.	76.	77.
78.	79.	80.	81.	82.	83.	84.	85.	86.	87.	88.
89.	90.	91.	92.	93.	94.	95.	96.	97.		

Підрахуйте кількість позитивних відповідей за кожною з 8 шкал:

1. Шкала **A** (1, 16, 22, 28, 34, 42, 51, 61, 68, 77, 82, 90, 94) –
2. Шкала **B** (6, 11, 19, 25, 35, 43, 49, 59, 66, 75, 85, 89) –
3. Шкала **C** (2, 14, 18, 26, 33, 48, 50, 58, 69, 78, 86, 88, 93, 95) –
4. Шкала **D** (3, 10, 24, 29, 37, 45, 52, 64, 65, 74) –
5. Шкала **E** (7, 9, 23, 27, 38, 41, 55, 63, 71, 73, 84, 92, 96) –
6. Шкала **F** (8, 15, 20, 31, 40, 47, 54, 60, 67, 76, 83, 91, 97) –
7. Шкала **G** (4, 13, 17, 30, 36, 44, 56, 62, 70, 80, 81, 87) –
8. Шкала **H** (5, 12, 21, 32, 39, 46, 53, 57, 72, 79) –

Потім «сирі» бали переведіть у відсотки.

«Сирі» бали	Заперечення, **A**	Витіснення, **B**	Регресія, **C**	Компенсація, **D**	Проекція, **E**	Заміщення, **F**	Інтелектуалізація, **G**	Реак-ні утворення, **H**
0	3	2	*2*	5	1	6	0	7
1	13	8	*6*	20	5	23	3	19
2	27	25	19	37	6	37	6	39
3	39	42	35	63	7	48	17	61
4	50	63	53	78	12	65	28	76
5	61	76	70	88	20	77	42	91
6	79	87	80	95	27	86	59	97
7	84	92	85	97	36	93	76	98
8	90	97	88	99	46	97	87	99
9	97	98	95		64	98	92	
10	98	99	97		72	99	97	
11	99		99		90		99	
12					96			
13					99			

Додаток Л

Перелік якостей особистості

1. Авторитетність	51. Інтелігентність	101. Натхненність	151. Розсудливість
2. Агресивність	52. Злопам'ятність	102. Нещирість	152. Байдужість
3. Акуратність	53. Винахідливість	103. Оптимізм	153. Реалістичність
4. Бездушність	54. Розпещеність	104. Ненадійність	154. Роздратованість
5. Артистичність	55. Іронічність	105. Охайність	155. Рішучість
6. Аморальність	56. Капризність	106. Неохайність	156. Різкість
7. Бережливість	57. Щирість	107. Оригінальність	157. Самокритичність
8. Неспокійність	58. Підступність	108. Непосидючість	158. Самовпевненість
9. Безтурботність	59. Кваліфікованість	109. Обачність	159. Самобутність
10. Безпорадність	60. Небалакучість	110. Непередбачуван.	160. Самовпевненість
11. Безпристрасність	61. Колективність	111. Дотепність	161. Волелюбність
12. Нетактовність	62. Галасливість	112. Нерозвинутість	162. Самозакоханість
13. Безстрашність	63. Компетентність	113. Відважність	163. Стриманість
14. Безхарактерність	64. Ледачість	114. Нервовість	164. Лихослів'я
15. Благодійність	65. Критичність	115. Відповідальність	165. Сентиментальн.
16. Ганебність	66. Брехливість	116. Нереалістичність	166. Скептичність
17. Розсудливість	67. Культурність	117. Чуйність	167. Щиросердність
18. Бездушність	68. Малодушність	118. Нерішучість	168. Інтриганство
19. Ввічливість	69. Допитливість	119. Патріотичність	169. Серйозність
20. Балакучість	70. Дріб'язковість	120. Нечепурність	170. Марновірність
21. Веселість	71. Багатогранність	121. Порядність	171. Скромність
22. Запальність	72. Зухвалість	122. Несамокритичн.	172. Метушливість
23. Уважність	73. Спостережливість	123. Правдивість	173. Сміливість
24. Ворожість	74. Докучливість	124. Необізнаність	174. Сюсюкання
25. Сила волі	75. Настирність	125. Практичність	175. Зібраність
26. Шкідливість	76. Надутість	126. Несерйозність	176. Боязливість
27. Вихованість	77. Знахідливість	127. Заповзятливість	177. Сумлінність
28. Вульгарність	78. Пихатість	128. Нетерпеливість	178. Пихатість
29. Гуманність	79. Начитаність	129. Привітність	179. Знахідливість
30. Зрозумілість	80. Глузливість	130. Неумілість	180. Приниження
31. Делікатність	81. Незворушність	131. Старанність	181. Справедливість
32. Дурість	82. Нахабність	132. Нечутливість	182. Похмурість
33. Діловитість	83. Незалежність	133. Принциповість	183. Тактовність
34. Грубість	84. Нахрапистість	134. Обмеженість	184. Упертість
35. Добродійність	85. Індивідуальність	135. Прогресивність	185. Вимогливість
36. Лукавість	86. Неакуратність	136. Відштовхуючість	186. Фальшивість
37. Добросовісність	87. Непреклонність	137. Проникливість	187. Працелюбність
38. Жадібність	88. Неосвіченість	138. Образливість	188. Фанатичність
39. Доброзичливість	89. Невтомність	139. Простота	189. Переконаність
40. Жовчність	90. Невиразність	140. Пасивноагресивн.	190. Хитрість
41. Душевність	91. Невимушеність	141. Пунктуальність	191. Захопленість
42. Жорстокість	92. Негнучкість	142. Песимістичність	192. Холодність
43. Життєрадісність	93. Новаторство	143. Допитливість	193. Врівноваженість
44. Заздрісність	94. Недисциплінов.	144. Пригніченість	194. Манірність
45. Зрілість	95. Привабливість	145. Різнобічність	195. Цілеспрямован.
46. Запобігливість	96. Недовірливість	146. Підлість	196. Галасливість
47. Ідейність	97. Освіченість	147. Працездатність	197. Чесність
48. Залякуючість	98. Недружелюбність	148. Вередливість	198. Егоїстичність
49. Ідеалістичність	99. Товариськість	149. Душевність	199. Ерудованість
50. Злість	100. Неуцтво	150. Порожність	200. Їдкість

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____ Дата _____

Спеціальність _____ Група_____Ф-т _____

Інструкція. Оберіть з “Переліку якостей особистості” по 10 якостей, які, на вашу думку, є важливими для самоактуалізації вашої особистості. Проранжируйте відібрані якості за ступенем значущості та заповніть “Бланк відповідей”.

Бланк відповідей

Ранг	Якості, які у мене є	Якості, які необхідно поліпшити	Якості, які хотілося б мати
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			

Додаток М

Критерій Крамера-Уелча

Для даних, виміряних за шкалою відносин, для перевірки гіпотези про збіг характеристик двох груп доцільне використання *критерію Крамера-Уелча.*

Емпіричне значення даного критерію розраховується на підставі інформації про об'єми N *і* M *вибірок* x *і* y, вибіркових середніх x *і* y *і* вибіркових дисперсіях Dx *і* Dy *порівнюваних* вибірок (ці значення можуть бути обчислені уручну або за допомогою інструменту "Описова статистика" в комп'ютерній програмі Microsoft Excel для Windows) за наступною формулою:

$$T_{\text{ýìï}} = \frac{\sqrt{M \cdot N}\left|\overline{x} - \overline{y}\right|}{\sqrt{M \cdot D_x + N \cdot D_y}}$$

Алгоритм визначення достовірності збігів і відмінностей характеристик порівнюваних вибірок для експериментальних даних, виміряних за шкалою відносин, за допомогою критерію Крамера-Уелча полягає в наступному:

1. Обчислити для порівнюваних вибірок *Тэмп* – емпіричне значення критерію Крамера-Уелча за формулою.

2. Порівняти це значення з критичним значенням *T0.05* = 1,96: якщо *Тэмп*. 1,96, то зробити висновок:

"характеристики порівнюваних вибірок співпадають на рівні значущості 0,05"; якщо *Тэмп* > 1,96, то зробити висновок "достовірність відмінностей характеристик порівнюваних вибірок складає 95%".

Якщо, початкові (до початку експерименту) стани експериментальної і контрольної груп співпадають, а кінцеві (після закінчення експерименту) – розрізняються, то можна зробити висновок, що ефект змін обумовлений саме застосуванням експериментальної методики навчання.